

М.І.ЯВОРСЬКИЙ

НАРИС
ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ

Ч. I

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНИ 1923

CHINESE
REPUBLIC
MINISTRY

5
12
10
1

1130
1945
10
12

1

10
М. ЯВОРСЬКИЙ

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

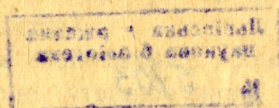
8845
ЧАСТИНА ПЕРША

32500

ГОСПОДАРСТВО НАТУРАЛЬНЕ

ПЕРВІСНЕ СУСПІЛЬСТВО. — КНЯЗІВСЬКО-
ДРУЖИННИЙ ВІК. — ФЕОДАЛІЗАЦІЯ
УКРАЇНИ. — ФЕОДАЛІЗМ ГА-
ЛИЦЬКО - ВОЛИНСЬКОЇ
ТА ЛИТОВСЬКОЇ
ДОБИ.

кр. 71. 361-421
Львів. Бібліотека
АН. УРСР

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1923

T3(2YK)2
+T3(2YK)4

М. ВЕРОВНИЙ

00282

Друковано 5000 пр. у 8-й дру-
карні Держ. Тресту „Київ —
Друк“, вул. Л. Толстого (Кара-
ваївська, 5). Зам. 514.
Д. У. Д. 382. Київ—1923.

2890

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 5703

ВСТУП.

I.

ЩО ТАКЕ ІСТОРІЯ.—ЗАВДАННЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ.

Що таке Придивімося до життя окремої людини або окремої історія. мих груп населення якої-небудь країни, що з них складаються села, міста, повіти, губернії; погляньмо на життя окремих народів, що оселяють окремі країни, або на життя всього населення нашої землі — скрізь побачимо, що в цій житті немає нічого постійного, незмінного; все міняється, росте й зникає, так само як і життя окремих одиниць; все безупинно йде, поступає. Зветься це поступом—прогресом. На свої очі можемо переконатися в тому, бачучи, як ростуть тепер фабрики, заводи, залізниці, як удосконалюються способи й знаряддя праці, як міняються взаємовідносини людей в процесі громадської праці й розподілу здобутих продуктів, як міняються форми цих взаємовідносин, а з ними замирають дотеперішні погляди, дотеперішнє розуміння життя, дотеперішні вірування — забобони, звичаї...

З того часу, як народи живуть на землі, відбувалися в них постійні зміни; споконвіку, часом швидче, часом повільніше, більш або менш бурхливо мінялися громадські порядки, виростав новий лад, нові взаємовідносини, нові вірування.

Але що-ж являють собою усі ці зміни в житті окремих народів або всього людства?

Уся сукупність цих економічних, громадських та ідеологічних змін, увесь цей процес утворювання і замирання господарських відносин та суспільних порядків, людських поглядів і вірувань, це все є ніщо інше, як історія народів, що переживали

цей процес, переходячи з одного ступіня культури до другого, вищого, або ниділи, чевріли, бо йти вперед змоги не мали.

Історична наука. Приглядаючись, проте, до цього процесу утворення та змінювання людських відносин, помічаємо, що процес цей не є щось випадкове: його викликають певні реальні, дійсні причини. Річ у тім, що всі зміни людського суспільства та порядків його залежать від порядків та відносин в процесі виробництва (продукції), так само мінливих. Коли суспільні порядки міняються, замінюються іншими, це свідчить про те, що в них щось не так, щось не гаразд, вони не задовольняють суспільства. Що-ж саме не гаразд? Те, що порядки ці не відповідають розвиненій техніці виробництва, продукційним силам, які вже переросли існуючі відносини, вимагають собі нового вільного розвитку й намагаються повалити існуючий суспільний лад, що кайданами для них тепер став.

Так повставали зміни в суспільстві й заводився новий суспільний лад; але поволі зростала потреба нової зміни, в міру того, як продукційні сили розвивалися далі і їм знову ставало тісно в рямцях цього ладу. Отже ми бачимо, що продукційні сили є двигуном прогресу, розвитку, що громадська техніка виробництва—це постійна сила, яка посуває вперед людське суспільство.

Попередня наука історії або не цікавилася зовсім з'ясуванням причини суспільних змін, тільки тим задовольняючись, що оповідала про ті чи інші порядки та про те, як міняються вони, або коли вже бралася з'ясовувати, через що був такий, а не інший лад, через що наставав новий, то приписувала його або природженій здібності народу, або мудрості правителя—короля чи князя. Звідсіль стає зрозумілим, через що буржуазна наука історії надто вже докладно описує різних правителів, придвірних, генералів та міністрів їхніх,—вона вважає їх за чинників історії. Але-ж, підходячи так до з'ясування історичних подій, історики буржуазні не вміли з'ясувати тих об'єктивних обставин, які керували вчинками та політикою так званих історичних діячів та героїв.

Сучасний розвиток науки не може, проте, задовольнитися такою відповіддю; сучасна історична наука таким з'ясуванням обмежитися не сміє.

Історія не тільки описує історичні події, не тільки зазначає правильність змін суспільних порядків. Вона дошукується зако-

номірної причиновості чергування історичних подій, вбачаючи причиновість ту в продукційних силах суспільства. Вона зветься матеріалістичною, тому що не пояснює подій ані природженою здібністю народів, ані розумом князів та царів, а шукає матеріальних причин історичного процесу, вбачаючи їх у громадській техніці та в тому, як відбивається вона на громадському способі виробництва; цим способом виробництва історія пояснює форми суспільних порядків та зміст і спосіб суспільного мислення—ідеології. В матеріалістичній історії нема місця ні несподіваним випадкам, ні спритним володарям, ані вищій силі,—в ній все закономірне і може бути з'ясоване.

Історія ця учить, що не розум керує прогресом людскости, не воля одиниць спричинюється тим чи иншим змінам і встановлює той чи инший суспільний лад, а розвиток продукційних сил, ц. т. засобів праці та робочої сили—так фізичної, які духовної.

На цій суто-господарській основі складаються маєткові суспільні відносини, що з них далі виростають соціально-політичний лад та спосіб і зміст людського мислення, ц. т. ідеологія. Доведено, що господарський розвиток, господарські відносини суспільства визначають людське мислення, а не навпаки.

Межі історичної науки. Людство не од віку живе на землі. Були часи, коли людей не було зовсім. Згодом вони стали вилучатися споміж тварин та випереджувати їх завдяки уживанню та поліпшенню знаряддя праці. Але це ще не було людське суспільство—не було ще в ньому правильних трудових відносин. Це було співробітництво, більш зоологічне, ніж громадське. Згодом тільки трудові відносини почали вкладатися в правильні рямці, почав з'являтися громадський поділ праці, почало складатись те, що нині ми звемо суспільством. Первісною формою суспільства був рід і племя, де окремі члени були зв'язані кривим спорідненням, потребою спільної боротьби за життя.

Згодом приватна власність на засоби виробництва та сусідські зв'язки співробітництва поволі поклали ґрунт організації суспільства, що спиралося на виробничі відносини, утворені громадським поділом праці та приватною власністю на засоби виробництва.

Тут починається історія, як наука, що дошукується закономірної причиновості в суспільних відносинах та змінах цих відносин. Наука, що досліджує тільки зародки людського суспільства й зародження громадських відносин—це ще не є історія

людства. Вона зветься археологією,—коли досліджує пам'ятники первісної матеріальної культури, що збереглися до наших часів; генетичною соціологією, — коли досліджує складання організаційних форм первісного людства; первісною ідеологією,—коли досліджує психіку первісної людини та вивироблення суспільної свідомості (ідеології). Вона не використовує писаних пам'ятників минулого, що допомагають вивченню пізнішого класового, історичного суспільства, а, спираючись на археологію, перевіряючи відомості про матеріальну культуру первісної людини—за допомогою етнографії та етнології (народознавства) сучасних відсталих племен, вивчаючи розвиток людської мови шляхом лінгвістики (язикознавства), приходить до певних висновків про первісне людство.

Що таке суспільство. Історична наука досліджує, як сказано, не окрему первісну людину, а людське суспільство. Що-ж таке суспільство, як ми розуміємо його? Були такі вчені, що не відділяли первісного людства від суспільства; по-їхньому і те, й друге—це сума чоловіків, жінок, дітей. Але коли-б суспільство справді було тільки сумою окремих людей, то легко було-б розв'язати загадку, як відбувався розвиток суспільних відносин. Досліджуючи фізіологічну й психологічну природу одиниць, що складають суспільство, ми спізнали-б природу всього суспільства. Але-ж розуміти суспільство як просту суму одиниць, а це й тепер ще трапляється, є помилка, бо це не пояснює, звідки береться сама одиниця з своїм способом мислення. Ідеологія не родиться разом з людиною, людина засвоює її з свого оточення, з суспільства, серед якого живе.

Уже французькі історики на початку XIX стол. під назвою суспільства розуміли сукупність трудових відносин, так само, як і сучасник їхній, німецький філософ Гегель. Але Маркс перший виразно визначив поняття суспільства, коли назвав його „сукупністю продукційних відносин, яка утворює т. зв. суспільні відносини — суспільство, що утворилося на певнім історичнім ступіні розвитку й має певний характер“. Це означає, що суспільство—є не сума індивідуумів, не сума прикмет і психіки їхньої, а сукупність всіх суспільних трудових відносин, що в'яжуть одиниць - громадян в одне ціле, незалежне від кожної одиниці з'окрема; инакше кажучи — це суспільний організм, що дає напрям способів мислення окремих одиниць.

Суспільство—це ціла система продукційних сил і спертих на них

громадсько-виробничих відносин (економіки), вкладених у форми суспільних (соціально-політичних) порядків; ці всі чинники, з свого боку, впливають на суспільну ідеологію та психологію; у сукупності цій ми завжди спостерігаємо взаємний вплив складових елементів суспільства в процесі виробництва.

Будова суспільства. Отже, коротко кажучи, суспільство—це є сукупність громадської техніки, економіки та політики, де ідеологія є засобом порозуміння в процесі виробництва; все це суспільство спирається на класові взаємовідносини громадян. Процес виробництва, що в'яже громадян в одну реальну систему—суспільство, це є процес розподілу поміж різнорідними продуктами свого виробництва, які обмінюються продуктами свого виробництва; разом з тим—це розподіл засобів виробництва між тими-ж таки людьми. В чому полягає цей подвійний розподіл у процесі продукції? Він виявляється різним становищем людей у виробництві й різними їх взаємовідносинами що до розподілених засобів праці; ріжниця ця, з свого боку, викликає ріжницю в їхніх відносинах що до розподілу здобутих в процесі виробництва продуктів і розподілу громадського доходу, здобутого з додаткової праці. А через те, що розподіл цей залежить від розподілу засобів праці, від існування приватної власності на засоби виробництва, ясно, що в суспільстві неминуче повстають маєткові нерівності, нерівність приватної власності, нерівність у присвоюванні громадського доходу.

Таким чином, бачимо, що кожне розвинене суспільство—класове; складові частини суспільства, об'єднані однаковим становищем у процесі виробництва що до розподілу засобів виробництва та розподілу-присвоювання громадського доходу,—це й є суспільні класи.

Класові відносини суспільства — це та основа, на якій держиться суспільно-політична надбудова суспільства, це-то форма, устрій держави й сім'ї, організація класів, партій та ин.; від неї так само залежить вся ідеологічна надбудова суспільства. Історія не може поминути цієї класової структури суспільства, вона не може науково з'ясувати всі явища суспільного життя, з'ясувати всякі зміни, реформи й революції, як-що байдуже поставиться до цього основного питання в житті людства, до його класової структури.

Мені, проте, скаже де-хто: до чого тут класи, на що історії цікавитися ще й питанням класових відносин — досить вивчити

техніку виробництва, організаційну форму громадсько-трудових відносин, спосіб мислення суспільства—і все минуле буде як на долоні. Аж воно не так!—Спробуємо показати це.

Класові суперечності і класова боротьба. Суспільство, як знаємо, це реальна система вироб-
нічих відносин, що зв'язує громадян в одне ціле. Але в цілому цьому немає рівноваги між суспіль-
ними класами, в ньому не погоджено не тільки інтереси
виробничих груп, а навіть окремих одиниць. У цьому, наче-б-то
мирному, співробітництві громадян на кожному ступіні ми бачимо
суперечності, що виникають через існування приватної власності
на засоби виробництва та через присвоювання громадського до-
ходу; ми бачимо в ньому вічний антагонізм, що походить з експлоа-
тації, з присвоювання одною класою додаткової праці другої.
Індивідуальні інтереси двох власників погоджуються спільним
їхнім класовим інтересом; але антагонізм класовий, що-далі заго-
стріючись, приводить, нарешті, до класової боротьби.

Що-ж це за класова боротьба? Коли пролетаріят ставиться
вороже до буржуазії, коли він намагається скасувати приватну
власність на засоби виробництва, хоче знищити експлоатацію,—
ми говоримо, що робітництво веде класову боротьбу. Коли в крі-
пацькому суспільстві буржуазія виступала проти кріпацько-
феодальної системи, а селянство бунтувалося проти своїх панів,
то це була так само класова боротьба. Отже, класова боротьба—
це боротьба, що йде за-для зміни пануючого способу продукції,
за-для зміни виробничих відносин та скасування існуючого со-
ціально-політичного ладу. Класові інтереси й суперечності завжди
призводять до цієї боротьби, і вона йде без упину, то потай, то
одверто, то спокійно, а то вибухають повстання та гвалтовні пе-
ревороти—революції. Буржуазія боролася з феодалами за право
експлоатації, що колись було монополією дворян; селянство
повставало проти гніту панщини. Пролетаріят бореться тепер за
усуспільнення засобів продукції та за знищення класового поділу
суспільства.

Класова боротьба, таким чином, виявляє суперечність між
продукційними силами та виробничими відносинами; вона показує,
що цим силам тісно вже в сучасних рямцях економіки й по-
літики, і вони шукають виходу для того, щоб розвинутиися.

Як що класова боротьба є показником відносин продук-
ційних сил до суспільних відносин, то очевидно, що наука
історії не може поминути класового питання. Не виявивши

його, ми не змогли-б з'ясувати й того, чому велися війни між сусідами, звідкіля бралися повстання й бунти, для чого переводилися всякі реформи. Лишилося-б тільки думати, що ось знайшовся мудрий володар і дав народові такі й такі закони,— за це його покоління згадують та величають пам'ятниками! Ми тоді ніколи не знали-б, що цей уславлений реформатор не з доброї волі вигадав реформу, а примусила його неминучість обставин, неминучість історичної закономірності; що сама особа реформатора з'явилася цілком випадково, але з'явлення це було неминучим наслідком існуючих відносин, основних суперечностей суспільства.

Умови і значіння класової боротьби в історії. Ми вже знаємо, що класова боротьба — це виявлення існуючих класових суперечностей. А як що це так, то класова боротьба завжди була, коли тільки існували класи, і буде йти доти, доки існуватимуть класи та приватна власність на засоби виробництва, з якої походять класові суперечності та антагонізм. Класова боротьба — це виявлення класової ворожнечі, яка не дасться нічим себе припинити.

Як-же суспільство при такій ворожнечі могло існувати до-нині, питають мене?

Ясно, що як-би дати волю класам, вони давно вже розвалили-б суспільство; тому й стала потрібна така сила, яка-б дужою рукою примушувала підлеглі класи бути покірливими. Такою озброєною силою стає держава; вона поволі виростає в суспільстві й стає над ним, яко знаряддя насильства в руках пануючої класи, що за допомогою армії, суду, школи, церкви намагається ослабити класові суперечності, охоронити приватну власність і законний лад.

Очевидно, що супротивні класи намагалися перш за все захопити до своїх рук державну владу, щоб за допомогою її перевести в життя свої домагання. Державна влада давала можливість не тільки фізичного насильства; вона давала також до послуг пануючої класи школу, пресу, церкву, літературу; за допомогою її класа ця могла прищеплювати громадянам відповідний до інтересів її спосіб мислення, поширювати свій класовий світогляд, свою класову мораль та розуміння класової справедливості. І коли стара класа міцно держалася за владу, нова класа, яко виразник продукційних сил, виступала з гаслом прогресу, нової справедливості, нової моралі, нових порядків. Тому класова боротьба завжди

була політичною боротьбою, завжди була рухом уперед. Кінчалася вона звичайно гвалтовним переворотом-революцією, яко єдиним способом здійснення нових суспільних тенденцій. Так бувало у всіх народів, що дійшли до класового суспільства.

Але довгий час класова боротьба не була свідомою боротьбою визискуваних мас, вона була в них скоріше стихійною реакцією; через те в цій боротьбі перемагала не поневолена маса, а буржуазія—та проміжно-посередня класа феодального суспільства, яка намагалася усунути феодалів від влади для того, щоб самій визискувати трудящих; французька, а за нею середньо-європейська революція на початку XIX ст. ясно це доводять. Робітнича класа, вихована в умовах капіталістичного ладу, перша усвідомила собі задачі класової боротьби й необхідність переходу від класового до безкласового суспільства — цього остаточного наслідку дотеперішнього розвитку продукційних сил. Вона виставила нове гасло класової боротьби—боротьби проти основи класового суспільства, боротьби за знищення класового поділу суспільності. У цьому й полягає вся різниця класової боротьби старого, феодального, й нового, буржуазного, суспільства. Там одна меншість валила другу, використовуючи революційну стихію поневоленої більшості й заманювала до помічі цю більшість гаслами свободи, братерства, щоб, здобувши перевагу в суспільстві, поневолити її; тут поневолена більшість свідомо бореться за волю не однієї тільки класи, а всього суспільства, намагаючись через класову диктатуру пролетаріату цілком знищити класи, знищити всяке насильство.

**Завдання
історичної
науки.**

Розглянувши зміст і значіння історії й розібравши суспільство, як предмет історичної науки, приходимо до такого висновку: історія, яко наука, не може обмежитися самим описуванням історичних подій та історичного побуту, не може задовольнитися самим реєструванням історичних фактів, не може розглядати суспільство, як щось непорушне, зрівноважене. Вона повинна розглядати суспільство в процесі безупинного витворення, безупинного закономірного руху, що йде, правда, до зрівноваження, але ніколи до нього не доходить, в самому бо суспільстві рівновагу завжди порушують класові суперечності, а рівновага у відносинах суспільства до природи завжди порушується споживанням здобутих продуктів та вживанням присвоєної енергії. Рівновага в суспільстві стане можливою після знищення класових суперечностей; суперечності між

природою та суспільством ніколи не будуть ліквідовані, бо тоді суспільство засуджене було-б на загибель. Вся енергія, що йшла на класову боротьбу, після знищення класів зміцнить боротьбу з природою; процес продукції, яко процес безупинного обміну енергії між природою та суспільством, буде єдиною суперечністю в житті людини.

Історична наука мусить спиратися на аналіз обох цих родів суперечностей—теперішньої класової й безупинної з природою, щеп-то на аналіз класових відносин суспільства та процесу громадської продукції, що лежить в основі цих відносин. Тільки вияснивши ці основні моменти в процесі розвитку—продукцію і устрій суспільства, щеп-то економіку й політику, в їх постійнім витворенні та обопільній залежності, історія може дати ясну, зрозумілу картину розвитку людства або окремого народу; тільки тоді стане зрозумілою неминучість революційної перебудови суспільства для життя на нових основах, неминучість закономірного переходу до нової історії людства.

II.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ.—ОСОБЛИВОСТІ ЦЬОЇ ІСТОРІЇ.

Значіння природних умов для історії. Ми вже сказали, що в основі розвитку суспільства лежить розвиток його економіки, що продукційні сили, ці двигуни економіки, розвиваються, коли безупинно порушується й відновлюється рівновагу між людиною й природою, щеп-то коли людина безупинно бореться з природою за своє існування. Цілком зрозуміло, що боротьба ця залежить від природних умов, серед яких живе людина. В процесі праці між людиною та природою лежать її знаряддя праці, що їх людина використовує в своїй життєвій боротьбі, добуваючи їх з околиць природи. Природні умови цієї боротьби не скрізь однакові; в одному місці чорноземля, в другому пісок; в одному велика суша, в другому мочарі, багно; тут гори, ліси, там рівний чистий степ; тут умірковане підсоння (клімат), там надто вже холодне або гаряче; на одній території різні мінеральні скарби, на другій ні вугілля, ні заліза; один нарід має доступ до берегів моря, до сплавних рік, другий не має не то що моря, а й річок.

Ця різноманітність або, як зве це К. Маркс, диференціяція клімату й ґрунту, рослинного та тваринного світу, географічних

прикмет, то-що приводить до різноманітності в культурнім розвитку окремих народів.

Знаряддя праці, яких вживають люде, матеріал праці— все це частина природи, що оточує людину; але-ж природа різних країн не однакова. Як-же умови людської продукції неоднакові, як-же матеріал, що з нього виготовляє людина своє знаряддя і його цим знаряддям обробляє, неоднаковий, то й господарство окремих країн повинно відрізнятися не тільки ступінем свого розвитку, але й своїм характером. Навіть і при однаковій культурі господарство в різних країнах буває не однакове: в одній країні переважає рільництво, в другій гірництво, в третій фабрична продукція. Порівняймо Данію, Швейцарію та Англію— які різні типи господарства вони являють, а все через різні природні умови. Чому греки мали високу культуру вже тоді, як наші предки були ще в стадії розвитку первісної людини? Чому Єгипет так далеко пішов у своєму розвитку вже тоді, коли європейцям і не снилася ще бронзова культура? Чому підупала месопотамська та єгипетська культура, чому кафри та ескимоси не пішли далі за кам'яний період? Тому, що природа, серед якої живе людина, допомагає їй розвиватися, розвиває способи праці її й мислення своєю різноманітністю. Не через що інше, як через цю різноманітність природних умов праці розвинулися різні ступіні культури, різні її типи, окремі раси людства, різні його звички, різні здібності народів. Ні один нарід не має природжених прикмет, як це де-хто думає; помилка була-б думати, що природа скривдила чорну расу, а білу щедро нагородила всякими талантами; навпаки, ми знаємо, що чорні племена інколи стояли далеко вище од білих що до культури. Отже, здібності окремих рас, окремих народів зменшилися в процесі їхньої продукції в певних природних умовах, в яких вони жили; людина, борючись з природою, змінює її, але й сама при цьому змінюється. Де нині Голландія, там були колись непроходимі болота, серед яких жило первісне плем'я; нині болота ці перетворилися на один горід з високою культурою. Завдяки знаряддям праці та природі, що постачала людині матеріал до оброблювання, людина ця виросла над тварину й набула своїх специфічних фізичних та психичних прикмет.

Різноманітність цих прикмет і поділила людство на окремі раси та нації, давши їм те, що зветься расовою та національною вдачою.

Суєдєські взаємовідносини та значіння їхне. Історія кожного народу твориться, як бачимо, не абстрактно, а в тісному звязку з реальними умовами природи, що його оточує. Суспільство творить—продукує й розвивається не тільки само в собі, замкнене від світу на своїй території, обмежуючись тільки тим, що само здобуває. Воно зав'язує зносини з сусідніми суспільствами, обмінюється з ними своїми продуктами, своєю культурою—чи то з насильством, чи мирним шляхом. Життєвий досвід народів не заховується в їхній скрині, його засвоюють сусідні народи, беручи від них за те наслідки їхнього досвіду. Таким чином народи постійно обмінюються своєю культурою; цей обмін є тим більший, чим краще природні умови допомагають взаємовідносинам між народами, чим ближчі ці народи територіяльно, чим кращі засоби комунікації (зв'язку), чим потрібніший обмін своїх продуктів на чужі. Великі сплавні річки й середземні моря відіграли в цих взаємовідносинах величезну роль, об'єднуючи розділені народи та допомагаючи поширюванню культури з одного краю на другий.

Через ці взаємовідносини ми ніде в історії не бачимо цілком самостійного, незалежного од чужих впливів, народу—навіть китайців не охоронила від взаємовідносин величезна їхня стіна, якою вони одгородилися від татар. Кожен нарід розвивається по своєму й має свої питимі риси, як наслідок географічної особливості його території; але ці властивості не є чимсь цілком одмінним од прикмет сусідів; ширші або вужчі взаємовідносини зближують ці властивості, роблять їх більш або менш подібними одна до одної. Незалежно навіть від сусідських взаємовідносин схожий спосіб продукції, що виробився у схожих умовах, робить властиву одному племені культуру дуже подібною до культури другого. Порівняймо матеріальну культуру та світогляд американських червоношкірих і африканських чорношкірих племен; у них знайдемо стільки схожого, наче вони одне від одного тільки-но відділилися.

Своєрідність української історії. Як бачимо, в історії народів немає цілковитої своєрідності, немає й цілковитої подібності розвитку, а є більша або менша схожість прикмет. Історія, досліджуючи життя окремих народів, не мала-б певних наслідків, коли-б обмежилася виключно загальним разглядом економіки та політики якого-небудь народу, не беручи на увагу його питимих рис, природніх умов його життя та сусідських взаємовідносин.

Спираючися тільки на принцип своєрідности, вона не могла-б пояснити остаточно, чому схожі зародки залізної культури у різних народів, як почалось християнство у східніх слав'ян, пояснити значіння козацтва на Україні, або нечуваний зріст капіталізму в Америці.

Все сказане стосується й до України та її історії. Вже саме географічне її місце вказує на те, що історія її не могла розвиватися сама, окремо; природні границі між Україною та її сусідами, за винятком Чорного моря на півдні, Карпат на заході та пинських болот на північному заході, намічено дуже не виразно, отже, вони не відгороджували Україну від сусідів; навпаки, разом з численними сплавними ріками ці границі дуже сприяли широким взаємовідносинам зі сходом, заходом, півднем та північчю. Правда, природні умови України інші, ніж сусідньої Росії або Польщі: українська степова черноземля та горбовина західньої території України не зовсім схожі на горбуватий пісковий ґрунт Польщі або лісисту й не таку врожайну землю давньої Московії, проте особливості ці тільки де в чому відмінили вдачу та минуле українця, не зробили його минуле чимсь цілком одмінним од минулого сусіднього поляка, литвина, білорусина, чеха або росіянина.

Є, проте, чимало таких поглядів, що або відгороджують українське минуле китайською стіною від сусідів (головним чином, росіян), або цілком зтотожують українську історію з російською, московською. Буржуазним ученим-українцям за всяку ціну хотілося бачити таку історію України, яка ніби-то ніколи не мала нічого спільного з Москвою; від Москви вони відбивалися руками й ногами, хоча тисячу років тому не було ще ніяких ознак окремішности обох цих народів; вдачу українця вважали вони за споконвічну, цілком протилежну московській, підсовували йому інстинктовний нахил до християнської релігії, до лагідности й людяности; навіть відносини до рабів змальовували ідилічно-ніжними.

З другого боку, насичені російським імперіялістическим духом, російські вчені доходили до того, що відкидали зовсім окремішність українського народу, закриваючи очі на питимі риси його минулого, що склалися протягом століть в українську вдачу. Підтягаючи історію України під одну мірку з російською,—Україна, мов, не жила самостійним політичним життям,—вони здебільшого цілком ігнорували господарські та соціально-політичні одміни, що склалися в особливих географіч-

них умовах, в особливих продукційних відносинах. Очевидно, що це погляди не матеріялістичні й не наукові, а тенденційно-фальшиві: в них одні факти, відповідно до поставленої мети, висувається на перший план і їм надається значіння основних явищ, тоді як на інші не звертається уваги, на яку вони заслуговують, або й зовсім про них не згадується.

Завдання української історичної науки Історична наука України дуже слабувала на односторонню бокість. Не кажу вже про те, що історію України розуміли як історію князів, гетьманів, коротко—верхів українського народу; описуючи до найменших подробиць їхнє життя, звичаї, примхи, походи й договори (умови), про життя самої маси, господарські її відносини, класову боротьбу—мовчали. Історію України обмежували тільки часами її державного існування, часами боротьби за політичну незалежність в XVI—XVII ст. та часами поневолення її в XVIII ст. Далі історія України в старій науці не йшла, вона кінчалася на XVIII віці. Цілі томи писалося про Київську Русь, про Галицьке Королівство, про Литовсько-Руську державу, про козаків (головним чином про Хмельницького); а далі вже все менше цікавилися українською історією: в XIX ст. її навіть не визнавали, або задовольнялися замітками про літературне відродження. Про кого-ж мала буржуазна історія говорити? Князів, королів, гетьманів не стало—урвалася й історія України, а про громадянство України без князів та гетьманів не цікаво було буржуазним ученим писати.

Наука історичного матеріялізму не так дивиться на минуле України. Князі та гетьмани цікавлять її остільки, оскільки вони характеризують сучасне їм суспільне життя. Вона вважає часи феодалізму й кріпацтва за стадію історичної підготовки до капіталістичного, буржуазного суспільства. Для матеріялістичної школи історія України не кінчається разом з кінцем її державного життя та поневоленням; навпаки, вона стає тим цікавіша й ґрунтовніша, чим ближча до наших днів, чим виразніше виступає підготовка пролетарської революції в її історичних передумовах.

Матеріялістична школа ставить собі таке завдання: виявити на історичних фактах матеріялістичну закономірність розвитку української історії, наростання що-раз нових суперечностей та антагонізму, поширювання й поглиблювання класової боротьби, що остаточно вилилася у велику соціялістичну революцію, цей неминучий наслідок прогресу суспільства. Тому-то матеріялі-

стична історія не починається з князів і не кінчається гетьманами. Вона вивчає природні умови історичного розвитку, господарську систему й суспільні відносини, соціально-політичну надбудову та суспільну ідеологію; вона розглядає суспільні суперечності, що спричинялися до зміни суспільного ладу і стежить за сусідськими взаємовідносинами. Покладаючи за основу економіку України, історія її має довести, що політична доля України визначалася не свавільством князів, а не природженими особливостями українського народу; вона має вяснити, що колесо політичної історії України так, а не інакше повернулося в неминучий наслідок цілого ряду географічних умов та господарських і класових відносин українського народу.

Значіння української історичної науки. Але де-хто питає мене: „Для чого вигрібати з попелу минуле, коли ми живемо сучасним; на що морочити собі голову тим, як жили, працювали й боролися наші діди; яку користь матимемо зараз, викопуючи те, що минуло, що вже не вернеться?“

Помилковість такого погляду стане ясною одразу, коли взяти на увагу, що в історичному розвитку немає нічого випадкового, що все, що діється, є наслідок існуючих сучасних і попередніх відносин.

Революція 1917 р. не впала з неба, вона неминуче повинна була розв'язати загострені класові суперечності, а ці суперечності самі були неминучим наслідком капіталістичного способу продукції. Характер української революції, що своїм національним елементом. Центральною Радою, Гетьманщиною та Директорією так різниться від революції Російської, також не був випадковим, видуманим; він був неминучим наслідком українсько-російських відносин, що склалися протягом XIX й початку XX століття.

Отже, треба добре знати минуле, щоб зрозуміти сучасне; не знаючи минулого України, ми не зможемо ясно зрозуміти й характеру української революції; не знаючи передумов, у яких виросла українська революція, не можна братися її судити, не можна провіщати майбутнє,—і присуд; і віщування будуть неправдиві; не думаючи про майбутнє України або думаючи про нього помилково, помилково ми поставимося й до участі її в сучасній революції. Тільки вивчення українського минулого та зрозуміння українських особливостей дасть нам змогу правильно зрозуміти сучасне й робити правильні висновки про майбутнє. Хто

орієнтується в сучасному, хто розуміє закони й шляхи всяких змін у суспільстві, хто затамив особливості, що характеризують ці зміни на Україні, той може намітити основні шляхи дальшого історичного її розвитку.

От для чого нам треба знати українське минуле. Історія народів—це не готовий шаблон, в який можна втиснути кожен нарід,—це дуже й дуже складний процес, що ніяк не дається підвести себе під одну мірку. Про це казав вже Енгельс, це зазначав не раз Маркс. Коли б тотожність історичного розвитку у всіх народів була неминучим законом цього розвитку, то людство було-б забавкою, підлеглою механічному розвитку, а від матеріалістичного методу лишилася-б гола форма, готовий шаблон, до якого прикроювалося-б історичні факти та історичні процеси. Україна жила в російській господарській системі більш як півтори сотні літ, економічна її основа в головних своїх рисах та сама, що й економічна основа Росії; проте, через різні емпіричні обставини, різні природні умови, різні расові відносини та історичні впливи єдина ця основа економіки, як каже Маркс,—виявляється в нечислених змінах і відмінах; її можна зрозуміти тільки шляхом аналізування цих емпірично даних обставин.

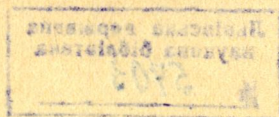
III.

МЕТОДОЛОГІЧНІ УВАГИ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.

Метод в історії. Історична наука користується двома основними методами досліджування й пояснення історичних фактів: індуктивним і дедуктивним. Індукція—це метод узагальнення, що йде від часткового до загального; дедукція—це метод виведення, що робить висновки від загального до часткового.

Індукція або наведення виявляється перш за все в т. зв. методі описування; метод цей полягає в тому, що описується поодинокі явища, вишукується в них спільні риси і узагальнюється їх в одне поняття, яке охоплює собою ці схожі явища. Так, описуючи вірування наших племен за давніх часів окремо в полян, окремо в деревлян, окремо в сіверян, приходимо до висновку, що наші предки перед тим, як познайомилися з християнством, вшановували природу. Приглядаючись до життя одного робітника, другого, третього, знаходимо в них спільні риси, що вказують на їхнє становище у виробництві,—з цього робимо

висновок, утворюючи одне спільне поняття пролетарської класи, Проте, одного методу описування інколи буває не досить. особливо в історії, де явища надзвичайно скоро міняються на дуже складні. Тому, крім описового узагальнення, ми вживаємо ще й статистичного вирахування; за допомогою цього вирахування ми доходимо до певного висновку, що дає поняття про продукційні відносини або про зріст продукційних сил. Коли бачимо, що в XVI ст. на Україні одного й того самого року в одній окрузі робили панщину 3 дні, в двох других по два дні, в інших п'яти знов по 3 дні, то кажемо, що панщина на Україні забирала тоді пересічно 3 дні. Коли наприкінці 80-их років XIX ст. на Україні працювали тільки дві рудні, Юза та Пастухова, а наприкінці 90-их років було вже 17 великих чавунових заводів з 29 готовими гутами та 12 ще недобудованими; коли статистика показує, що заліза в Росії у 80 роках вироблювалось на мільярд триста мільйонів карб., а в кінці 90-их років вже на три мільярди двісті мільйонів довоєнних карбованців, то ми кажемо, що залізна промисловість в Росії за цей час зросла втриє, на Україні майже вдєсятеро за десять років. Крім цього статистично-індуктивного методу, що дуже допомагає вивчати відносини на Україні в першому періоді, в історичній науці ми використовуємо ще третій спосіб індукції, аналітично-абстрактний, встановлюючи за його допомогою закони суспільного розвитку. При цьому методі вживаємо не тільки описового та статистичного узагальнення, а ще й, аналізуючи поодинокі узагальнення, відкидаючи з них все другорядне, додаткове, приходимо до висновків про основну тенденцію розвитку, про закон, що керує цим розвитком. Так, описуючи і підраховуючи, прийшли ми до узагальнення, що на початку XIX ст. Англія була капіталістичною країною, а Росія і Україна кріпацько-феодальним суспільством, яким Англія була в середні віки. Порівнюючи тепер шляхом аналогії феодальну Україну з феодальною Англією або Францією, розглядаючи причини, що привели Англію та Францію до промислового капіталізму, порівнюючи їх з колишніми феодальними відносинами Росії або України, приходимо до таких висновків: у феодально-кріпацькому суспільстві існує тенденція розвиватися в капіталістичне суспільство; отже, капіталізм є дальша форма суспільного розвитку після феодального способу продукції. Аналізуючи, далі, капіталістичний спосіб продукції, приходимо до висновку, що після нього неминуче настає соціалістичне суспільство. Таким шляхом ми й відкриваємо закони суспільного розвитку.

Дедуктивний метод, що зветься також методом виведення, полягає в тому, що з готових висновків, з готових узагальнень ми робимо висновок про часткове явище. Коли Маркс казав про Росію, що, вступивши в стадію розвитку промисловости, вона піде шляхом західньої капіталістичної Європи,—то це був дедуктивний висновок, до якого прийшов Маркс, придивляючись до господарських відносин Європи й Росії. Коли шляхом спостережень ми прийшли до загального висновку, що після кожного господарського під'єму в капіталістичному господарстві настає неминуча криза, то, переживаючи в певній країні економічний під'єм з гарною кон'юнктурою, можна думати, що скоро на ринкові настане зниження цін, криза підприємств, брак збуту товарів через перепродукцію, спричинену гарною кон'юнктурою. Коли на підставі зібраного матеріалу приходимо до висновку, що на Україні у XVII ст. стався занепад економічного добробуту міст, то з цього можемо зробити дедуктивний висновок, що й ті міста, про які ми відомостей не маємо, занепали через панування в господарських відносинах панських економій. Так користується історична наука методом дедукції.

Джерела української історії Виникає тепер питання про те, звідки ми беремо наше знання минулого? Очевидно, не з безпосеред-
та критика їх ніх спостережень, а з пам'ятників, з історичних джерел. Джерелами нашого знання минулого є перш за все різного роду юридичні акти, чи то міжнароднього характеру, напр., політичні чи торговельні договори (угоди), чи то внутрішнього, державного значіння, напр., всякі закони та розпорядження видані світською, духовною, центральною, чи місцевою владою; нарешті, приватні юридичні акти, складені між громадянами у формі умов, описів та контрактів.

З другого боку, історичними джерелами нам є усякого роду літописи, мемуари, хроніки, оповідання про життя визначних людей, про подорожі та різні події, приватні збірники судових присудів, законів і розпоряджень влади, приватні списки існуючого звичаєвого права, збірники звичаїв, всякого роду листування, твори письменства, археологічні знахідки та переживання минулого в народній словесності, напр., історичні думи, обрядові пісні, звичаї, перекази та вірування. Всі ці джерела, хоч і не мають офіційного характеру, але дають багато матеріалів та вказівок для з'ясування суспільних відносин в певну добу.

Як же користуються історики цими джерелами? Може, просто

списують з них те, що їм потрібно? Здавалося-б, що, принаймні, джерела офіційного, юридичного характеру настільки певні, що все, що в них написано, можна вважати за правду. Але-ж це не так! До всякого джерела треба ставитися критично, ц. т. перевіряти автентичність його походження та правдивість змісту. За давніх часів не було друкарень для розповсюдження документів і творів, їх переписували рукою, і кожен переписувач робив це по-своєму, викидаючи незрозумілі або ті, що не подобалися йому, слова, імення, дати й цілі навіть речення та вставляючи натомість слова й описи, що були йому більше до вподоби. Через це не раз маємо, напр., кілька списків якого-небудь юридичного акту, і всі вони відрізняються один від одного. Коли так бувало з офіційними актами, то що-ж казати про неофіційні джерела, напр., літописи, мемуари, то-що: тут уже фантазія зовсім не мала впину! До того-ж немало, очевидно, є й підроблених, навмисне фальшованих документів.

Для того, щоб зрозуміти зміст і встановити правдивість джерела, є критика їх, що поділяється на вищу й нижчу. Нижча критика шляхом порівнювання різних джерел встановляє, чи дійсно таке-то джерело походить від такого-то часу, чи такої-то особи, ц. т. чи є воно автентичним. Напр. „Руську Правду“ вважали раніш, та ще й зараз де-хто вважає, за офіційний збірник законів, тим часом як критика доводить, що це був собі тільки приватний список існуючих звичаїв, що не мав жадного обов'язкового характеру. Найстарший київський літопис приписували Несторові, — тим часом виявляється, що ім'я Нестора ніяк не зв'язане з цим літописом, який є компіляцією різних збірок. Більшу ще вагу в історії має критика вища, ц. т. критика змісту. Вона пильно перевіряє, чи все те, що написано в пам'ятникові, відповідає того-часній дійсності, чи, може, в ньому є довільні вставки пізніших переписувачів. Так, найстарший київський літопис мав аж три головні редакції, майже одночасні: т. зв. Несторівську, Сильвестрівську та Київ-печерську, усі з початку XII ст. Ці редакції дійшли до нас в списках, далеко пізніших: Іпатіївський список, зроблено либонь у Пскові у середині XV ст. з українського оригіналу, Лаврентіївський в кінці XIV ст. (для суздальського князя). Не кажучи вже про інші, пізніші списки давнього літопису, згадані списки мають стільки неясностей, суперечностей, що треба було довгої праці, щоб встановити справжній текст давнього літопису.

Обидва ці роди критики стосуються не тільки до писаних джерел; ними користуються так само, вивчаючи й археологічні

розкопки, народні перекази, обрядові переживання минулого, то-що; критика встановляє тут час, коли повстали досліджувані явища, і відділяє в них елементи первісні від пізніших. Велику роль при такій критиці відіграє аналогія, доповнюючи те, що загубилося, й відкидаючи те, що додано було пізніше.

Метод викладання. Історичний процес розвитку громадських відносин відбувається завжди ступнево, повільно і не має в собі різних границь та переходів; проте, в історії України, так само, як і у всякій іншій історії, можна помітити на певних ступнях розвитку спільні основні риси, що звязують окремі етапи розвитку в одне ціле, в один тип громадських і соціально-політичних порядків, в один період.

До цього часу в методі викладання історії майже виключно панував момент державно-політичний. Історію України поділяли на окремі періоди, які відповідали певному політично-державному становищу. Тому викладали окремо київський період, як часи державної київської Русі, окремо галицький, коли Україна існувала вже окремо від півночі, окремо литовський, козацько-польський та московський, а на XVIII ст. історію України звичайно кінчали.

Матеріалістичний метод, що кладе в основу економіку суспільства, цікавиться класовими відносинами, одсуває державно-політичні моменти на другий план, менше описує давнину, більшу звертає увагу на етапи, ближчі до нас, а найголовнішу на найновіші етапи капіталістичного суспільства.

Виходячи з того, що економіка лежить в основі політики, ми поділяємо історію України на такі періоди: період натурального господарства, період торговельно-кріпацький, період промислового капіталізму і період соціальної революції.

I. Період натурального господарства починається з найдавніших часів, переходить через патріархальну родо-племінну організацію, дружинно-князівську добу київської Русі, феодалізацію київської Русі, розвиток феодальних порядків в галицько-волинську та литовську добу і кінчається з кінцем XV ст., коли починається розпад натурального господарства. Ознаки його такі: продукція задовольняє власні потреби виробника і спирається на рільництво та скотарство; ремесло не має виразних рис продукції на ринок, незначний обмін не втворив ще окремих торговельних відносин; суспільство не виробило ще готових, склад-

них суспільних організацій, окремих торговельних відносин; окремі етапи в розвитку суспільства настають поволі й непомітно.

II. Торговельно-кріпацький період—це період грошового господарства і приватної власності на землю, що виросла після розпаду давнього колективу на індивідуальні господарства; період покріпачення селян, розвитку ремесла, мануфактурної промисловості й торгівлі; період різкого поділу суспільства. Починається він розпадом натурального й початками грошового господарства та покріпаченням селян, переходить часи утворення козацтва, часи його повстання проти шляхти, часи розпаду козацтва за гетьманщини, занепаду його та ліквідації; в цей період увиходить, далі, боротьба гайдамаччини з шляхтою на правобережжі, єднання українських земель з Москвою та покріпачення України; впливи західних ідеологій, народження слав'янофільства й українського націоналізму; повстання декабристів і утопічний соціалізм Кирило-Методієвського братства; кінчається цей період Шевченком та скасуванням кріпацтва.

III. Період промислового капіталізму—це період розвитку машинової промисловості та аграрного капіталізму на Україні; період суперечностей буржуазно-дворянського суспільства; період боротьби революційної інтелігенції з самодержавством, українського націоналізму з російським імперіялізмом, пролетаріату з дворянщиною та буржуазією.

Період цей починається розкріпаченням селян та іншими буржуазними реформами 60 років, переходить часи переслідування української культури, часи народницького соціалізму й терору 70-их років; часи, коли зароджувалися революційні організації й поширювалися марксіські теорії; часи заснування на Україні й за кордоном марксіських гуртків та їхньої боротьби з народництвом 80-их років; часи розцвіту промисловості і зародків робітничого руху, що привів до заснування, в 90-их роках, Р. С. Д. Р. П. та до економічних (згодом політичних) страйків робітництва та аграрних бунтів селянських. В XX стол. він охоплював заснування й розкол Р. С. Д. Р. П. на більшовиків та меншовиків, боротьбу з марксизмом, селянські розрухи та робітничі страйки; події 1905/6 р. і дальшу реакцію дворянщини; організацію українських демократичних і соціалістичних партій; зріст національних тенденцій на Україні й боротьбу з обрусінням; кінчається цей період великою імперіялістичною війною 1914 р.

IV. Період соціальної революції, що вибухла в 1917 р. в наслідок попередніх суспільних суперечностей в звязку з світовою війною. Це—період революції 1917 р., громадянської війни пролетаріату з російською та українською буржуазією і будування радянської влади на Україні. Цей період, що доходить до наших днів, належить швидче до сучасности, ніж до історії України, але не вмістити його в історію України не можна, бо він є завершенням розвитку суспільних відносин в попередніх періодах.

ВІДДІЛ ПЕРШИЙ.

ПЕРВІСНЕ СУСПІЛЬСТВО.

I.

ТЕРИТОРІЯ ТА ЇЇ МИНУЛЕ.

Загальний вигляд території. В розумінні етнографічному Україною ми звемо не тільки територію, що увіходить у склад нашої У.С.Р.Р., але й ті землі, що зараз перебувають під румунською, чеською та польською окупацією: південно-східню Бесарабію, північну частину Буковини, Підкарпаття, Східню Галичину, Західню Волинь, Холмщину й Полісся. Всю територію цю оселює здебільшого людність, що вживає однієї української мови й належить до слав'янського племені, а саме до його східньої групи; слав'янське-ж плем'я складає частину великої арійської раси. Крім українського населення живуть на цій території групи інших народів, що належать не тільки до слав'янського, а й до інших племен тієї-ж таки арійської раси, напр. германське й романське плем'я; на цій таки території живуть народи інших рас, а саме семітської та монгольської.

На південнім заході українську територію перерізують Карпати, що розкинулися на обидва боки цілою системою лісистих кряжів та верховин; кряжі ці на півночі переходять в галицько-волинську високу рівнину, дуже розмиту водами, через що місцями має вона майже гірський вигляд.

На схід-південь височінь ця тягнеться гранитним кряжем до Дністра, переходить далі до Дніпра, перегорожуючи його порогами, за Дніпром підноситься знову, утворюючи донецьку височінь, і нарешті губиться за Доном в надкаспійській низині.

На південь від цієї височини по чорноморському побережжю розляглися трав'яні степи, висока рівнина, перерізана річними долинами та ярами-балками, вкрита грубим шаром чорноземлі. Степова ця смуга, що продовжує західно-азійські степи, досягає через нижнє Наддніпров'я нижнього Наддністров'я, гострі східні вітри обвівають цю смугу..

Невелика північна частина України увиходить в лісову смугу з піскуватим, малородючим ґрунтом. Вона йде з північного сходу, долиною Десни, водозбіром Ірпеня і Тетерева, середньою частиною Горині й Случа, Побужжям та багнистою низиною Прип'яти. Найбільша частина української території лежить поміж степовою й лісовою смугами і являє собою хвилясту, дуже розмиту річками рівнину, з лагідними вітрами, з родючим ґрунтом, багату колись на ліси, що тепер, на протязі трьох століть, дуже порідшали, а подекуди й зовсім щезли; це знищення лісів спричинилося до осушення ґрунтів, зменшення води й загострення клімату.

Територія України має надзвичайно багато річок; найбільша з них це Дніпро з багатими його притоками, з яких найбільше значіння мають Прип'ять на заході та Десна на сході, з окремими притоками. Система Дніпра тісно зв'язується з річками наших сусідів, напр., з північною Волгою, Двиною, Німаном, західнім Бугом і Вислою; через це вона в історії України мала величезне комунікаційне значіння не тільки для Київщини, де вливаються в Дніпро найбільші його притоки, але й для всієї України.

З інших значніших річок можна-б згадати східний Буг, Дністер, західний Буг та на сході Донець.

Минуле території. Наш нарід живе на цій території не спокон віку. Були часи коли людей ще не було не то що на Україні, а й на всій землі. Людство так само не вічне, як і земля, що втворилася багато сот мільйонів років тому з газоподібної матерії, поволі остигаючи та вкриваючися шкаралупою і відкладаючи все нові шари земної кори. Тепер по цих шарах, як по велитенських книгах, учені читають про минуле життя землі. Наука, що вивчає історію землі, звється геологія, а наука, що досліджує, коли й як на застиглих шарах земної кори одбивалося органічне життя, звється палеонтологія. Що-ж каже геологія про історію землі? Вона доводить, що наша земля стара бабуся, бо рахується по-над 100 мільйонів літ від того часу, коли почали втворюватися на ній перші шари земної кори, не

рахуючи в це число часу зміни гозоподібної матерії на рідину; деякі вчені нараховують їй віку ще більше.

Першу добу життя землі геологія зве прастарою, археозойською; доба ця тяглася по-над 50, а може й більше мільйонів років, і палеонтологія не знайшла ще у відкладених у цю добу шарах землі ніяких слідів і останків тварин; на цій підставі вона доводить, що коли й були тоді на землі тварини, то вони ще були безхребетними. Вперше в дальшу добу, яку геологія зве первичною, палеозойською, і визначає її в по-над 30 мільйонів років, земля склала в своїх шарах багаті поклади кам'яного вугілля, в яких палеонтологія знаходить сліди риб, жаб та водяних ящірок. Людини ще не було, не було ще навіть плазунів, що з'явилися аж в наступну добу, вторичну—мезозойську, що тривала всього біля 10 мільйонів років. У крейдових шарах цієї доби маємо ще фауну (тваринний світ) з холодною, як у риб, кров'ю, не поділену виразно на птахів і звірів; немає ще ссавців, в яких були-б хоча зародки могутньої чоловіко-подібної мавпи.

Врешті настає третична доба, кенозойська, в яку переважають між тваринами вже теплокровні і ссавці; у цю добу протягом мільйонів років, з теплокровних тварин утворився рід на-пів мавпи, на-пів собаки, з якого пізніше поступовно виросли подібні до чоловіка мавпи. Ще пізніше, в середині третичної доби, з'явилися тварини, які почали розвиватися далі в людей, з ними історія нашої землі вступила в наступну добу свого існування—в четвертичну. Ця доба найкоротша—вона триває всього по-над 500.000 років, тоді як третична тяглася біля 3 мільйонів років. Числа ці не точні, а приблизні, а до того ще й у різних учених різні.

Початки людського життя. Так доходимо ми до Адама і Єви—на превелике розчарування побожних бабів та дідів, що вважали себе за родичів богам. Погляньмо тепер на той рай, де жили наші перші предки на землі; розгляньмо ближче біблійне їхнє створіння, з яким ніяк не хоче погодитися ані палеонтологія, ані передісторична археологія, що не визнають ні раю, ні Адама, ні Єви з яблуком, ані навіть уславленого потопу, від якого zostався один тільки побожний Ной.

Земля в третичну добу була не така, як тепер. Перш за все велика частина сучасного європейського та азійського суходолу була тоді морським дном. Де нині Україна, там тоді бушували морські хвилі, гралися морські велетні. Згодом вода поступовно

відходила на південь, творилися наші Карпати та східній їх гранитний кряж, виступав суходіл—отже з кінцем третичної доби море доходило до границі сучасної нам степової смуги, а ще пізніше, в четвертичну добу, одійшло і з неї, зібравшись у водяних сточищах Каспійського, Азовського та Чорного моря. Клімат у третичну добу був гарячий, тропічний, такий, як тепер на екваторі. Повітря, море й суходіл заселяли тоді сотні тисяч видів тварин, від дрібноти до величезних риб, гадів та ящірів. В середині третичної доби з'явилися, як уже зазначено було, особливі тварини, подібні до людини, що складали одну галузь із породи мавп.

Чоловікоподібні тварини, годувалися рослинами, слимаками та іншими м'якунами, а рідше м'ясом звірят, протягом якого мільйону років, на різних частинах земного суходолу, завдяки способу здобування собі їжі, в третичну добу перетворилися шляхом довгої еволюції з чоловікоподібних тварин на людей, що ходили на ногах і збирали їжу руками, але ще не говорили. Жили ці люди гуртами, як тепер мавпи. Сліди цієї першої породи людей третичної доби вдалося вченим відкрити наприкінці XIX ст. Відкриття це мало величезне значіння для науки, бо до того часу всі були переконані в тім, що людини в таку далеку добу ще не було. Дальші знахідки показали, що найдавніша ця людина мала вже знаряддя примітивної своєї праці, напр., для збирання овочів, забивання дрібних звірят вона підбирала придатне для цього каміння, згодом звязуючи його з ломакою, з чого виробилася поступовно примітивна сокира-палка; людина вже вміла користуватися вогнем, навчившись цього під час пожеж на степах та в лісах, запалених блискавкою.

Ділювіальний період. До початку XIX ст., та навіть і пізніше не тільки в отців церкви, як зараз, але й у вчених панував такий погляд, що ніби-то людина, з'явилася на землі завершеною, але потім уже здичавіла; з цього первісного стану людина почала знову підноситися, поступовно удосконалюючись. Вважалося, що біла раса розвивалась швидче за інші, за нею йшла жовта, а вже далі червона й чорна, останню довго не хотіли навіть залічувати до людства,—так само як жінок, яких церква наділила душею вперше тільки в XIV ст. Що до людини, яку створив бог, то її ніби-то знищив потоп, залишивши одного тільки Ноя.

Проти цієї теорії виступили в половині XIX ст. деякі вчені. Вони говорили, що людина поступовно виростала з тварини, удо-

сконалюючись на знаряддях праці, що ніякого потопу з божого гніву не було, а були тільки геологічні процеси та кліматичні зміни, які почалися при переході з третичної доби до четвертичної. Геологічні дослідження ствердили це, а відкриття передісторичної археології на початку XX століття наочно показали, що людина жила й до того „потопу“ й під час його. Знайдені кістки людини переходною від третичної до четвертичної доби й численні сліди людини першої половини четвертичної доби недвозначно показали, що в цей далекий період як у нас, так і в Західній Європі, Африці, Америці та Азії жили люди, що мали навіть розвинену кам'яну культуру.

Чим власне був цей потоп, про який вперто говорять всі перекази? Геологія, читаючи по шарах земної кори, стверджує, що при кінці третичної доби наша земля дуже прохолола; після цього з'явилися спершу на північній, а потім на південній половині землі товстенні шари льодів, що втворилися зі змерзлого снігу. Половина Європи та Азії тричі вкривалася льодовиками, що на Україні доходили мало не до лінії Полтави. Майже півмільйона років тяглося одне після одного замерзання й танення снігів, і мало не вся четвертична доба припадає на ці перемінні льодовикові періоди, що звуться в цілому ділювієм. Тільки коротесенький дальший період другої половини четвертичної епохи, той період, в якому ми зараз живемо, не знає ані льодовиків, ані їхнього холоду в давніх границях. Де-які вчені говорять, що цей наш післяльодовиковий період, який зветься алювієм і триває біля 40 тисяч років, є одна з тих проміжних епох, що колись відділяли одну льодовикову добу від другої.

У цьому періоді (ділювіяльному) відбувалися дальші зміни в будові земної кори. На льодовиках нанесено було багато піску, граниту, дрібного каміння, що товстим шаром вкрили вапняні шари землі, утворені в третичну добу. Сніги й льоди, танучи, давали багато води, вона витікала з льодовиків і розмивала шари землі, утворюючи з них наші горбовини та яри-балки, даючи початок річищам наших річок. Але не тільки мінялася поверхня землі, мінялося й життя на ній. Багато створінь не могли принатуритися до нових умов життя, загинули зовсім, залишилися тільки деякі дужчі породи, що змогли принатуритися до нового клімату; але й вони ґрунтовно змінили свою природу. Змінилася цілком і флора (рослинність), і земля з своїм населенням мала вже цілком новий вигляд. Разом зі зміною природи змінилася й людина, змінилася її дотогочасна, дуже вже нескладна,

культура, що знала тільки відшукувати на знаряддя готові камінці, а не вміла ще оброблювати їх.

Палеолітична культура. Що уявляла собою людина ділювіяльного періоду, чи далеко вона уперед пішла від попередньої доби? Розкопки, які роблено було і в нас, на Україні, знайшли в ділювіяльних шарах у Києві, біля Каніва, на Полтавщині, Чернігівщині, Катеринославщині, на Волині та біля Кам'янця чимало слідів первісної людини; сліди ці показують, що тодішня людина уміла вже робити нескладне знаряддя з кременя та кісток риб і тварин. Правда, виріб має ще дуже грубі форми, звичайно це просте оббивання кременя й кістки; але знаряддя вже різноманітне, напр., сокира, скрібачка, лук і стріли, кам'яні ножі, молоток, кістяні шила, голки до шиття, гарпуни, щоб ловити рибу. Ділювіяльна людина не живе вже в лісах, а ховається од холоду в печерах і полює на таких грізних звірюк ділювіяльного періоду як мамут, носорог, печерний лев та печерний ведмідь; м'ясом цих звірів вона годується, їхніми шкурами захищає себе від холоду. Вона вміє не тільки зберігати вогонь у печері, а й здобувати його; для цього вона була кременем об кремінь, або терла сухе дерево об дерево. Ця невисока кам'яна культура, що зветься в науці давньо-кам'яною або палеолітичною, була не єдиним досягненням тогочасної ділювіяльної людини; людина перед тим уміла вже розуміти людину, давати окремі звуки, з яких згодом утворилися слова-поняття, напр., назви для певних дій, певних трудових актів, певного знаряддя, чи предметів з тієї природи, яка людину оточувала. За допомогою цих слів-поняттів людина починала мислити, ц. т. говорити до себе без слів, починала творити первісний свій світогляд, розуміти, що все навкруги неї живе, так само як і вона, разом з ним ходить. Поняття про душу та про богів людина ще не мала і не знала, що кожній людині доведеться вмерти, бо смерті звичайної вона не бачила, а бачила тільки загибель від пазурів звірюки. Крім запасання їжі, одягу, та ловецького знаряддя, що постачало їй їжу, ділювіяльна людина навчилася ще малювати на стінах своїх печер та вирізувати на своїх знаряддях тварин, на яких полювала, та навіть цілі ловецькі сцени.

Держави ділювіяльна людина не знала, як не знала ніякої влади над собою; не розуміла вона так само, що таке „мое“ й „твое“. Всі були рівні, всі працювали і вкупі споживали здобуте. Роботу поділяли між собою несвідомо: жіноцтво пильнувало в печері

вогню, збирало їстовні рослини, дерево для вогню, мох на підстилку та виготовляло шкури на одягу; молодь гралася, помагала жінкам в роботі або вчилася кидати сокиру й спис та стріляти з лука; чоловіки ходили на лови, якими керував випадковий ватажок—найсильніший, найспритніший, найвідважніший за всіх. Сім'ї в нашому розумінні тоді ще не було, і чоловіки сходилися з жінками всієї громади, що складалася з родичів, звязаних одні з одними спільним походженням від однієї матері.

Не було ще й правильних сусідських взаємовідносин,—кожен, що походив з чужої громади, був разом з тим і ворогом. Тяжке життя виробило тісний звязок між членами однієї громади та гостро протиставляло її другій, коли та випадково зачіпала ловецьку територію її.

Алювіальний період. Минули сотні тисяч років існування ділювіальної людини, і льодовики потанули, залишивши свої сліди тільки на високих горах та на обох полюсах, де вдержались все-таки на досить великих смугах землі. Землю вкрили численні ріки, річки та озера, що вбрали в себе воду льодовиків, які потанули, виросла нова рослинність, змінилася ділювіальна фауна. Чим ближче на південь, тим швидче відживала земля, виростали листяні та шпилькові ліси, і з'являлися нові роди тварин,—ті, що живуть і в наші часи. З старих родів до недавніх днів залишився тільки зубр і тур, якого за останні століття дуже винищено. Земля вкрилася новим шаром родючої чорноземлею, яка в науці зветься алювієм; у цій чорноземлі нова рослинність знайшла собі багато споживи. Коротко, земля вже має більш-менш такий вигляд, як і тепер, і вступила в новий період свого життя, що зветься алювіальним і тягнеться аждо наших днів, на протязі яких 40.000 літ.

Ця зміна землі сталася не відразу, а поступовно, поволі, непомітно: десятки тисяч років танули льодовики, мінялася флора, з'являлися нові тварини. Разом зі зміною природніх умов життя мінялася й людина, що через свою кволість та злиденне вміння й знання, залежала од природи далеко більше, ніж тепер. Потроху, ступнево при звичаювалася вона до нового, теплішого клімату, до нового життя в нових природніх умовах і разом з тим розвивала свою породу в окремі раси й племена.

Вже за часів ділювіума, здається, втворилися були расові різниці між населенням екваторіяльних смуг, на які не так дуже впливав холод ділювіального періоду, та жителями Європи чи середньої Азії, що були під безпосереднім впливом ділювіальної

природи. Вони стали дуже відрізнятися одні від одних як життям, так і будовою тіла та коліром своєї шкіри, даючи початок з одного боку темним расам тропічних країн, ц. т. чорній і мідиано-чорній, та світлим, ясним расам жителів Європи й середньої Азії, ц. т. білій і жовтій.

В алювіяльному періоді расові ці різниці завдяки рижним природним умовам життя розвивалися далі, а разом з тим в межах кожної раси утворювалися свої особливості, — відмінні прикмети окремих груп тієї самої раси. Пристосовування алювіяльної людини до нових умов життя, які на різних територіях були не однакові, привело до виникнення нових, не схожих одна з одною людських говірок та вдачі, і цим дало початок утворенню різних нових племен. В окремих гуртах, що мали спільні знаки-слова та спільний спосіб праці й думання, намножувалися й зростали нові групи; групи ці, як молоді рої бджіл, що вилітають з старого вулика, розселивалися на нових територіях і, таким чином попадали в нові умови природи й праці, і на кожній території під впливом нових умов виростали поступовно різні мови, різні способи мислення, різні племена й народи. Хто-б сказав, що нинішні слав'яне, німці, греки, італійці, іранці та індійці були колись однією групою-гуртом, що блукала по Європі ще в середині алювіюма, говорила одною мовою та однаково думала? Проте передісторія учить нас, що воно було так.

Різноманітний цей розвиток алювіяльної людини, що довів згодом до такої великої кількості народів та культур, які ми бачимо зараз, у своїм історичнім процесі поділяється на три головні періоди: переходовий, що де-які вчені вважають за продовження палеолітичної культури—він тривав яких 15—20000 років; період новокам'яний, або неолітичний, що тягся у нас в Європі стільки-ж, як і переходовий, а на півдні скінчився раніш; нарешті, металева культура, що почалася біля 8000 років тому на півдні і перейшла до нас в Європу з Азії потім, деє біля 4.000 років,— ця доба триває й до наших днів під назвою історичної доби людства.

Правда, не всі народи враз переходили ці етапи розвитку: ще й зараз є племена, що не пішли навіть далі за кам'яну культуру, напр., північні ескимоси та чорношкірі племена середньої Африки й Австралії; але ми встановлюємо ці етапи не для окремих племен, а для всього людства, незалежно від того, що одна група його пішла у своїм розвитку далі, а друга відстала.

Переходова доба Ми вже знаємо, до яких наслідків культури діпалеоліту. йшла печерна людина ділювіяльного періоду; подивимося тепер, як розвивалася вона в нових обставинах свого злиденного життя.

Зміна клімату й флори, що йшла в міру танення льодовиків, дозволила людині жити не тільки ловецькою здобиччю, а ще й їстовними рослинами. Зацікавившись тим, що рослини можуть заспокоювати голод, людина поступовно дійшла до примітивного рільництва, ц. т. штучного виховування таких їстовних рослин, як просо, жито та ячмінь. Техніка вже остільки розвинулася, що людина не тільки палила шматки лісу або степу та сіяла в попелище зерно, але й пробувала вже зрушувати землю дерев'яним кілком, щоб кинути туди зерна і зібрати їх в п'ятьдесят разів більше. Людина приручила собаку, а далі й козу, з якої мала м'ясо й молоко. Людина впорядкувала краще свої природні житла-печери, навчилася з тих-таки кременя й кісток робити вже краще ловецьке та бойове знаряддя, навчилася з волокнистих рослин та з м'якої кори плести всякий посуд для хатньої потреби, випалювала з глини горшки, щоб варити їжу, навчилася розтирати камінням зерно, робила вже кращі візерунки на стінах печери та на своєму знарядді.

Мінялося життя, мінялися й попередні порядки та звичаї печерної людини. Перш за все змінилися трудові відносини між обома полами. Рівновага в поділові праці між жінками й чоловіками, якої додержувалися в ділювіяльному періоді, коли з'явилося рільництво, порушилася; тепер робітницею-годувальницею гурту стає перш за все жінка: на її плечі лягає тягар—все хатнє господарство й діти, вона грає ролю в'ючака, що під час мандрівок тягне на своїх плечах увесь капітал гурту; вона-ж таки повинна сама впоратися з роботою на полі. Чоловіки тільки виготовляли плуг під засів, а далі знову або йшли на лови або в похід на сусідні гурти, або байдикували вдома, вигріваючись на сонці та вправляючись у військову та ловецьку штуку; жінки мусили їх і годувати та ще й дбати про те, щоб виготовити й поле під засів, посіяти зерно, прополоти його й зібрати, зриваючи колос руками.

Таке значіння жінки в гурті заохочувало чоловіків здобувати собі жінок—ще й з чужих гуртів. Починаються напади на сусідів, щоб здобути жінок, ц. т. власне здобути нові робочі руки. Згодом звідси повстає звичай брати жінок взагалі з чужих гуртів, а не з своїх; ще далі звичай цей переходить у заборону

чоловікам жити з жінками, що походять від спільної матері чи баби. Таким чином непомітно давній кровосумішний гурт—сім'я перемінилася в екзогамний гурт—рід, що зв'язував своїх членів не тільки співробітництвом та спорідненням, а ще й заборорою жити з жінками свого роду. Це вже була виразна організація „своїх“, що протиставляла себе „чужим“; на чолі її стояв уже обраний ватажок—голова роду; цей ватажок вів перед на нарадах членів роду, де брали участь і жінки, і водив чоловіків в походи на сусідів або на лови. Споріднення звичайно вели по матері, а не по батькові, бо того не можна було знати там, де всі чоловіки спільно жили з придбаними жінками; тим-то ця форма родового споріднення й зветься в науці матріархатом.

Деякі вчені гадають, що така форма споріднення була разом з тим і основою матріархальної родової організації, в якій жінка стояла, мовляв, на чолі роду й мала в своїх руках навіть владу над членами роду; але думку цю нині дуже заперечується; вона виникла зо змішування в одне двох понять: визнавати по матері родичів та мати привід в гурті-роді, мати владу в роді, ц. т. поняття форми споріднення в роді і форми родового громадського укладу.

Людський світогляд так само дуже змінився у цю добу палеоліту. Природня смерть членів роду, часті хвороби, сні—все вимагало від людей певних пояснень, а мислення людське настільки тепер розвинулося, що вперто вже дошукувалося причини цих явищ. І от людина починає пояснювати собі хворобу чи природню смерть вселенням у людське тіло зовнішньої надприродньої сили; силу цю називають бісом чи духом. Уже раніш люди думали, що навкруги їх все живе й має рух так само, як і вони, навіть манесенький камінчик, або дрібна травичка; тепер люди й такі явища, як хворобу та смерть, почали уявляти собі як живі створіння, що увіходять, вселяються в людей. Далі стали дошукуватися, через що, як людина умірає, то з неї виходить видих, витікає кров і стають очі, через що у-ві-сні ввижається всячина, як на яві. Поступово люди прийшли до висновку, що щось живе в їхньому тілі, щось таке манесеньке, як той дух, що робить хворобу та смерть; воно сидить десь або в очах, або в голові, або в грудях, або в крові, бо людина гине, коли бити по голові, коли пробити груди або випустити кров. Так зародилася невмируща віра в духів і душу, так з'явився анімізм, ц. т. віра в те, що все в природі не тільки живе, а ще й має душу, що кожна річ, навіть сокира чи спис, і ті мають свою душу.

Зародившись, така віра мусила виявлятися в певних обрядах, що мали завдання реагувати на впливи духів та боронити людину від них; як-що одні духи шкодять, то інші помагають, як-що камінь раниць ногу, то листок травиці чи зілля, затамуючи кров, може загоїти рану. Та сама практика, що породила віру в духів-шкідників, дала й духів-помішників; їх треба завжди носити з собою, щоб запобігти лихові. Таке надавання річам природи цілющої сили дало початок фетишизму, а вміння лікувати хворобу й рани за допомогою фетишів, ц. т. особливих чудодійних річей та заклинання, що відганяло злих духів, породило чарування, знахарство, ворожбитство, ц. т. магію. Ця-ж таки віра в духів навчила людей ховати мерців у землю. Для того, щоб духи, що вселилися в тіло мерця, не верталися назад, треба оддати це тіло звірям, або ще краще закопати його в землю, звязати руки й ноги і пригнітити важким камінням. Ще й тепер по глухих селах можна побачити звичай проколювати померлим лихим людям осиковим кілком серце, бо померлий встане і буде вночі пити з родичів кров.

Неолітична культура. Промайнули знову тисячі років. Людина призвичаїлася до нових умов життя та нової природи і знову зробила великий крок наперед у своєму розвитку. Перш за все шляхом трудової практики на протязі яких двох десятиків тисяч років витворилося багато різноманітних знаряддів праці, що визначаються гарною різьбою та малюнком; знаряддя робиться вже не тільки з кременя й кістки, а й з інших м'якших горючів; при цьому їх не тільки оббивають, як раніше, а й свердлять та роблять гладеньким. Краще й різництво, що переводиться вже кам'яною мотикою-сапою; доспіле зерно не зривають вже руками, а зрізують кам'яним серпом, а потім мелють його на кам'яній зернотертці. Гончарство пішло також далеко вперед, збагатілося на всякі форми й рисунки.

Людина приручила вже не тільки собаку й козу, у неї є вже цілі череди рогатої худоби, овець, ослів, а згодом коней; вона починає скотарювати, заводити свійську птицю. З'явився вже й простенький ткацький варстат, що тче полотно з волокон льону, з'явилися житла не в природніх печерах, а збудовані з дерева; житла ці або роблять в копаних ямах, або ставлять на вбитих у дно озера палях, або роблять шатро з звірячих шкір та галуззя. Людина починає думати не тільки про те, щоб наїстися, але щоб попоїсти смачно та ще й попити. Вона навчається

варити та приправляти всяку їжу й готувати з молока та рослин різні напитки; вона дбає про зручну одягу та прикрашає всякими оздобами своє тіло та ще й розмалює його різними фарбами.

Людина неолітичної доби вміє не тільки нападати на сусідів; вона зав'язує з ними сусідські мирні зносини, обмінюючи вироби своїх ремесників на чужі. Техніка оброблювання каменю, дерева, глини, кісток та звірячих шкір пішла так далеко, що давала вже лишки; лишки ці люде міняли в сусідів на такі вироби, яких у самих не було.

Зародження примітивного обміну з сусідами поступовно утворює поняття родової власності, яко виключного права володіння тим добром, що має рід. При обміні протиставлялися двоє понять: „наше“ і „ваше“, як поняття покладеної праці одного роду у вимінювані речі другого роду. Ці поняття власності вкладалися разом і в поняття „мое“ і „твое“ при внутрішньому обміні між окремими членами того самого роду. Правда, в самому роді існувала власність тільки на речі, оздобу та зброю. Житла, стада худоби, рілляницьке знаряддя і територія були спільними для всіх членів роду, але різні інші речі індивідуального вжитку були приватною власністю, ц. т. ними виключно володіла людина, що їх придбала.

Згодом поняття родової власності починає вужчати. Окремі групи—сем'ї виділяються з роду зо своїми житлами, з окремим хатнім господарством, з окремими знаряддями праці, з окремими жінками, навіть з окремими стадами худоби. Почин дав ватажок роду, за ним його прибічники, старші в роді чоловіки, а далі—рід поділився на ряд малих груп (семей) з окремою сімейною власністю. Правда, на лови і в походи, та на оброблення поля йдуть всі разом, здобуте чи зібране зерно поділяють уже між окремими сем'ями. Таким чином, в роді тепер є вже три зародки власності: родової, якою порядкує весь рід, сімейної, де власником є окрема сім'я в роді, і приватно-особистої, куди увіходять оздобу та зброю, ловецькі та військові трофеї.

Зародки При таких відносинах будова давнього роду му-
родо-племінної сила бути вже іншою.
організації. Перш за все впадає нам у вічі поділ на вільних
Патріархальна та невольників—рабів, що з'являється в другій поло-
сім'я. вині неолітичної культури. Люде пішли так далеко
у своїй трудовій техніці, що вже перестали вбивати перемо-

жених сусідів, забираючи тільки молодих жінок, як робили раніше, перестали забитих ворогів поїдати; тепер переможених ворогів використовують на всяку роботу в своєму господарстві, примушують їх пильнувати худоби, робити на полі то-що. Раб що далі визволяє жінку з її незavidного становища і ще далеко не є великою робочою силою в неолітичній громаді, а в де-яких племен і зовсім ще немає рабства; проте, його існування в роді свідчить про зародки класового поневолення вже в цю далеку добу.

Жінка, таким чином, все ще є головною робочою силою в роді, але подружні її відносини тепер зовсім інші. Вона тепер власність свого чоловіка, що ні з ким уже не ділиться своїми жінками, маючи їх—по кілька, та навіть по кільканадцять. Він заволодів жінкою остаточно, як своєю власністю, яку може обміняти й купити на-рівні з своєю зброєю чи оздобами, і виключив інших чоловіків від співжиття з нею. Так виросла нова форма подружжя, так звана полігамія (многоженство), а з неї став заводитися звичай вести споріднення не по матері, а по батькові вже. Виділ в давнім роді окремих семей з окремою власністю, певність походження від одного батька—голови сім'ї, конча потреба вдержати в сім'ї хоча-б злиденне батьківське майно—все це склалося так, що споріднення по матері почало відступати перед патріархатом, ц. т. спорідненням по батькові.

Ще значну рису помічаємо в тодішньому суспільстві. Раніш ми бачили, як на чолу роду поступовно висувався випадковий ватажок на ловах чи в військових походах, як згодом біля нього стали з'являтися помішники, так само обрані, як і він, як стали з'являтися ворожбити та знахарі, що жили з додаткової праці членів свого роду. Вони перші почали виділятися з своїми сем'ями в окремі господарства, заводити багато жінок та використовувати, потім, на роботу невільників. Це були перші чужоїди (паразити), що жили з праці других, завдяки особливому своєму становищу в роді та виконанню в ньому організаторських функцій. Завдяки цим як раз функціям організаторського характеру вони стали економічно сильнішими в роді і виділилися з родового колективу в окремі групи-сем'ї; згодом це призвело до того, що вони стали владою в роді, яка порядкувала родовою власністю, спершу за згодою всіх дорослих членів роду, а далі уже й без них, цілком самовладно.

Такі зміни розвалили давній родовий порядок, що зараз його ми розглянули. Родовий господарський колектив уже не існує; в основі громадської організації лежить родовий зв'язок окремих

великих родин, ц. т. малих родів, складених з кількох поколінь; на чолі цих родин стоять їхні батьки, яких іноді звуть патріархами. В родовому звязку розпоряджаються тепер не загальні збори дорослих чоловіків, як було раніш; збори ці сходяться, щоб инколи вирішити тільки важливіші справи; по-за цим порядкує рада родинних батьків-старшин, вона вибирає ватажків для військових походів, розбирає суперечки між окремими сем'ями, й керує родовим господарством. У своїй родині, у своєму роді такий батько здобуває згодом необмежену владу й порядкує, як хоче, родинною власністю, не питаючись своїх родичів. Давній суцільний рід став тепер спілкою чи звязком окремих патріархальних родин, до того ще спілкою авторитарною, де є вже верховоди й залежні від них члени, визискувачі й визискувані. Це був перший ступінь нової родо-племінної організації з владою зверху; ця організація почала вже об'єднувати не тільки окремі сем'ї в родові групи, а ще й родові ці групи у вищі спілки, так звані племена. Але це вже увиходить в царину дальшої доби розвитку, в культуру мідяно-бронзову.

Тотемізм і культ предків. Така зміна родової організації викликала за собою й зміну вірувань. Зо вшанування ворожих людині духів розвивається вшанування де-яких тварин, та навіть рослин, від яких ніби-то має свій початок рід чи сім'я; тварини ці охороняють рід від усякого нещастя і дбають про нього. Кожен рід, кожна патріархальна сім'я має свого предка-тотема, що є символом сили, зручності, витривалості й відваги; у одних це вовк, у других ведмідь, у третіх орел, у четвертих гадюка або собака. Тотем треба берегти, його не вільно ні вбивати, ні їсти, він є табу, ц. т. заборонений, освячений. Члени кожного роду, кожної сім'ї—нащадки свого тотема. Це єдина тотемна спілка, і належність до неї повинна освятитися власною кров'ю. Тому-то молодь родова мусила піддаватися обрізанню або іншому каліцтву, засвідчуючи цим звязок з тотемом. Тепер уже вмерлих родичів не кидають звірям; не закопують їх і в землю, щоб позбутися їхньої душі, а ховають у могилах, приносять їм час від часу їсти і справляють на їхніх могилах родові тотемні учти, щоб зазначити звязок з душею вмерлого і тотемом.

Ми вже знаємо, як розпадалася на групи давня родова організація, як на чолі роду-сім'ї став батько—його голова, привідця й суддя; у ці-то часи практика щоденного життя робиться звичаєм, що зобов'язує виконувати заповіт померлих предків, а вша-

нування тотема переходить у вшанування предка—батька, що від нього бере свій початок уся родова спілка. Тепер уже предок чи-то всієї спілки, чи окремої сім'ї, є чудодійною тією силою, що породила рід і оберігає його від нещасних випадків, вимагаючи за це від своїх нащадків данини. Предок створив і землю з усім, що на ній, а сам живе тепер вкупі з помершими членами родової спілки десь у далекій, багатій стороні, де панує, гарно їсть, живе з багатьма жінками та веде боротьбу з злими духами, що хтять шкодити йому та його родичам на землі.

Так розвинулася віра в тогосвітнє життя предків, так з'явилося поняття неба-раю; згодом утворилася віра і в пекло, де живуть по смерті невільники, викинені з родового зв'язку злочинці, боягузи, инколи й жінки. Так приготівлявся помалу ґрунт для віри в бога, але віра ця мусила перейти ще одну стадію.

Тепер придивимося до того, що діялося в ці часи на території нинішньої України, як там розвивалося життя в своїх особливих умовах. Досі ми бачили, як взагалі зароджувалося людське життя на землі, як взагалі людина робила свої перші кроки в культурі та вчилася класти перші основи суспільного ладу. Тепер дослідимо ближче територію України та її населення, але в зв'язку з поступом культури всього людства.

II.

КОЛОНІЗАЦІЯ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ.

Сліди кам'яної культури на території України. Ми вже згадували, що на території теперішньої України в найдавніші часи існування людини ключем було людське життя. Багаті на пам'ятники розкопки показують, що в часи ділювіюма людина не заходила на північ далі від нинішньої Чернігівщини; зате на Поділлі, Наддніпров'ї та Надністров'ї людей було надзвичайно багато, через те, що льодовики ніколи не заходили за лінію Київ—Полтава. Найстарша з цих знахідок—це київське становище, що досягає часів середини ділювіюма; відкрив його Хвойко; молодша трохи від нього—мізинське становище на Чернігівщині (біля села Мізиня на Десні), яке відкрив Ф. Вовк, а ще молодша—становище над Удою біля с. Гонців, на Полтавщині. Ці знахідки, разом з одкритими в інших сторонах України палеолітичними становищами, виразно говорять, що наша ділювіяльна людина не дуже-то відрізнялася від західних своїх сучасників. Хоч куль-

тура її стояла трохи нижче від культури теперішніх найменш розвинених племен Австралії або Африки, проте, вона не тільки вміла робити з кременя, кісток чи дерева невибагливе своє знаряддя, а ще й оздоблювала його різними визерунками і вирізувала на ньому такі фігурки, що де-які теперішні дикуни, може, й не зуміли-б.

З неолітичної культури знаходимо на Україні ще більше слідів, що вказують на розповсюдження людини вже по всій території нинішньої України. Археологія знайшла не тільки окремі становища—житла неолітичної людини, але й цілі групи таких становищ, відкрила добре заховані робітні, де вироблявся всякий струмент та посуд, знайшла в становищах і робітнях немало струментів, що добре збереглися, знайшла городища, де ховалася тодішня людина од ворогів, викопала цілі, що добре збереглися, кладовища з похованими мерцями.

Особливо багато знайдено в самому Києві. Неолітична людина жила ще тут у печерах, копаних її рукою; в цих печерах знайдено останки їжі, посуд та зброю, що належать до початкової неолітичної культури. Є вже тут і кістки рогатої худоби, коней, свиней і черепки глиняного посуду. У Києві-ж (на Кирилівській вулиці) у верхніх шарах землі, над цими старшого походження житлами, знайдено становища-землянки, де житла не тільки робили у викопаній ямі, а ще й добудовували їх зверху частоколом та хмизом. У цих землянках трапляється орнаментований глиняний посуд і струменти справді-таки мистецької роботи.

Особливо багато становищ, які добре збереглися, знайдено в околиці Трипілля, трохи нижче од Києва. Людина жила тут в житлах, викопаних в землі, добудованих над землею частоколом або тином і вимощених глиною всуміш з половиною. Крім цих жител, глиняних мазанок, знайдено там-таки глиняні площі (майданчики), ц. т. становища, де долівка вимощена паленою глиною, і глиною-ж помашено стіни; ці становища де-хто вважає за житла але швидче це повинні бути гробовища, бо в них не знайдено слідів огнища, як у інших мазанках. Таких мазанок знаходять часто навіть по 50 вкупі, а площі—гробовища розкидано скрізь по Україні. У них повно всякого струменту з мистецькою різьбою та посуду з різним орнаментом і малюнками, що свідчать про існування свійських тварин і рільництва. Що рільництво на Україні знали вже від початку неоліту, видно з великого числа знайдених зернотерток кам'яних, якими мололи зерно; трапляються

навіть цілі зерна пшениці, ячменю та проса, заховані в глиняних мазанках, не кажемо вже про пшеничну, ячмінну та просяну полову, яку мішали з глиною, щоб мастити житла та стіни.

Багато гробовищ, як площ (майданчиків), так і пізніших могил, що їх знаходимо в Надніпров'ї та Надністров'ї, свідчать про те, що неолітична людина на Україні вірувала в тогосвітнє життя. Старіші сліди показують, що мерців перше палили; пізніші—що їх або просто ховали в землю, або перед тим палили, в землю ховали вже самий попіл, насипаючи потім над ним могилу. Ще пізніше голову покійника обсипали або обмазували червоною вохрою, звідки й з'явився звичай ховати мерця з червоною китайкою.

Нарешті, слід ще згадати, що неолітична людина мала в нас розвинене ремесство; ремесникували окремі сем'ї—роди; на це вказує велика кількість становищ-робітень, де робили всякий струмент, особливо пряслиці, глиняний посуд, серпи, ножі, сокири, пилки та стрілки, усе, очевидно, з каміння. Неолітична людина вміла будувати не тільки становища та майданчики, а також і городища, ц. т. укріплені місця, іноді більші за десятину, як показують знахідки в південній Волині; ставила вона їх над річкою і обводила земляним валом. Отже, люде жили тоді вже великими громадами, бо поставити таке городище, знаючи тодішнє недосконале знаряддя, могла тільки велика кількість людських рук.

Початки металевої культури. Метал люде навчилися вперше обробляти не в нас, а на півдні, в Єгипті та Месопотамії; це сталося **Мідяно-бронзова доба.** яких 8.000 років тому. Спершу вживали до виробів деякого знаряддя мідь, а згодом, коли навчилися витоплювати з міді й цінку бронзу, стали робити струмент з цього нового матеріялу. Майстрами в цьому ділі стали згодом фінікійці, що жили на азійському побережжі Середземного моря; вони-то, як перші купці на землі, рознесли цю бронзову культуру по Азії та Європі, навчивши й інші народи уживати металу замість каменя та кісток.

Винахід металу зробив велику зміну у виробництві та громадській організації людини, що вміла досі обробляти тільки камінь. Розвинулося дуже ремесство й рільництво, почався ширший обмін з більш далекими народами, навчилися люде письмом передавати свій досвід. З родо-сімейної організації неолітичної доби виросла родо-племінна, що не тільки об'єднувала в одній

спільці кілька семей-родів, а ще й сполучала ці спілки у вищий звязок—плем'я; на чолі племені стає найвизначніша сім'я з своїм батьком, що поступовно захоплює до рук верховну владу в цілому племені, стаючи інколи його всесільним володарем, паном своїх підданців. Ця, так звана родо-племінна, організація змінювалася іноді на родо-племінну монархію; так було, напр., у червоношкірих ацтеків в Америці та в стародавніх єгиптян, де за яких 4.000 літ до нашої ери існувала така родо-племінна монархія з фараоном на чолі, з начальниками окремих номів (родових спілок) та з батьками окремих семей, що складали ними.

В Європі, а зокрема у нас на Україні, тоді ще не знали ані міді, ані бронзи. Метали ці занесли в Європу вперше, яких 4.000 років тому, фінікійці; спершу вони з'явилися в Греції та Італії, а потім ті-ж таки фінікійці почали заносити їх і до нас на Україну, засновуючи свої колонії по берегах Чорного моря. Трипільське й інші становища, що виникли в кінці неолітичної культури, ц. т. за яких 20 століть до нашої ери, мають у своїх скарбах немало таких мідяних та бронзових ножів, мечів, серпів та сокирок, часто з мистецькими визерунками.

Спершу фінікійці привозили на Україну готові вироби, а далі стали вчити тодішніх жителів Чорноморського побережжя, як добувати мідь і виробляти з неї знаряддя. У Донецькому районі ще й тепер інколи трапляються старовинні мідяні шахти, а в нижньому Наддніпров'ї та в Галичині форми для виливання місцевих бронзових виробів; це наче-б-то показує, що на Україні не було окремих мідяного та бронзового періодів, а була одночасно мідяно-бронзова культура.

Передслав'янська колонізація України. Яка порода людей жила на нашій території за часів неолітичної культури, ми не знаємо; знаємо тільки, що це була раса довгоголових, з білим коліром тіла, людей, на що вказують черепи тогочасних гробовищ. Виразніші трохи сліди маємо з часів, коли на території України починалася металева мідяно-бронзова культура. Від цих часів маємо короткоголовий тип людини, що належала, очевидно, до індо-європейської раси.

Індо-європейською расою ми зовемо нині племена слав'ян, германців, греків, литовців, італійців, кельтів, іранців та індійців.

Всі вони на початку металевої культури складали, мабуть, одне плем'я з однією мовою; воно жило в середній Єв-

ропі; звідци воно почало потім розходитися по Європі і зайшло навіть до Індії, де підбило під себе тамтешніх чорних жителів, і запанувало над ними *). Цей поділ індо-європейського племені, спершу на західню та східню групи, потім на менші групи-племена, дав почин виділові з нього слав'янського племені, що спершу оселилося було, мабуть, на території між Вислою, верхнім Дністром та верхнім Дніпром. На великій частині території України, перш за все, на середнім і нижнім Подніпров'ї слав'ян тоді ще не було; немає певних слідів, хто там жив, чи кімерійці чи інший який нарід. З VIII ст. до Хр. маємо перші певні відомості, що на цій території сиділи кочовники іранського племені, скити, переважно скотарі та хлібороби; після них оселили цю територію нові виходці з Азії—сармати, так само іранського походження—було це 2.500 років тому. Сармати були переважно скотарі, так само як і далші наступники їхні на Україні, алани, що не знали осілого життя, не будували постійного житла, а переходили з отарами худоби з місця на місце. Всі ці кочові племена, після яких залишилося до наших часів багато старовинних пам'яток культури, жили родо-племенними організаціями, маючи на чолі всього племені володаря, начальників окремих родових спілок та голів окремих семей.

Одмітна риса цих племен—це розцвіт невільництва; вславилися вони також, особливо скити, побратимством, ц. т. такими парубоцькими товариствами або братствами, що в кожній родовій спільці всю молодь парубоцьку звязували в тісний гурток; у цих гуртках молодь, осв'ятивши побратимство спільно випитою власною кров'ю, готувалася на майбутніх вояків, ловців та мужів. Відомі були також своєю великою обрядовістю похоронні звичаї цих кочовників. Просту людину ховали звичайно в землю, зате умерлого володаря племені або начальника родової спілки возили спершу по цілому племені, родовій спільці; при цьому родичі помершого або його підданці калічили себе до крові, на знак жалоби по ньому; потім мерця палили, а з ним вбивали й палили його улюблену жінку, одного з невільників та улюбленого коня, насипали на гробовищі високу могилу. Ці могили, звані царськими, залишилися й до наших часів, здебільшого в степовій смузі, як свідки давнього дослав'янського буття в Наддніпров'ї.

*) Є ще й друга теорія, яка говорить, що індо-європейські племена жили спочатку в Середній Азії, а звідти перейшли на захід—в Європу і на південь—в Індію. *Ред.*

Початки залізної культури. В той час, як у нас на Україні тільки-но заводилася мідяно-бронзова культура, і почали, як свідчать розкопки могил, виробляти золоті, а згодом і срібні окраси; в той час, коли племена, що жили на Україні, не пішли далі за кочовництво примітивне рільництво та родо-племінну організацію, де власністю все ще було рухоме майно та худоба, зброя, невідьники та жінки,—в той час в деяких інших краях, як-от Єгипті, Месопотамії, пізніше в Греції, Римі, Індії та Китаю відбувалася нова зміна в історії завдяки вживанню заліза.

Люде знали залізо вже яких 6.000 років тому. Знайшли його вперше в Африці, в метеорах, але воно довго не давалося до оброблення; 5.000 років тому, фінікійці перші додумалися здобувати залізо з руди, після цього воно почало розповсюджуватися в Месопотамії й зайшло в Індію, Китай, Грецію та Рим, біля 3.000 років тому; звідци залізо попало й до нас на Україну в VII-V ст. до Хр. через грецьких колоністів, що оселилися на північних берегах Чорного моря. Таким чином мідяно-бронзову культуру, що не встигла ще в нас як слід розвинутися, витиснула швидко культура залізна, якої багаті сліди знаходимо разом з золотими та срібними виробами в околицях Львова, Києва, в Криму біля Керчі, біля Дніпрових порогів (Чортомлицька могила), біля Ромен та Харкова.

Початок уживання заліза розвинув обмін і ремесло ще дужче, продукцію став ґрунтувати, головним чином, на рільництві, тісніше зв'язав кочові племена з оброблюваною землею, зробивши їх осілими, дав початок приватній земельній власності та новим громадським порядкам і новим віруванням. Родо-племінна організація, що ґрунтувалася на кривому спорідненні ловців та вояків що-далі поступає своє місце сусідським інтересам хліборобів та ремесників і перетворюється на феодальну державу з землевласниками—феодалами, з писаними законами, з різними станами, з професіями в суспільстві. В новій територіальній організації змінився й людський світогляд. На місце вшанування предків з'являється культ таких природніх сил, як сонце, блискавка вітер, земля та дощ, від яких дуже так залежало тодішнє рільництво; вироблюється остаточно віра у тогосвітнє життя, в пекло й небо, розвивається мітологія, ц. т. вшанування предків вже не яко богів, бо ними стали сили природи, а яко надлюдських героїв, споріднених з богами. Далі, з розвитком монархичної влади в державі, на місце многобожства (політеїзму) з'являється віра в

одного бога—монотеїзм; всі інші боги стають тепер тільки прибічниками головного бога, його янголами або святими.

Поглянемо тепер на ті шляхи, якими в другій половині останнього тисячоліття до нашої ери приходила на Україну залізна культура.

Грецька колонізація Чорноморських берегів. Ми вже чули, що мідяно-бронзову культуру на українські береги Чорного моря занесли були фінікійці яких 4.000 років тому, засновуючи там свої торговельні заклади та робітні з копальнями міді. Після фінікійців ролю світових купців-мандрівників взяли на себе греки, що приїздили на береги Середземного моря, заходили глибоко в Азію, і скрізь засновували свої колонії ще навіть тоді, коли стали підданцями Риму. Вони то й познайомили нашу землю з здобутками своєї культури, привозячи з своєї країни на обмін різні вироби свого ремесла; деяка частина грецьких купців осіла навіть на-завжди на побережжі Чорного моря, закладаючи на ньому міста; тут греки торгували різним крамом і обмінювали його на сировину. У греків продукція і торгівля стояли високо, вони мали вже гроші для визначування ціни, вони були вже торговельно-капіталістичним суспільством, як перед ними фінікійці—отже, й не дивно, що ці греки шукали зиску не тільки в своїй країні, а ще й по-за межами її.

Так з'явилися грецькі колонії: Тіра, на Дністровому лимані, що була незалежною республікою; Ольвія, на правому березі Буга, що так само була незалежною республікою; на Кримському півострові, де нині Севастополь, стояло велике місто-республіка Херсонес; на східньому березі Кримського півострова була велика республіка з містом Пентикапеею (нині Керч), що згодом перетворилася на монархичну державу з підлеглими колоніями Теодосією, Фанагорією (в куті Таманської затоки), Горґінією (де нині Анапа) та багатим містом Танаїсом, у Донському гирлі. Ці колоністи греки, а разом з ними й євреї, розвозили по Наддніпров'ю та Надністров'ю грецькі вина, матерії й різні вбрання золоті та срібні оздоби, грецький посуд то-що, міняли їх на невідомі, на шкіру й хутро, рибу й збіжжя, розносячи таким чином грецьку культуру серед тих іранських племен, що жили тоді на Україні. Завдяки грецьким цим колоністам ми й маємо досить ясні відомості про те, хто жив на Україні від початку останнього тисячоліття до нашої ери.

Грецький мандрівник Геродот, якого звуть батьком історії, сам

навіть був у Ольвії в половині V віку до Хр.; він дав нам докладні, хоча де в чому перебільшені, відомости про тодішнє населення України та про його звичаї й порядки; знахідки з могил цього скитсько-сарматсько-аланського періоду доповнюють ці відомости, які подає Геродот та інші тогочасні джерела.

Грецькі колонії на Україні держалися довго, навіть тоді ще, коли Грецію захопив Рим; навала гуннів з Азії в IV ст. перша похитнула їхнє значіння. Остаточню звели на нівець це значіння тюркські племена, що після гуннів стали одне по одному з'являтися в Чорноморських степах з Азії.

Тіра, Ольвія, Танаїс підупали ще до навали гуннів; в XI ст. занепали грецько-єврейська колонія Пентікапея та Фанагорія (Тматоракань), нарешті, в XII ст. занедав славний Херсонес (Корсунь) з Теодосією, що відіграли в поширенні грецької культури величезну роль, особливо серед східних слав'ян, які в IV ст. з своїх північно-західних селищ вирушили на південь і доходили до Чорного моря.

Розселення слав'ян. Від римських письменників I і II ст. нашої ери знаємо, що слав'янські селища до IV ст. були між Вислою, Балтиком, верхнім Дніпром та Дністром. На захід від слав'ян, які тоді звалися венедями, жили германські племена готів, на північному сході литовці, а ще далі на схід, по Волзі, різні фінські народи.

Згодом слав'янам стало тісно на своїй батьківщині, і вони почали натискувати на племена готів, що сиділи за Вислою, тоді готи посунулися на південь, шукаючи собі нових земель. Велика їх частина зайшла була аж в степи Чорного моря, вигнавши в Азію аланів. Але не довго довелося їм спокійно жити у цій країні. Р. 370 з Азії покотилася в Європу величезна хвиля, що геть чисто переплутала європейські народи і повиганяла їх з їхніх селищ. Це вчинило тюркське плем'я гуннів; розбивши над Каспійським морем аланів, гунни рушили в Чорноморські степи, розбили готів і, погнавши їх перед собою, сунули далі на захід, ширячи навкруги нечуваний жах.

Гуннський цей вихор відкрив слав'янам широкі безлюдні простори на півдні, залишені попереднім населенням. Користуючись з цього, слав'яне рушили з своїх давніх селищ, і, під час загального мандрування народів по Європі, почали широко розходитися на південь, південний схід та південний захід. Західні племена слав'ян оселилися на поморських та полабських землях

і в давніх германських селищах по Вислі та Одеру; від них походять теперішні поляки, чехи та словаки.

Племена південні вирушили за Карпати й далі за Дунай у Балканські землі—від них теперішні болгари, серби й словенці. Третя група, східня, з своїх попередніх селищ посунулася на південний схід, на Наддніпров'я і землі на захід від нього, до Карпат і Дунаю, шукаючи нових селищ навіть на Закарпатті.

Такий погляд на прабатьківщину слав'ян, на їхню колонізацію на південь де-які вчені ще й тепер заперечують, повторюючи за „Повістю временних літ“, що прабатьківщиною слав'ян була середня й нижня Наддунайська рівнина; деякі говорять знов, що праслав'яне сиділи на Прикарпатті та в Галичині, звідки почали розходитися на північ і північний схід. Вихідною точкою для такої теорії був, як сказано, літописний переказ, що сіли були слав'яне по Дунаю, де нині земля Угорська і Болгарська, звідки слав'яне розійшлися по землі та прозвалися іменами своїми; на користь цієї теорії говорять ніби-то й спомини про Дунай у народніх піснях. Але археологічні досліді показують більшу правдоподібність переселення з півночі на південь, а слово „Дунай“ у піснях, очевидно, зайшло на північ пізніше, в IX—X віці, як назва для великої ріки взагалі.

З третьої групи слав'ян, східньої, виросли згодом трое східньо-слав'янських племен,—українці, великороси та білоруси. В часи загального мандрування слав'ян, вони ще складали одне племя, яке грецькі письменники з Візантії звуть,—усі однаково,—антами, протиставляючи їх слав'янам. Слав'яне, що сиділи на тім боці Дунаю, на Балканських землях, не раз воювали з антами, що сиділи над Дністром і далі на схід, в Наддніпров'ї, а так само й на Чорноморському побережжі аж до Азовського моря. Деякі вчені хочуть бачити в антах, яких докладно описує тогочасний грецький історик Прокопій та історик готів—Йордан, виключно предків наших українців, відокремлюючи їх від північної групи, що стала мішатися з фінськими племенами, даючи почин майбутнім великоросам. Але це вже є занадто сміливий домисел, не доведений на стільки, щоб прийняти його за історичний факт, тим більше, що нігде у сучасників немає окремої назви для північної групи східніх слав'ян; навпаки, словом „анти“ всі сучасники означають цілу східню слав'янську групу, яка після приходу гуннів осіла на схід від нижнього Дунаю, проти Дністра.

Переселення слав'ян з данньої прабатьківщини майже припинилося наприкінці VII століття, і вони сидять уже на нових

землях аж до нині. Тільки на сході, де оселилися анти, ще довгі віки не вгавало через навалу що-раз нових тюркських племен з Азії. Племена ці хмарою сунули одні за одними в Чорноморські степи мало не до кінця XIII ст., не дозволяючи східнім слав'янам осісти більш-менш кріпко в Наддніпров'ї та безперестанку відсовуючи їх від Чорноморських берегів. Уже в VI віці з'являється з Азії болгарська орда, фінського чи тюркського походження, що почасти оселяється над Волгою, а почасти переходить за Дунай, де зливається з Придунайськими слав'янами в одне слав'янське плем'я теперішніх болгар. З болгарами пізніше з'явилися авари або обри, що довго воювали з антами, потім перейшли в нинішню Угорщину, накоївши багато лиха не тільки антам, а ще й Візантії. Разом з обрами з'явилися на Каспійському побережжі хазари, заснувавши сильну Прикаспійську державу, що мала на меті захопити й Закавказзя та Крим. Хозари розвинули були велику торгівлю, заклавши на гирлі Волги столицю Ітіль (звідки йшли жваві торговельні зносини з Кримом), але в X ст. хозар роздавили турецькі орди печенігів.

Назва антів після VII ст. не трапляється більше в джерелах, як означення всієї східної групи слав'ян; натомість з'являються в IX столітті окремі назви для окремих племен, що втворювалися були з антської групи, зосереджуючись, головним чином, в середньому та верхньому Наддніпров'ї.

Розселення Загальне розселення слав'ян завершилося вже на-
й колоніза- прикінці VII ст., але їхня східня група, що звалася
ція антів. антами, довго ще не заспокоювалася на своїх південних та східних окраїнах, закінчивши своє розселення тільки в X ст. і про довжуючи ще й далі свою колонізацію. Я не зупинятимусь над ходом цього розселення, а про колонізацію згадуватиму при нагоді; але спробую вияснити місце східних слав'ян (антів) в X ст., ц. т. тоді, коли вони вже кріпко сиділи на своїх землях.

Перше, про що нам цікаво знати, це сусіди антів. Ми вже чули про литовців, що сиділи на обох берегах Німану, недалеко від берегів Балтійського моря. Вони й були тепер північно-західніми сусідами слав'ян; а далі на південний захід, по Вислі й Сани, потомки антів межували з поляками. На Закарпатті з східними слав'янами межували з одного боку словаки, з другого угри, волохи та придунайські болгари. На півдні товклися по Чорноморських степах тюркські кочовники, за Доном сиділи хозари та печеніги, в Надволжжі фінські племена: чудь, меря, черемиси,

муром, весь, мешер та мордва, по всій північно-східній смузі, що прилягала до Фінської затоки.

Тепер розглянемо, де оселилися окремі племена, що виділилися з східньо-слав'янської групи. На півночі, в басейні Двини й верхів'я Дніпра, осіли кривичі, колонізуючи околиці на північ від них, над Ільменем, і даючи цим початок окремому Новгородському племені, що в „Повісті временних літ“ зветься словенами. Вкупі з новгородськими словенами кривичі в XI ст. поширювали свою колонізацію на схід в басейні Волги, між фінські племена, даючи початок Ростовській та Суздальській землі, де потім почалася Московська держава. На південь від кривичів, між верхнім Дніпром та Прип'яттю, сиділи дреговичі, межуючи на заході з литовцями. Ліворуч від верхнього Дніпра, в басейні Сожу, мали свої селища радимичі, що вкупі з північними дреговичами дали потім початок білоруському народові. Далі на схід, в басейні Оки, сиділи в'ятичі, які дуже колонізували сусідні фінські племена муром, мордву й мешер; тут потім почалася великоруська Муромо-Рязанська земля.

Перейдім тепер на південь. В центрі південної групи антів бачимо в середнім Наддніпров'ї полян, невеличке плем'я між Ірпенем та Россю, праворуч від дніпра. Ліворуч від Дніпра в нинішній Чернігівській та Полтавській губернії жило велике плем'я сіверян, що намагалося колонізувати землі й далі на південь та схід—Донщину та нинішню Кубань; вони сиділи де-який час в Тмутораканській землі (давня грецька колонія Фанагорія), але напади печенігів примусили їх повернутися назад на північ. Можливо, як це де-хто думає, що цими колоністами на Донщині і в Тмуторакані були не сіверяне, а якесь, невідомої назви, інше плем'я південних антів. Попліч з полянами сиділи, на захід від них, деревляне—між Прип'яттю, верхів'ям східнього Бугу та Случем. Ще далі на захід, в межах Волині, Холмщини та північної Галичини, жили дуліби, межуючи по Сану з поляками. Між Дністром та Карпатами знаходимо тиверців, а в басейні східнього Бугу уличів. У IX ст. те й друге плем'я під тиском фінського племені угрів, очевидно, кидають свої селища і йдуть на північний захід, в Галичину, Карпати, Закарпаття, хоча сліди їхнього побуту на старих селищах знаходимо ще в XI ст.

Отак відбувся процес колонізації південно-східньої Європи, зокрема української території. Познайомившись з нашими безпосередніми предками, познайомимось тепер і з їхньою первісною, так мовити, доісторичною культурою, з якою вони виступили на арену історії.

III.

КУЛЬТУРА СХІДНІХ СЛАВ'ЯН В ЧАСИ ЇХНЬОГО РОЗСЕЛЕННЯ.

Характер Ми вже бачили, що зародків металевої культури виробництва. в Наддніпров'ї треба шукати десь біля 2.000 років до Хр. Взагалі в Європі починається вона приблизно у той час, коли індо-європейська сім'я тільки почала розкладатися на окремі племена, коли з неї виділялася слав'янська група. У слав'ян металева культура не встигла ще добре розвинутиися в окрему мідяно-бронзову культуру, як на зміну міді й бронзі з'явилося, через яких 1000 років, залізо, яке занесли слав'янам фінікійські та грецькі купці. Проте, не зважаючи на це знайомство з металом, давня первісна культура держалася на прабатьківщині слав'ян ще довго, майже до розселення східньо-слав'янських племен, через те, що в них не було матеріялу для вироблювання металів. Правда, в Донецькому басейні збереглися сліди, що вказують на існування мідяних копалень та на плавлення бронзи, але це сліди тих часів, коли слав'ян у Донщині ще не було. Зате на давній території слав'ян немає жодних слідів здобування міді або бронзи — їх привозили в готових уже виробках з чужих країн і тільки інколи оброблювали на місці привезену сировину. Через це металева культура поширювалася дуже поволі навіть тоді, коли виявилася, що залізо можна було добувати і в себе в багнистих околицях Прип'яті, хоч правда, в дуже обмеженій кількості та ще й не дуже-то добре.

Головним матеріялом, з якого робили господарське знаряддя, залишилося через те дерево, а не метал; отже, слідам тодішньої культури ледве чи можна було зберегтися до наших днів. Досить скупі сліди стародавньої слав'янської культури, що дають нам розкопки в північно-західній смузі України, Білорусії й Польщі, доводиться доповняти іншими джерелами і, перш за все, лінгвістичними дослідями. Багатші зате сліди маємо з періоду розселення східних слав'ян, коли вони на Чорноморським побережжі безпосереднє зіткнулися з культурою грецьких колоній. Тільки тепер у східних слав'ян почалося жваве життя: сусідство з щораз новими племенами, що приходили з Азії та приносили з собою здобутки своєї культури, прискорювало обмін трудового досвіду і спричинялося до жвавішого поступу.

Археологічні та лінгвістичні досліді слав'янської та індо-європейської старовини вказують, що в наших предків ще до

їхнього оселення на нових місцях головною працею було рільництво та ловецтво; починало заводитися також скотарство та ремесло, що оброблювало дерево, камінь, глину, шкіру, а інколи й метали.

Ріль- Рільництво наші прадіди знали вже в неолітичну
ництво. добу, а дужче розцвіло воно за часів металевої культури; на це вказують спільного походження назви збіжжя і його виготовлення. Той факт, що слова—„ячмінь“, „просо“, „льон“, „пшениця“, „овес“, „орати“, „сіяти“, „молотити“—мають у всіх індо-європейців ті самі пні, показує, що індо-європейці знали їх уже тоді, коли жили однією громадою, що вже тоді рільництво було в них важливим життєвим засобом.

Ще більше розвивається рільництво в пізнішу слав'янську добу, в перших віках після Хр. У ці часи з'явилося слово „жито“ не тільки як означення взагалі продукту рільництва, а як назва окремого роду збіжжя; з'явилися слова: „ратай“, „нива“, „сіно“, „коса“, „борозна“, „ярина“, „озіміна“, „переліг“, „серп“, „жати“, „граблі“, „соха“, „молотити“ й цілий ряд інших. Той факт, що у стародавній слав'янській мові є вже окремі технічні назви для засобів рільницької праці та її способу, вказує на досить великий розвиток техніки рільництва.

Як виготовляли тоді рільню, чи власне землю під засів? Спершу це робили дуже примітивно, т. зв. підсічним способом, який ще у XVIII ст. зберігався на північному сході Росії: просто палили шматок ліса і в попіл сіяли зерно. В ці-ж таки часи був ще другий спосіб,—мотичний, ц. т. такий, коли землю під засів зрушувало дерев'яною або кам'яною мотикою; згодом почали орати очищене поле дерев'яною сохою, ц. т. закривленим дрючком; з сохи розвинулися через де-який час плуг, з окремим лемішем, рало та борона. Сіяли ярину й озімину, жито, пшеницю, сочевицю, овес, мак і просо, садили біб, ріпу, часник та цибулю. Достигле збіжжя жали серпом, який знали вже в кам'яну добу, косили косою, громадили граблями. Зібране збіжжя молотили й мололи спершу на зернотертках, потім на ручних жорнах, просіваючи борошно решетом.

Крім рільництва було також садівництво та згадуване вже городництво. Наші слова: „садок“, „овочі“, „ягоди“—вживалися для означення як городини, так і садовини. Яблуна, груша, черешня, слива та оріх були відомі стародавнім слав'янам так само, як і нам.

Правда, за часів переселення-мандрування на деякий час рільництво припинилося; грецькі письменники VI ст. згадують навіть, що слав'яне не люблять праці на ріллі, що вони байдують, переходячи з місця на місце і воліють навіть голодувати, аби тільки не працювати. Але, коли слав'яне осіли на нових землях, рільництво знову стало в них одним з головних засобів здобування їжі, і в X ст. східні слав'яне славилися вже тим, що дуже цікавляться рільництвом та в роботі витривалі.

Скотарство. Де-хто ще й тепер думає, що, мовляв, первісна людина спочатку була ловцем, а потім, як уже винищено було багато звірів, стали люде скотарювати, коли-ж не вистарчало пасовиськ для кочовників, вони перейшли до рільництва. Таке шаблонове пояснювання розвитку людини не відповідає, проте, дійсності. Слідкуючи хоча-б за розвитком культури наших прадідів, знаходимо, що рільництвом людина стала цікавитися ще перед тим, як почала заводити в себе приручену тварину та свійську птицю; рільництво було найдавнішим родом правильного, систематичного господарства. Скотарювання виникло вперше, як наслідок рільництва, що давало змогу держати й годувати приручену худобу, і в нас воно ніколи не було головною справою та життєвим засобом, а тільки побічним.

Це, однак, не суперечить тому, що скотарство наші предки знали вже в часи неолітичної культури, на що вказують останки кісток свійських тварин, що їх знаходимо в розкопках. На початку металевої культури знали вже в нас бика, корову, овець, баранів, кіз; надто розвинене було свинарство, і свиней паслися цілі стада; як згадують арабські мандрівники, вже в IX ст. були в нас коні, їх доглядали невільники—конюхи, подібно до того, як овець вівчарі. Але скотарство не було дуже поширене; предки наші не вміли розводити стільки свійської тварини, як інші народи, напр., азійські. Рогата худоба завжди була рідким явищем, означала майно-багатство, і ще в X ст. була мірилом вимінної вартості; доводилося її не раз і купувати у степових кочовників. З другого боку, не можна довіряти думці де-яких вчених, що ніби-то скотарство уперше з'явилось у нас в пізні часи, що тільки в часи розселення слав'яне навчилися від тюркських племен вживати до праці волів та коней, споживати молоко, робити масло та сир—в дійсності все це вони знали за багато сот років до того часу.

Крім свійської тварини наші предки здавна знали ходити біля птиці—курей, гусей, качок та голубів, про що свідчать сліди

жертвування їх, особливо курей, богам. Дуже поширене було і бджільництво-бортництво. Слав'яне не тільки збирали мед з диких роїв, а ще й робили в лісах борті, ц. т. видовбані в деревах вулики. Не занегаювали наші предки-слав'яне й ловецтва, ані рибальства. Бобри, соболі, лиси та білки були улюбленим звірем; так само полювали й на ведмедів, вепрів, турів, лосів, оленів, на яких ходили з плетеними сітками та собаками.

Ремесство. Ми вже згадували, що у східних слав'ян до їх пе-

Оселя. реселення металеве виробництво було розвинене мало,

Їжа. Одяг. що пояснюється відсутністю матеріалу для цього виробництва на старій слав'янській батьківщині; зате досить гарно розвивалося оброблювання шкір, вовни, льону й конопель, дерева та глини. Шкіри обробляли руками, шиючи з них одяг—кожухи, черевики, шапки; через це слово „швець“ в старовину означало разом і кравця. Згодом розвинулося і ткацтво, що краще від оброблювання шкір задовольняло потреби населення в одязі. Ще й тепер знаходимо в розкопках чернігівських і волинських могил останки вовняних виробів, шматки льняного та конопляного полотна, прясла, на яких ткали вовну, льон та коноплі. Ткання вийшло з плетіння волокон, які слав'яне стали звивати, даючи цим початок прядінню, пряслам, веретену й нитці.

Дуже старим ремеслом було гончарство. Спершу, до металевої культури, вироблювали з глини посуд руками, не вживаючи гончарського кругу; тільки згодом почали його вживати. Але вже в перші віки до нашої ери—гончарство перестає розвиватися далі, поступаючи місце дерев'яному посуду, що в ті часи почав увиходити у широкий вжиток.

Дерев'яне виробництво взагалі було надзвичайно поширене у давніх слав'ян.

Струментом для оброблювання дерева були тоді сокира, пилка, струг, кліщі (лещата), долото та свердло. Цим струментом робили дерев'яні волові вози з колесами та ярмом, видовбували човни, вистругували миски, жбани (коновки), корита, відра, діжі, бочки, бодні, то-що. Тим-таки струментом будували дерев'яні житла—хижки й кучі з відтулинами для світла, дверима та стріхою; инколи двір обгороджували плотом. В середині житла ставили дошку—стіл, що був разом і столом, і лавою, у дворі згодом почали ставити хліви для худоби й клуню для зібраного збіжжя й сіна.

Що до їжі, то стародавні слав'яне так само далеко пішли

вперед від примітивного способу приготування її: з борошна—робили хліб, який пекли на вогні, робили тісто, яке варили в горшках або пекли; смажили м'ясо, варили кашу, додаючи в неї соли. З напитків виробляли мед та хлібну брагу; вина навчилися вживати на нових селищах, познайомившись з ним у грецьких колоністів.

Отаке більш-менш було в наших предків виробництво і спосіб життя. Для повної картини цієї початкової, як мідяно-бронзової, так і залізної культури, слід згадати ще про зброю у слав'ян, що була або чужого виробу—якот сокири та мечі, або свого,—якот списи, щити, луки, з стрілами, та пращі, з якими ходили й на звіря, й на ворога. Заграничну зброю, як і інші заграничні вироби, одержували або зі сходу від тюркських та іранських племен,—або з півдня,—спершу від скитів та сарматів, що жили в Надніпров'ї, пізніше від греків та готів—у обмін на шкіри, мед та невідьників. Знайдені в могильних скарбах сліди грецького посуду, зброї та монет, останки виробництва азійських кочовників, багато римської монети—виразно показують, що східні слав'яне, ще до свого розселення, мали досить тісні стосунки з культурнішими од них народами; взаємовідносинам цим перешкодила вперше колонізація IV—VII ст.

Тепер перейдемо до громадської організації східних слав'ян, до їхнього родо-племінного устрою, що виробився на руїнах давньої родової комуністичної спілки.

Родо-племінний устрій. У весільних піснях і звичаях нашого народу часто помічаємо натяки на родові звязки побратим-хальна сім'я. ства, крадіжку та купівлю жінок, де ближчими родичами дівчини виступають усе родичі по матері. Це давало привід до здогадок, стверджуваних пам'ятниками перших збірників законів на Україні, що, мов матріархальна родова організація, існувала в наших предків довгі часи, навіть після слав'янського переселення; з неї розвинулася згодом патріархальна родова організація, що перейшла у племінну, територіально-сусідську; а далі в князівсько-дружину. Але це було зовсім не так.

Я вже говорив, що матріархат—це не форми організації роду і влади в нім, а форми споріднення, цеб-то просто звичай вести споріднення або по матері, або по батькові; матріархальний спосіб вести споріднення по матері зовсім не суперечить існуванню поруч з ним влади чоловіка в т. зв. роді. Я зазначив уже, що патріархального родового громадського устрою взагалі не було,

а існувала тільки патріархальна сім'я та зв'язок таких семей, родова спілка, з якої згодом утворилися вищі, ширші спілки, союзи, племена.

Вже раніш де-які вчені вказували на те, що літописний та весільний рід треба розуміти не так, як давній рід палеолітичної доби, а як велику сім'ю, на яку розколовся в неоліт давній родовий колектив. Розвиток техніки та новий спосіб життя не вимагав зусилля великих груп-колективів для здобування їжі, тепер для цього досить було меншої кількості людей, ближче споріднених одно з одним. Це й була та загадкова сім'я, новий колектив, з окремим житлом та окремим власним рухомим майном, яку вважали за одне з родом. Така-то велика сім'я й була ячейкою громадського будівництва в наших предків до початків історично-класового їхнього життя. Це про неї співають в обрядових піснях, прозиваючи її родом, про неї-ж згадують і перші пам'ятники київського письменства. Але в цій сім'ї матріархат уже до розселення слав'ян був тільки пережитком, як указує історик Грушевський; так само пережитком було в ній і давнє „умикання“ жінок.

Ще раніш, ніж скінчився матріархат, ще до індо-європейського переселення, в такій великій сім'ї вся влада належала старшому в ній чоловікові, що став батьком сім'ї. Він був власник і господар усього сімейного майна, жінок, куплених у сусідніх родів або племен, невільників, дітей і худоби; він поряdkував цим усім, не питаючись, пізніше, навіть членів сім'ї, а коли вмів, за ним ішли на смерть перша жінка, кращий невільник та кращий кінь,—так само, як це було у скито-сарматських племен.

З дальшим розвитком рільництва, коли воно стало працею не тільки жінок, а й чоловіків, ця абсолютна влада батька сім'ї трохи поменшала, особливо після переселення слав'ян, коли з'являється громадсько-сімейна власність на землю-займанщину; у ці часи й жінка потрохи виходить з тяжкої підлеглості батькові сім'ї. Але про це ще говоритимемо далі, а поки-що будемо досліджувати тодішній устрій.

Родові зв'язки й Окремі патріархальні сем'ї, що повстали на племінні спілки. руїнах родового колективу, були, як бачимо, основною економічною й політичною організаційною одиницею доісторичного нашого суспільства. Але давній родовий зв'язок не поривався; він з родового колективу перетворився на спілку-зв'язок окремих родин, на родовий зв'язок, де на чолі стояла рада,

що складалася з батьків окремих родин та управляла усім звязком. Це не був патріархальний рід, в ньому не було ще одного начальника всевладного, як у сім'ї, патріарха роду, не було вже загального зібрання усіх дорослих чоловіків, як в давнім роді. Була тільки рада батьків, що усім в родовій спілці порядкувала і була в ній верховним трибуналом; тільки де-коли вона закликала на загальну раду усіх дорослих чоловіків спілки.

Але розвиток виробництва надзвичайно сприяє зростові населення в сем'ях та родових спілках. Коли давній сім'ї стає через розмноження затісно в одному колективі, вона виділяє з себе нові сем'ї; таким самим порядком з давніх родових спілок з'являються нові спілки, що пізніше й самі знову діляться. Усі вони не поривають господарських взаємовідносин одна з одною, купують одна в одної жінок, вимінюють ріжний крам і обороняються спільно від інших спілок. Так з родової спілки виростає спілка племінна, що об'єднує собою родові спілки. В племені влада так само належить загальним зборам батьків окремих родин—племінній раді (вічу), що вирішує питання, які торкаються до всього племені.

Хто-ж верховодить на цих вічах, як в родовій, так і в племінній спілці? Звичайно привід належить колишнім ватажкам роду, тепер батькам перших семей в родовій чи племінній спілці. Вони перші виділилися з родового колективу, вони й тепер перші на вічу, завдяки своєму багатству й пишноті. Спершу виборні, потім спадкові провідники народу й начальники у військових походах—вони згодом, завдяки своїй економічній перевазі в родовій чи племінній спілці, чим-раз більше вибиваються на верх, присвоюють собі часто права віча, а инколи об'єднують навіть в собі всю владу, стаючи такими самими володарями в племені, як батьки у своїх сем'ях. Перехід до осілого способу життя після розселення слав'ян хоча й зліквідував був родові й племінні спілки в нових територіяльно-сусідських відносинах, але зате ще дужче висунув наперед перші сем'ї в племенах, поставивши їх на чоло або цілого племени, або частини його. Так з'явилися князі в Наддніпров'ї, жупани та кралі в болгар і сербів.

Такий був дальший розвиток влади, що розвинулася потім у феодальну державу; така була еволюція давнього родового колективу в зарідок майбутнього організованого класового суспільства. Але в той час класів ще не було. Вони тільки-но зароджувалися, коли з'явилася власність,—коли первісне суспіль-

ство поділялося на групи, на вільних членів племені й невільників. Доки східні слав'яне не осіли кріпко на нових землях, в господарстві їхньому невільники ще не є основною силою, експloatованою з боку пануючої верстви населення. Раби—це явище поки-що напівгосподарське й не загальне; здебільшого раби розкидані в окремих сем'ях по-одиноці. Більше знаходимо їх тільки в сем'ях, що стоять на чолі племінних спілок, та й там їх використовують майже виключно на хатні послуги, або вони доглядають коней та свиней. Найчастіш рабів обмінюють на всякі оздобы та зброю. І пізніше вони не стали в наших дідів такою значною робочою силою, як, напр., у римлян, греків та східних народів.

Вірування й культ. Познайомившись з характером виробництва східних слав'ян та з їхньою громадською організацією, легко з'ясувати собі зміст і форму їхнього світогляду, ц. т. їхні вірування й культ. Родо-племінному суспільству з патріархальною сім'єю в загальнім розвитку людини відповідає культ предків, а в дальшій його стадії, в міру розвитку рільництва,—культ природи. Те саме бачимо і в наших прадідів—східних слав'ян.

Культ духів і культ тотема в них належали вже минулому. З культу тотема в новому авторитарному, так мовити, способі мислення, що походить з влади-підлеглости людей у патріархальній сім'ї, залишилися тільки такі пережитки, як віра в чудодійну силу де-яких тварин та рослин. Ці пережитки залишилися й до нас у переказах білорусів про тотемів-собак, українців—про ведмедя, калину, тополь, осику, дуб та у росіян—про березу. Зокрема вшанування дерев-тотемів мусило в нас переважити вшанування тотемів-тварин, як і взагалі в індо-європейців; грецький письменник Константин Порфирородний ще в X ст. підкреслює це, кажучи про наших предків, що вони моляться старезному дубові, приносячи йому в жертву курей, хліб та пиво. Самі тільки пережитки залишилися й від давніх тотемних парубоцьких гуртків, де в старовину молодь жила вкупі, доки не посвячували її каліцтвом в тотемне товариство мужів-воїнів, в якому ця молодь готувалася постами й празниками та науками військового й ловецького хисту до почесного звання родича свого тотему. З цих парубоцьких товариств у слав'ян залишилися побратимства або братства, про які ми вже згадували, оповідаючи про скитів.

Братства розвинулися потім в княжі дружини, в цехові та церковні братства, у козацькі січові куріні; як наслідок цих братств маємо теперішні вечорниці. Про це скажемо ще окремо.

Минався вже в ці часи й культ предків, поступаючи місце шануванню сил природи; цей новий культ був виразом залежності рільництва від впливу природи, з якою рільництво так тісно зв'язується. Культ природи, перемішавшись з культом предків, став основою вірування східних слав'ян в добу їхнього розділення. Давні духи предків стали тепер звичайними бісами, лісовиками, водянниками, домовиками та русалками, що ніби-то жили в болотах і лісах, в полях та горах, в річках та джерелах. Наперед все більше висовуються божества вогню, сонця, блискавки, дощу, води та землі, що опікували рільництво й скотарство. Їх персоніфікують, ц. т. уявляють в чоловічому образі і приносять їм жертви, як звичайним своїм начальникам данину, — хліб, м'ясо, курей, волів, коней, мед, пиво, а инколи навіть людей. Ще в IX ст. арабські мандрівники оповідають, як наші предки поклонялися Дніпру - Словутичеві та приносили йому жертви, топлячи в його хвилях дітей та когутів, а перші пам'ятники київського письменства з XI ст. завжди нарікають, що далі від Києва люде моляться все ще коло джерел і болот, у гаях та біля скель, поклоняючись поганським богам.

Храмів для своїх богів східні слав'яне не ставили, а приносили жертви в чистому полі, передаючи їх цим богам через батьків семей, старшин або самих начальників племені. Спеціальних жерців не знали, їхню ролю виконували батьки сем'ї. Правда існувала професія волхвів-чародіїв, чи знахарів-ворожбитів, але це був пережиток давньої лікарської та військової магії; ці ворожбити вирятовували ніби-то людей від вовкулаків, відьом та русалок-утоплениць. Тогосвітнє життя наші предки уявляли собі таким самим, як і тутешнє, з такими самими порядками та матеріальними потребами—звідци походить і звичай ховати мерців з жінками, кіньми та рабами, зброєю та їжою; звідци-ж звичай тризни—поминків на могилах: в тризні ніби-то беруть участь і ті, що вмерли. Вмерлих звичайно палили разом з жінками та невільниками для того, щоб їм легше було йти на той світ. Іноді мерців ховали й не паливши, а тільки розкладали малий вогонь, потім клали мерця в землю, обсипавши инколи лице червоною вохрою й насипали над ним могилу; на могилі що-року справляли поминки (тризну), насипаючи при цьому на могилу свіжої землі.

Так приблизно можна характеризувати первісне становище східних слав'ян в часи з'явлення їх в історії, розселення та початкової колонізації, до моменту, коли в них почало складатися класове суспільство й на руїнах родо-племінного ладу стала виростати держава. Переходовим етапом до першої форми класового суспільства з приватною власністю на землю—до феодального суспільства є в нас князівсько-дружинна доба. До неї тепер і перейдемо.

ВІДДІЛ ДРУГИЙ.

КНЯЗІВСЬКО-ДРУЖИННА ДОБА.

I.

ПЕРЕХІД РОДО-ПЛЕМІННОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ В ТЕРИТОРІАЛЬНО-ГОРОДСЬКУ.

Загальні ознаки територіально-ного укладу. Попередня організація східних слав'ян, що ґрунтувалася на патріархальних сем'ях, родових спілках та племенах, була у своїй суті етнографічною: основною ознакою її було ближче або даліше споріднення крові, звичаїв, мови та світогляду, спертого на традиції предків. Київський літописець, згадуючи про давні племена, що з них виросла Київська держава, вказує виразно на те, що вони відрізнялися одне від одного етнографічними рисами, що кожне з них мало свої звичаї, закони батьків своїх, свої предківські перекази, свою вдачу.

Інакше не могло й бути. Рухливе, напівкочовниче, напівосіле життя, не знало ще сусідських інтересів, що зв'язували б певну групу людей в одне; тому за своїх уважалося родичів, що походили від одного предка, говорили одною говіркою, шанували одне божество, мали одні традиції. Економічний та політичний інтереси були майже однаковими з кривим спорідненням, відсутність приватної власності на землю та неясне поняття про власність взагалі—не протиставляли ще їх одне одному так різко, як потім, коли люде осіли на місці, коли відбувся поділ землі й засобів праці. Тільки в цей час виявляється яскрава протилежність між власниками засобів виробництва та

дійсними виробниками, що складають тепер підлеглу експloatовану класу.

Справді, коли людина вже осіла на землі, коли вона на цій землі завела господарство, побудувала житла, клуні, хліви, очистила землю під засів, підвищила її культуру, інтерес кривного походження, спільність традиції та світогляду мусив одійти на задній план. Наперед висовується тепер сусідський, територіальний інтерес господарських стосунків між ближчими сусідами та організації праці на певній території. Ці інтереси часто навіть суперечні кривному інтересові. Тепер „своім“ стає не так родич, як близький сусід, з яким можна спільно оборонятися од дальших сусідів, що намагаються відняти загосподарену землю й забрати зібраний достаток. Громадський поділ праці між населенням певної території і спеціалізація виробництва розвиваються тепер незалежно від кривних звязків і об'єднують виробничими стосунками та сусідськими взаємовідносинами все осіле населення в одне ціле суспільство.

Тільки тепер виявляються дужче привілеї окремих груп суспільства, що насильством вимагають від інших суспільних груп покірливості й слухняності, називаючи це охороною законного порядку. Тільки тепер починають з'являтися класи, і зароджується панування однієї класи над иншими. Чинники племінно-родової солідарності стають тепер чинниками насильства. Вони виходять з своєї ролі, виконавців волі племені та родової спілки і, стають самоціллю; вони підпорядковують собі суспільне життя і розвиваючись на рахунок тих завдань, які перед тим ставила собі племінно-родова організація, і яким спочатку вони служили, робляться потім державною владою, що стала над суспільством і проти нього.

В таких обставинах родо-племінна організація, де в центрі стояли батьки семей, зникає, а на її місце виростає територіальне об'єднання, що не залежить уже від споріднення і ґрунтується на господарських взаємовідносинах та на визискуванні одних одними. Старий поділ на сем'ї, родові спілки та племена зникає, змінюючись поступовно на нову систему земельних господарств-дворищ, їх звязків—земельних громад (вервей) та цілого територіального звязку—землі (волости). Нова ця система розвивається далі в систему індивідуальних господарств, які господарськими відносинами тісно сплітаються в одне ціле—нарід або націю.

Розглянемо тепер причини розпаду родо-племінної організації, яка ще в часи розселення східних слав'ян стояла кріпко,

але після нього стала поступати місце організації територіально-сусідській.

Територіально-сусідська ця організація спершу має форму організації територіально-городської, яка, групуючи населення біля окремих городів (иноді незалежно від попереднього племінного групування), творить з нього нове ціле — землю (во-лость).

Розвиток виробництва й розподілу. Східньо-слав'янські племена на нових селищах осіли на завжди, і рільництво почало вже розви-ватися швидким темпом, бо його, особливо на півдні, покладалося в основу тодішнього виробництва. Глибока чорноземля нинішньої України та сприятливий клімат її дозволяли широко вживати дерев'яного плуга, инколи з залізним лемішем; через це на Україні потроху перестають оброблювати землю сохою та мотикою, і вони задержуються тільки в лісисто-піскуватих краї-нах північної смуги, де вживати плуга не можна було тому, що плуг викидав би неродючий пісок. У північній смузі східньо-слав'янської території, в дерев'яних, кривичів, дреговичів, в'яти-чів та почасти у сіверян, ручне оброблення землі держалося через це ще довго, в той час, коли на півдні стали вже орати плугом, запрягаючи в нього волів і коней, боронити ріллю боро-ною, а чистити ралом. Таким чином на довгі часи соха стає типом рільницької техніки великоросійської, а плуг—україн-ської.

Розвиток рільницької техніки привів до широкого город-ництва та садівництва, що в південній чорноземлі знаходили собі надзвичайно сприятливі умови. Городини й садовини дають багато їстівних річей, і через те на них вчасно звернено було пильну увагу. Численними садками й городами Україна й тепер відрізняється від центральної Росії, де села, здебільшого, вбогі на садовину.

Наслідком осілого способу життя було не тільки удоскона-лення рільництва та поширення садівництва й городництва. На-селення дбало й про те, щоб кращі й вигідніші збудувати житла, поставити клуні й хліви та щоб придбати рогатої худоби, коней, овець, свиней, птиці. Господарство просто на очах росте, удо-сконалюється спосіб приготування їжі, напоити увіходять у все ширший ужиток. Не дурно-ж арабські та грецькі мандрів-ники, що були на Україні у IX ст., оповідають, що населення її любить добре попоїсти, а ще краще попоти. Пили пиво,

мед, а пізніше вино, але вино пили тільки князі та дружина, привозячи його від греків. Піяцтвом своїм наші предки вславились далеко: арабський купець Ібн-Фадлан каже, що вони дуже охочі до піяцтва—„п'ють удень і вночі та й умирають з кухлем в руках“.

Цьому добробутові наших предків дуже допомагав розвиток ремесла, що постачало потрібне для рільництва, садівництва та городництва знаряддя й задовольняло населення всяким одягом, тканинами, посудом то-що; хоч, правда, свого металу й не було, крім злиденного заліза в деревлян, хоч не багато й привозили його з півдня та заходу, проте, процвітало бондарство, столярство, кушнірство й лимарство, ткацтво і шевство; пішло знов уперед і гончарство. Коли зав'язано було сусідські зносини з заходом, сходом та греками, коли стали частіш привозити на Україну сировий метал, стало розвиватися ковальство й слюсарство, оброблювання інших матеріалів—дерева та глини; на це вказують вбогі археологічні сліди заліза та свідчення Київського літопису, що в X ст. Володимир перший наказав поробити срібні ложки для свого двору, і це всіх здивувало.

Разом з розвитком рільництва та споріднених з ним городництва, садівництва, скотарювання та бджільництва, з розвитком ремесла, з початком спеціалізації праці, відживає обмін, як унутрішній, так і зовнішній. У внутрішньому обміні немає ще посередника між виробником і споживачем, як наш купець. Обмін відбувається безпосереднє між двома виробниками, що разом єй споживачами. До цього часу обмін взагалі відбувався рідко, бо кожен дбав про те, щоб самому зробити й добути все, що треба, але ріжноманітність потреб та поділ праці в суспільстві все більше розвивали спеціалізацію праці й примушували населення до обміну лишками своєї продукції.

Тоді, як у внутрішньому обміні немає ще купця-посередника, у зовнішньому, міжтериторіальному, він починає з'являтися відразу. Це чужоземний „гість“, що привозить на обмін ріжний крам. До цього часу плем'я обмінювалося з іншими племенами через своїх представників, тепер то тут, то там з'являються професіонали міняйли, що річками та валками по сухопуттю привозять усячину з далеких і близьких країн. Ці міняйли поки що не свої, а чужинці—греки, араби, євреї, хозари та німці; одвідують вони Україну ради її продуктів—меду, шкур та невільників. Особливо часто відвідували Наддніпров'я грецькі колоністи, що в цей час жили на Чорноморському побережжі Криму.

Організація виробництва. З розвитком виробництва й розподілу мусили змінитися й попередні організаційні форми виробництва. **Дворище. Верв.** й розподілу, ц. т. попередня, родо-племінна організація, яка не відповідала вже новому способowi життя. Попередня велика сім'я, ця ячейка родо-племінної спілки, тепер назавжди осіла на землі, завела собі спільне господарство, почала спільним інвентарем спільно обробляти придбану землю,—займанщину,—і спільно споживати здобуті з неї продукти. Тепер у цій сім'ї працюють нарівні чоловіки й жінки, влада батька сім'ї трохи меншає, а жінка инколи вже є рівноправними з чоловіком членом земельної спілки, так званого дворища. Після смерті батька сім'ї вона сама головує у дворищі не згріш од чоловіка.

Так із звязку найближчих родичів повстав новий земельний колектив—дворище, сільська громада. Але ця сільська громада ні в я кому разі не була подібна до великоруської передільної „общини“ пізніших часів. Колективізм „общини“ був колективізмом юридично-фінансовим: селяне, громадяне цього колективу, спільно володіли землею і спільно відбували належні з неї податки й повинности, але господарство вони вели кожен окремо. У дворищу-ж не було окремих господарств, а було одне тільки господарство, якого члени навіть жили вкупі, на одному подвір'ї. Голова дворища,—батько,—був не тільки представником громади та її впорядником, він разом з тим був і жерцем, і суддею цієї громади-сім'ї, і військовим її керівником. Инколи на чолі дворища стояла жінка—тоді військовим ватажком бував хто-небудь з її родичів.

Така земельна громада дворища була основою нової організації. Її сліди задержалися ще до недавнього часу в сербохорватів у формі „задруги“ або „великої кучи“, у великоросів під назвою „печища“, на Поліссі під назвою „дворища“, у Карпатських гуцулів яко „газдівство“. Це гуцульське „газдівство“ складається з кількох поколінь, кільканадцяти душ, що неподільно володіють спільним майном під проводом „газди“ або „завідці“, яким буває найстарший в сім'ї чоловік.

Дворища-громади склалися незалежно одне від одного посередині своєї займанщини, на зразок наче-б-то наших хуторів або гуцульських „хат“, де село буває розкинуте часто на десятки верстов. Таких сел, як наші, з густо одна до одної поставленими будівлями, тоді ще не знали; вони з'явилися в далеко пізнішу добу, коли вільна займанщина стала, через брак землі, виходити з звичаю.

Але одне дворище не могло довго держатися вкупі, як один колектив. Сім'я розросталася, її членам ставало затісно на одному подвір'ї, хоч і жили вони по окремих житлах. Через це окремим групам доводилося виходити з колективу, займати під оселю нову землю, будувати нове дворище й вести окреме господарство, хоч лісами, вигонами, сіножатями та водою володіли спільно й надалі. Нові оселі-дворища не поривають, таким чином, економічних зв'язків з старими дворищами-матками, з яких вийшли, а окладають з ними одне ціле; таким чином утворюється територіяльно-сусідський зв'язок, схожий трохи на родову спілку. Ця форма ширшої земельної громади звалася „верв“. Вона не була таким тісним об'єднанням, як дворище, бо обмежувалася лише спільним володінням лісами, вигонами, пасовиськами та сіножатями; по-за цим земля належала окремим дворищам, що були у верві самостійними економічно господарствами, самі порядкували своєю займанщиною та інвентарем, і самі за себе відповідали. Але все-таки верв була земельною спілкою—громадою, що спільно володіла і спільно порядкувала землею, правда, не всею, а тільки землею, не зайнятою під засів, яку використовувалося на інші господарські потреби.

Верв була організацією територіяльно-сусідською, в якій інтереси споріднення все більше відступають на задній план перед економічними і губляться, залишаючи слід в одних назвах для цього зв'язку—дворищах. Правда, інтерес споріднення довго відобравав ще важливу роль, поки цілком уже не втерав свого значіння; члени верви ще довго почували себе родичами, помагали один одному, повинні були спільно мститися за кривду, що вчинив кому-небудь з них член чужої верви, і спільно відповідали за переступки кожного з своїх членів; але інтерес споріднення далеко вже не був таким сильним, як у родовій спілці. У громаді все більше з'являється приймаків, ц. т. чужих, а не кривних, і вони за згодою верви оселяються на її території; суспільні відносини все більше придавлюють патріархальне почуття споріднення, змінюючи сусідський зв'язок на громаду.

На чолі верви стоїть не одна людина, як у дворищі, а загальні збори батьків дворищ; вони складають „віче“. Це віче вирішує суперечки між окремими дворищами та інколи ділить між окремими дворищами спільні ліси, пасовиська й сіножаті. Верховодить на ньому звичайно представник дворища економічно-найсильнішого та найстаршого часом свого оселення. Цьому представникові віче інколи передає постійні функції керівника верви,

проте, ці функції він виконує ще іменем громади, іменем віча; громада все таки залишається поки-що джерелом влади й суду. Про це виразно говорить грецький письменник VI ст. Прокопій у своїй характеристиці антів: „ними управляє не одна особа, вони живуть громадським правлінням; в них всякі справи, чи добрі, чи злі, рішає громада“. Це, правда, трохи перебільшено, бо цілком громадське правління було тільки у верві, цьому посередньому ступіні територіяльної організації; вище, в племені, були вже начальники-володарі, князі, чи кагани, з якими племінне віче ділило свою владу, обмежуючи себе що далі, то все більше. Але про це скажемо далі потім.

Город і пригороди. Дворище та верв були ліквідацією попереднього родо-сімейного укладу, попередньої родо-племінної **Земля—волесть.** і початком нового територіяльного укладу й нових суспільних відносин. В цьому новому територіяльному укладі вихідною точкою до витворення ширшої суспільної організації, якою стала потім Київська феодальна Русь, був город з його пригородами, що поволі розвивався на руїнах племінної спілки східних слав'ян після їхнього розселення.

Що привело до городського укладу на Україні?

Ми вже знаємо, що наші предки вміли будувати укріплені місця, городища ще до свого розселення. Сама назва городища вказує, що мета його—це захист, де в часи небезпеки можна заховати своє майно й себе самого. А захисту треба було не тільки від чужих ворогів: поміж окремими групами населення так само бували часто завзяті бійки за кращу займанщину, за кращі вигони й пасовиська, за ловецькі та бортницькі лісові райони. Тоді тільки зароджувалося поняття громадської земельної власности, ідентичне з поняттям праці, покладеної на розчистку під житло; панувала ще всевладна вільна займанщина. Кожне дворище брало землі стільки, скільки могло обробити—аби тільки хто-небудь інший не випередив і не оселився на ній, або не прогнав з неї. Для охорони цієї займанщини сил одного дворища не вистачало,—тут виступала відома вже верв, а потім з'являлися спілки таких вервей.

Ясно, що центром такого об'єднання було городище. Для кожної верви конче потрібно було його мати, і кожна група дворищ, що оселялася на новій землі, неминуче ставила в першу чергу городок, вдержуючи його спільними заходами найближчих сусідів, незалежно від того, чи були вони родичі, чи ні. Отже, не

дивно, що територію України вкрито численними останками таких городищ; на Київщині, напр., рахують їх більш як чотири сотні, не менше знаходимо їх і на Волині та Чернігівщині.

Раз з'явившись, такі городки все більше розвиваються, стають центрами територіяльних громад. У них не тільки ховаються в часи війни та нападу; в них живуть постійно,—звичайно сім'я найзнатнішого дворища, якого представник головує на зборах верви,—в них збираються засоби для спільних потреб громади, в них сходяться батьки дворищ на віче,—коротко, городок стає серцем земельної громади-верви.

Але одна верв так само не в силі дати одсіч ворожому нападіві. Доводиться кільком вервам об'єднуватись в спілки, щоб спільними силами відбити ворога. Такі спілки складаються часто незалежно від давньої племінної належності і об'єднують сусідні земельні громади двох чи трьох племен. Племінний зв'язок остаточно розпадався, таким чином, на територіяльний, і хоч давня назва племен задержувалася ще, як це бачимо в київському літопису, але це була вже сама тільки назва, фактично-ж нею прикривався новий уклад—територіяльний. Так, серед дулібів, напр., з'явилися бужане, волиняне, червняне, серед кривичів—полочане, смольняне та псковичі, у сіверян—чернігівці та переяславці, у дреговичів—турівці й пинчуки.

Ці спілки громад та їх городків, спершу дрібні, а потім усе більші, групувалися біля одного центрального городка, що визначався з-поміж них кращим своїм укріпленням чи стратегічним місцем, або лежав на території найсильнішої верви. Де-хто з учених вбачає ніби-то ще одну важливу причину перетворення центрального городка в город—торгівлю, яку від VІІ ст. вели наші предки з східними азійськими народами: з арабами, хозарами та з греками, а на заході—з німцями, з Рігою та Готландом. Але тодішня торгівля з чужими землями мала більше розбійницький, ніж мирний, характер; вона не могла в часи після переселення спричинитися до виникнення городів инакше, як тільки через потребу мати захист від грабіжок та злочинів тодішніх купців.

Розвиток городської системи на Україні, як і взагалі у східних слав'ян, був виразом тієї, що починалася, залежності дворищ від городка, а менших городків від центрального города. Дворища однієї верви, розкидані навкруги свого городка, ставали його пригородами, зазначаючи тим тісний свій зв'язок з центральним дворищем. Такими пригородами до центрального города в спілці громад стали пізніше усі її городки.

Як же це сталося?

А так, що в центральному горіді почали оселяватися нові все поселенці, особливо значніші, почувачи себе тут безпечніше; городок розростава, таким чином, в окрему громаду цих поселенців, а їхній голос на спільних радах усієї спілки набірав де-далі все більшого значіння, подібно до того, як у верві перед вело найвпливовіше дворище. Громада центрального города поступовно починає переважати інші, керує справами всієї спілки громад і веде їх в певному напрямкові. Ще далі централька громада вирішує вже не тільки справи виключно свого, місцевого, характеру, а й спільні справи, забіраючи їх з компетенції інших громад, що увіходять у спілку, але підлягають впливові центральної громади та є її пригородами. Спільне віче цілої спілки збирається де-далі все рідше, натомісць віче центрального города бере на себе всі його функції.

Так виросла ще одна територіальна форма організації—спілка громад або земля—волость, що зовсім не була тотожною з племінною організацією, хоч инколи межі її й межі давньої племінної спілки були ті самі. Ми вже бачили, що у дулібів або сіверян було кілька таких територіальних спілок, нічим не зв'язаних одна з одною, а иноді навіть ворожих. Про ці як раз спілки-землі й говорить київський літопис, що „новгородці і смольняни, і полочани, і київляни і всі волости ізначала на віче, як на думу, сходяться, і на чим старійшії сдумають, на том же пригороди стануть“, ц. т. що скаже віче старшин-батьків городської центральної громади, те є обов'язковим для всіх інших громад і городів, що підлягають впливові центрального города. Таким чином, центральний город з своєю землею складає одне нерозривне ціле.

А тепер подивимося, як серед цього територіального укладу, що був початковим у східних слав'ян після їхнього розселення, формувалася князівська влада, як вироблювався князівсько-дружинний уклад, з якого пізніше виросла київська держава.

II.

КНЯЗІВСЬКО-ДРУЖИННИЙ УКЛАД.

**Джерела
князівської
влади
в землях-
волостях.**

Уже в родо-племінному укладі східних слав'ян ми бачили, як на чолі родових спілок чи племінного зв'язку висувалися окремі сем'ї, як їхні голови-батьки забирали инколи до своїх рук всю владу в племені. Але в них та влада, що у деяких народів, як у ацтеків, єгиптян, або в сучасних кафрів доходила навіть до самовладної племінної монархії, обмежувалася в такому випадкові завданнями племінно-родового об'єднання. Тепер маємо иншу картину. Родо-племінна спілка розкладалася або закінчувала свій розклад; елементи племінно-родового об'єднання втратили своє давнє призначення організаторів, ставали суспільними чужоїдами (паразитами), що жили з громади та утворювали помалу пануючу класу в суспільстві, ведучи його таким чином до класової держави. Зароджувався новий тип влади, що вже не служила громадським інтересам, як раніш, а ставала що-раз виразнішим засобом насильства привілейованих кол—пізніше пануючої класи—над рештою населення.

Звідки бралися в територіяльно-городським укладі ці привілейовані кола, звідки мала свої життєві соки та територіяльна князівська влада, що згодом виросла в державу?

Грецький письменник Маврикій в кінці VI ст., ц. т. тільки трохи пізніше від Прокопія, що описував антів, яко нарід, що живе городським вічевим укладом, про тих самих антів каже так: „Вони мають багато начальників, які не живуть у згоді; отже, добре перетягати де-яких з них на наш бік, щоб спільна війна не з'єднала їх до купи та не звела під одну владу“. Подібно до цього характеризує наших предків і київський літопис; описуючи давні відносини в Наддніпров'ї, він зазначає, що боротьба між окремими громадами чи родами, як зве їх літописець, не припиняється.

Дуже цінні замітки Маврикія зразу відкривають нам всю таємницю зародження князівської влади у наших предків. Та сама безупинна боротьба за займанщину між громадами-вервами, що утворила організації громадських спілок-земель та привела до будування городків і городів, ця сама боротьба й висунула наперед, як колись у роді, окремі сем'ї, що керували чи то обороною, чи то наступом племені. Та сама боротьба, що розвинула

гегемонію одних городів над другими, разом з тим була причиною того, що колишні начальники племен чи родових спілок знайшли такі умови, які сприяли поширюванню їхньої влади, що зменшувала значіння віча. Окремі спілки громад-земель через те й звалися волостями, що в них є вже володарі, є вже територіальна влада князів.

Але не тільки безупинна боротьба за кращу землю, ліси й пасовиська закріплювала значіння і владу військових ватажків племен; багато тут важило мати перевагу економічну, давню традицію першенства в роді та досвід в магічних і релігійних церемоніях; це робило людину „віщою“, ц. т. такою, яка має надприродню чародійну силу. Ми й до цього часу не маємо ще звісток про те, що у наших предків були спеціальні жерці та начальники війська. Навпаки, ці два роди громадських функцій були у східних слав'ян, очевидно, нероздільні. Батьки родин (згодом голови дворищ) та начальники війська були разом з тим і суддями, або, принаймні, головували, коли розглядало судові справи плем'я, а потім віче громади або спілки.

Особливо велике значіння мало багатство окремих значніших семей дворищ. Те з дворищ, що мало кращу землю та кращі житла або закладало городок, що став центром громади, набірало в громаді більшого значіння; авторитет тієї з родин, що могла краще шанувати гостей на святах, краще впоряджувати на честь богів учти та роздавати більші подарунки, надзвичайно зростав серед земляків; поступовно збільшувалася її влада, росли покірливість і слухняність до неї земляків. Не даремно київський літопис так хвалить Володимира, першого збірача руських земель в одну державу, за те, що він дає багаті вселюдні пири та розсилає скрізь подарунки. Цей факт характерний не тільки для тих часів. Подібний засіб здобування собі авторитету та популярності має де-яке значіння й тепер, а тоді мав ще більше, а іноді був навіть конче потрібним, щоб здобути владу.

Отже, економічна сила й військові функції були основними елементами, з яких виросла князівська влада в землях—волостях. Але щоб краще зрозуміти цей процес формування князівської влади, треба вияснити собі, яка в землях-волостях була влада громадська, і як у землях організовано було військову справу. З економічного боку ми вже бачили ці землі в попередньому розділі, тепер скажемо де-кілька слів про військову та громадську організацію їхню.

Військово-політична організація земель. Ми вже бачили схему територіяльної городської організації: внизу дворище, вище земельна громада-верв, або центральний город з вічем старшин громади, ще вище територіяльна спілка громад, земля-волося з центральним вічем, що згодом стало вічем самих „старців градських“, ц. т. батьків семей, що жили в центральному городі. Нагадаю ще раз, що ця схема не завжди вміщалася в межах одного племені, що волость не завжди мала межі, однакові з племенем; часто в одному племені було їх по кілька, як це я показав на дулібах та сіверянах.

В тогочасних тяжких умовах життя серед безупинної боротьби з тими, що йшли з Азії, ордами та серед унутрішніх заколотів землі-волості являли собою постійний військовий табор, де все населення, крім рабів, було озброєне, всі дорослі чоловіки були повсякчас вояками, хоч разом з тим і сіяли пшеницю, пасли худобу, ремесникували. Спеціальної постійної армії до послуг пануючої класи ще не було. Та й сама пануюча ця класа була ще в пелюшках,—не така, як згодом при феодальному укладі, коли привілеєм цієї класи було, між иншим, озброєння.

Але і в ті часи, коли вся громада в особі своїх батьків собою сама поряdkувала, коли вся вона була армією, все-таки в ній були військові ватажки. З них і виросли пануючі кола, що стали згодом першою пануючою класою й дали населенню князів.

Вся територіяльно-господарська спілка, вся земля поділялася, на основі десятинної системи, на бойові одиниці, вищі чи нижчі. Найнижчою був десяток, що більш-менш рівний був одному дворищу; командував ним десятський—голова дворища або його родич. Кілька десятків разом складали сотню, що рівнялася верві; инколи громада-верв мала більше сотень—дві або три, особливо там, де верв була велика, мала багато людей, та де громада центрального города також розрослася до значних розмірів; так було в Києві й Новгороді. На чолі сотні стояв сотський, обраний з перших семей—у верві громадським вічем, а в городі-столиці вічем самого города. Ще вища-була тисяча; вона об'єднувала всю територію волости-землі під командою тисяцького, яко головного військового керівника всіх сотень—округ; призначали його „градські старці“, віче центрального города.

Військова організація відповідала, таким чином, територіяльно-громадській; військовими ватажками були батьки найзначніших в землі семей, що разом з тим головували на вічі. Це

була знать не тільки давня, родова, так мовити, історично-традиційна, але вона перш за все була й економічною знаттю, що мала багато невільників, жінок та худоби й жила з своєю сім'єю в окремих укріплених городках. Про неї як раз і думав Маврикій, коли описував ворожнечу між начальниками антів; про них писали й інші письменники і звали їх рексами, конунгами, каганамі. Це й були як раз ті тисяцькі, військові керовники земель та голови на вічах, що поступовно забирали до своїх рук всю владу в землі, гуртуючи біля себе дрібнішу місцеву знать, а згодом робилися князями.

Військові дружини. Розвиток рільництва, господарства взагалі, не міг, проте, довго погоджуватися з постійною військовою службою. Бути у війську могла тільки молодь, парубоцтво, що жило споминами давніх парубоцьких товариств, які зберігалися ще почасти в т. зв. побратимствах. З них-то тепер виростає бойова дружина, яка стоїть біля правителя землі завжди готовою до походу, в той час коли батьки працюють з жінками в господарстві і тільки у випадковій війні кидають свою роботу, міняючи плуг чи варстат на зброю. Спершу вся молодь служить у дружині, потім тільки діти знаті, що невільниківськими руками може замінити робочу силу.

Утримують цю молодь звичайно її сем'ї, та й правитель обдаровує її часто, щоб мати собі від неї вірність, пошану та послух. Ці дарунки стають згодом правилом і переходять в постійне „кормлення“ дружини, ц. т. утримання її з коштів правителя. Правитель, знов-таки, не забуває повернути свої витрати із землі, збираючи з неї данину, що була ніби-то платнею за виконання влади на волості.

Ці військові дружини правителів ми знаємо не тільки в наших предків; про них багато писав римський історик Тацит, що описував подібні дружини в Німеччині. У нас на Україні стали вони тією новою силою, на яку спіраються правителі, відбираючи від віча не тільки військові функції, але й судово-адміністративні. Дружина в цей час виключно служить їм і стає засобом їхнього панування в землі-волості. За її допомогою правителі стають „добрими князями, що випасли землю свою“, стають спадковими володарями своїх уже, а не громадських волостей, стають „господами“ княжих дружин—„своїх вірних слуг“, що звалися „княжими отроками“, „княжими-мужами“ або, „княжими людьми“. Територіальна вічева влада городських спілок увійшла в дальшу стадію розвитку—

князівсько-дружинну і з громадської перетворилася на особисту. Особиста ця влада спочатку допускала де-яку участь віча, але потім, одсуваючи поволі віче з його правами, стала необмеженою, самовладною.

Перші форми Цей процес початкового формування князівської князівсько-дру- влади на території України, та і взагалі на тери- жинного укладу. торії східних слав'ян, являв собою певного роду дуалізм територіяльної влади. Цей дуалізм полягав у тому, що князівська влада не стала ще обома ногами на твердий ґрунт і багато в чому залежала ще від територіяльної аристократії. До цієї аристократії й належали знатніші сем'ї-дворища, що головували на вічах земельних громад і жили в центральних містах, де виступали під назвою „старців градських“. З другого боку, в землях-волостях територіяльна влада віча та його права через традицію стояли все ще кріпко; і досі в громадських справах багато важив голос старшин та „градських старців“, і досі ще сильні бували верховність і авторитет громади, як-що не сільської, пригородньої, то, принаймні, городської, центральної.

Це стверджує нам київський літопис, який розказує, що в деревлян, в Коростені, жив князь Мал, і тут-таки додає, що владу мають у них „лучшії мужі, іже держать деревськую землю“, що вони думають вкупі з князем. Так само, розказуючи про інші племена,—сівер'ян, уличів та дулібів,—і описуючи їхню боротьбу з Київом, літопис ані словечком не згадує про їхніх князів. Виходить, що в VIII—IX ст., коли починав зміцнятися князівсько-дружинний уклад, князі хоч і були, але, здебільшого, ще ділили владу з місцевою аристократією, територіяльною знаттю.

Далі, з тодішніх джерел можна зробити висновок, що в кожного племена було иноді по кілька князів, відповідно до того, скільки складалося в ньому земель-волостей. Так, прим., у полян було спершу, здається, троє князів: у Києві, Білгороді та Вишгороді, де надовго ще задержалися були окремі тисяцькі округи. З ними, здається мені, і зв'язав літописець переказ про те, що Київ заснували три брати, Кий, Щек і Хорив, які прийшли сюди з своїми родами; звідци, очевидно, походить і звістка про їхніх наступників, Аскольда й Діра, що пробували були поширити свої волости на південь. Князі, проте, мусили стояти вже зовсім міцно у своїй волості, щоб іти підбивати під свою владу інші волости: спершу сусідні з свого племена, а потім дальші, поки, нарешті, в руках одного не зібралася, в X ст., вся територія схід-

ніх слав'ян від Балтику до Чорного моря. Але перш за все треба було впоратися, за допомогою дружини, з вічем. Це й почалося в Наддніпров'ї у полян у IX віці. Їхні князьки, свої чи захожі, протягом століття зробилися володарями цілої східньої Європи, а дружина їхня—першими феодалами на завойованих землях.

Так з'явилися на території України володарі—князі. Територіально-військова організація населення, що була неминучим наслідком осілого способу життя серед безупинної боротьби з азійськими зайдями, утворила сприятливий ґрунт для зміцнення й поширення князівської влади. Вона, ц. т. територіально-військова організація, разом з тим була добрим ґрунтом до утворення в землях місцевої аристократії, військової та маєткової знаті та до зформування князівських дружин, що одночасно стали зародком пануючої класи феодалів. З цього часу почалася диференціація земель-волостей на суспільні класи, й почала виростати класова держава Київської Русі.

Світогляд Осілий рільницький спосіб життя та розвиток
князівсько-авторитарних відносин, ц. т. відносин влади-підлег-
дружинного лості, були причиною тому, що замість культа пред-
укладу. ків починає розвиватися вшанування сил природи. Ця зміна вірування стане зрозумілою, коли взяти під увагу зміну в способі здобування їжі. Рільництво стало головною працею, поруч з ним почало розвиватися скотарство; залежність добробуту людини від явищ природи стала більш наочною; отже не дивно, що людина почала шукати джерела життя не в своїх предках, а в силах природи, що однаково впливали на землю і скотину, як на звичайних спільчан, так і на аристократію та князів. Ці сили природи стають тепер богами, які ніби-то дають людині й тварині життя, дають урожай, пеклюються про життя сім'ї й карають грішників.

Найпершим богом, що з'явився у наших предків, був Сварог, бог неба і світла—сонця. Потім витворилося дальше уособлення природніх сил, що дало Дажбога, бога сонця, якого иноді звали Хорсом, Сварожича, Сварового онука, і—він став божеством вогню, що пеклувався про скотину,—Стрибога, що був божеством негоди і з своїми онуками—вітрами робив немало шкоди хліборобам, Ладу, богиню сімейного життя, Купала, божество любови, і нарешті Перуна, бога грому й блискавки, що пеклувався про дружину князів.

Уособлюється та обожується не тільки сили природи, а й внутрішні переживання, як Лихо, Злидні, Кривду, Сон та Смерть, яких уявляли собі в образі старих богів, що кидаються на людину, уособлюються і джерела, болота, неприступні скелі та річки, де живуть окремі боги. Держиться ще віра в предків, в Рода—діда та Рожаницю—бабуню, в русалок та мавок, що живуть у воді, та у всяків бісів,—але це вже боги другорядні, нижчі.

З розвитком культу природи віра в тогосвітнє життя мерців, похоронні обряди й весільні звичаї стають надзвичайно різнобарвні, звязуються з ворожінням та заклинанням. Життя на тому світі уявляли собі точнісінько таким, яким воно було на землі, з такими самими потребами,—тому мерців випровожали в дорогу на той світ з належною увагою, робили на їхніх могилах празники—тризни та приносили їм різні дарунки. Ось як описує арабський купець Ібн-Фодлан похорон одного аристократа з Наддніпров'я, який довелося йому бачити в столиці болгар Ітилі, р. 922: „Його пишно вбрали в найкращий одяг, посадовили в човен, що лежав на купі дерева, розп'яли над ним шатро, поклали біля нього зброю, їжу й напитки. Вбили одну найкращу невольницю, що захотіла піти з ним до зеленого садка—раю, й положили її біля вмерлого, поруч з двома кіньми, двома коровами, собакою, півнем і куркою; потім все те, голосячи, спалили. Насипавши високу могилу, почали над нею пирувати—справлять тризну“.

Подібну картину погребу дає нам грек Лев Диякон з часів походу київського князя Святослава на болгар в X в., описуючи, як дружина його під Доростолом, на Дунаю, ховала забитих товарिशів: їх спалили з бранцями й жінками на вогнищах, а потім на жертву богам потопили в Дунаї малих дітей та півнів.

III.

РУСЬ НАДДНІПРЯНСЬКА.—БУДУВАННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.

Натуральне господарство. Господарські відносини всього того періоду, який зараз вивчаємо,—ц. т. часів первісного суспільства, князівсько-дружинної доби й доби феодалізму, що настав на Україні разом з формуванням класової держави, позначені одною спільною рисою. Річ у тому, що вся продукція громади в ці часи має завданням не вироблення продуктів на ринок, на продаж невідомому споживачеві, а задоволення перш за все власних потреб виробника; тогочасне господарство має, таким чином, характер

господарства натурального. Через це й розподіл громадського доходу простий, натуральний: звичайно кожен виробник є разом і споживачем виробленого продукту.

Правда, деякі лишки здобутого виробу віддавалося знаті, що або виконувала потрібні громадські функції, як от в родоплемінній організації правителі родових й племінних спілок, або мала територіальну владу над населенням, як-от в часи князівсько-дружинного віку князі та їхня дружина. Пізніше в добу феодалізму лишки ці йшли боярам та князям з прислужниками їхніми. Але це присвоювання додаткової праці виробників було так саме натуральним, бо пануюча класа не збирала цю додаткову працю для створення за її допомогою нових цінностей, а просто споживала її.

Правда, унутрішній та міжплемінний чи міжтериторіальний обмін продуктами власного виробу, що був ще й до того, як племена осіли назавжди, дозволяв користуватися виробами чужої праці. Дуже часто не виробник був споживачем свого виробу, а хтось інший, з яким він обмінювався цим виробом своєї праці на продукт чужої.

Але й обмін цей так само був натуральний; між обома виробниками, що обмінювалися своєю працею,—або між цілими громадами чи між окремими їх членами, не було ще посередника-професіонала, не було ще купця, так само як не було ще й грошей, які сприяли-б цьому обмінові. Лишки міняли на інші потрібні речі, а не продавали за гроші і для грошей; не складалися в одних руках капітали, зібрані з прибутків, які повинно давати посередництво.

І хоч місцями й трапляються одиниці, що стають посередниками-купцями, в своїх руках мають уже грошовий капітал, зібраний з спеціально торговельних прибутків, хоч тут і там з'являються вже гроші, як мірило вартости при обміні та посередник при обмінному обороті продуктів, але це все не порушує ще загального порядку натурального господарства. Гроші не стають ще загальним засобом обороту, громадська продукція не йде на ринок, на продаж, суспільство не бере ще участі в торговельних та лихварських спекуляціях одиниць.

Правда і верхи територіальної знаті, напр., у Київській державі, князі та „княжі мужі“ беруть участь в спекуляції чужих звичайно торговців та лихварів і торгують з сусідами; але й це також не суперечить натуральному характерові тодішнього господарства. Їхня ця торгівля відбувалася без затрати капіталу,

вони торгували продуктами, присвоєними даремно, без торговельної експлоатації виробників, без наміру зібрати капітал, а майже виключно для розкішного, пишного життя, для споживання набутих цінностей.

Натуральне таке господарство панувало в нас майже до кінця XV ст. Лише поволі розвалював його грошовий оборот, що вперше з'явився після того, як почався обмін з народами, які знали вже грошове господарство й торговельно-лихварську спекуляцію. Від них навчилися цього й наші предки.

Зародки торгівлі Ще до розселення в Наддніпров'ї прадідів наших, край цей завдяки дніпровому шляху дуже приваблював тодішні торговельні народи: фінікійців, карійців та греків, що шукали в ньому за безцінь всякої сировини, а перш за все шкір та невідьників. Ми вже чули про фінікійські та грецькі колонії, що, заснувавшись на Чорноморському побережжі, стали торговельними станціями між своїми країнами та дуже охочими до їхніх виробів степовими кочовниками.

Коли в Наддніпров'ї остаточно оселилися східні слав'яне, грецькі чорноморські колонії негайно зав'язали з ними торговельно-обмінні зносини, вивозячи з Наддніпров'я й Наддністров'я,—як однаково свідчать всі джерела,—хутро, мед, віск, рибу та невідьників, а инколи й збіжжя. Зносини ці що далі, то все поширювалися, і в X столітті Візантія майже виключно жила з баришів, що мала з Наддніпров'я через свої кримські колонії.

Але не одні тільки візантійські валки йшли на територію східних слав'ян за легкими баришами. З початку VIII ст., а може ще й раніш, тут з далекого півдня бувають спритні араби, про що свідчать знайдені скарби з срібними арабськими монетами, так званими диргемами, яких найбільше знаходимо в Наддніпров'ї з IX та X ст. За арабами стали заглядати на Наддніпров'я хозари, що сиділи над Волгою та заснували при її гирлі торговельне місто Ітиль, яке було й хозарською столицею. Оскільки значна повинна була бути ця торгівля з арабами та хозарами, про це свідчить нам арабський письменник IX ст. Ібн—Фодлан, розказуючи, як наддніпрянським крамом торгують в Ітилі хозари і як його на верблюдах везуть вони аж у далеку Арабію, до Багдаду.

На півдні й сході слав'янських земель одбувався обмін не тільки з хозарами, арабами, греками та євреями; в ньому брали

участь і чорноморські кочовники, що постачали східнім слав'янам коней та овець, міняючи їх на дорогі шкіри та мед. Були також торговельні зносини і з заходом: через Балтійське море та через землі дулібів з Чехами, Польщею, Італією, Францією й Німеччиною; про це оповідає докладно єврейський мандрівник X ст. Ібрагим Якуб. Були жваві зносини також і з Скандинавією; звідти на територію східних слав'ян Балтійським морем, річками Ільменем та Ладогою що-року йшли купецько-вояцькі ватаги варягів, що охоче блукали тоді по всій східній Європі, доходячи до берегів Чорного та Каспійського моря.

Виникає питання: як же могло тоді бути натуральне господарство на Україні, чи взагалі у східній Європі, коли так процвітала торгівля? Відповідь, проте, стане цілком зрозуміла, коли порівняємо тодішнє господарство східних слав'ян з теперішніми багатими азійськими або африканськими колоніями, з яких так само вивозиться багато всякого добра в Європу. Адже-ж ніхто не скаже, що чорношкірі племена в Африці являють собою торговельно-купецьке суспільство, хоч і стільки є в них чужого краму, хоч і дуже багато всякої всячини від них вивозиться. Кожен скаже, що чужинці їх просто експлуатують, вимінюючи за безцінь всяку сировину або просто таки свавільно забираючи її, навіть і не питаючись тубільців.

Приблизно так було і з східними слав'янами. В них не було ні своїх купців, ні грошового господарства; вони не торгували своїм крамом на чужих, хоча-б навіть візантійських базарах,—все це робили чужоземні гості-купці—араби, євреї, хозари, греки та варяги. Ці чужоземні гості чинили у нас приблизно те, що на початку нових віків чинили в Америці іспанці, португальці та голандці. Вони приїздили на територію східних слав'ян, привозячи сюди всяку всячину—зброю, шовк, вина, овочі та окраси „всяко узорочье“, між иншим і гроші, а вивозили звідци шкіри, мед, віск і невільників. Вони переїздили з сходу далеко на захід, вивозячи туди невільників, шкіри то-що; з своїм та „руським крамом“ приїздили вони аж у Прагу, Відень, Рим, Мадрид та Швецію. Гроші, які привозили вони з різних країн в землі східних слав'ян, не були ще для слав'ян грішми: предки наші не вміли визначати ними вартість обмінюваних продуктів, а просто вважали їх за окраси, як всяке инше „узорочье“; за окраси вони віддавали чужинцям всяке своє добро так само, як колись червоношкірі, що платили португальцям та іспанцям золотом за скляні блискітки.

Згодом східні слав'яне навчилися від гостей торгувати, і самі вже стали їздити в далекі краї за чужоземними виробами. Правда, не всі навчилися, а тільки найвищі верхи—князі та ближчі їхні дружинники, але-ж навчилися і внесли цим в суспільний лад великі зміни, прискорюючи на деякий час нормальний розвиток суспільства.

Наддніпрянська Русь. Головними мандрівниками-гостями на території східних-слав'ян були варяги. Вони цілими дружинами припливали із Скандинавії у східню Європу та безперестанку товклися в районі водяного шляху, що йшов з Балтійського моря спершу річкою Двиною та Волховом, а далі Дніпром у Чорне море. Вони й були перш за все тими посередниками між заходом та сходом, і півднем, що торгували руським крамом в Італії й Візантії й їздили з ним до Багдаду, а на заході до Праги, Кракова, Відня, Гамбурга, Мадриду й Риму.

Хто-ж такі були ці варязькі гості-купці?

Це не були мирні, спритні купці, що вміли вихваляти свій крам, щоб збільшити його ціну, та гудити чужий. Це не були спеціальні торговельні валки хозарів, арабів, євреїв та греків, що приходили на Наддніпров'я дійсно-таки торгувати. Це були озброєні купецькі ватаги, що вешталися вздовж водяного шляху з Балтику до Чорного моря й заходили далеко вглиб країни, далі від головного шляху, міняючи в населення шкіри й мед, але часто й грабуючи це саме населення, щоб набрати собі челяді. Грабіжництво було в них на першому плані; грабіжництвом власне здобували вони здебільшого всяке добро, яке возили потім по всіх усядах, продаючи його за добрі гроші, а головним чином у Візантію, або міняли тут таки, на Наддніпрянщині іншим гостям, що наїздили сюди від хозар, арабів та з Візантії. Таким чином здобували вони новий крам, який знов везли міняти, силою чи з доброї згоди, місцевому населенню. Грабували вони звичайно так: користуючись з ворожнечі між двома землями, вони приставали до однієї з них і вкупі з князьком цієї землі йшли в похід на другу. Побивши її, вони грабували населення і награбованим добром ділилися з князьком, або просто-таки забирали собі всю здобич, яко винагороду за допомогу. Таке явище було, очевидно, цілком звичайним, коли взяти на увагу слова Маврикія, що землі-волості з своїми рексами-князями вели між собою неугавну боротьбу.

Особливо частими гостями з кінця VIII стол. були варяги,

переважно в Новгородській та Київській землі. Їм удалось навіть зовсім заволодіти Новгородом і зробити його головною своєю станцією в торгівлі з заходом. Правда, не довго вони там хазяйнували: на початку IX стол. Новгородська земля їх прогнала; але через кілька десятків літ варяги знову силою сіли в Новгороді.

Київський літопис зробив з цього факту мальовничий переказ про те, як Новгородці закликали до себе заморських варягів.

Полянська земля ще більше приваблювала до себе варязькі дружини та їхніх ватажків. У Києві сходилися важливі тогочасні торговельні шляхи: на південь до Чорного моря та далі—до Константинополю ішов так званий „путь в греки“; на схід до хозарської столиці Итиль, і далі на південь в Арабію—„залозний шлях“, названий так через те, що спочатку йшов на низ Дніпром, а далі за дніпровськими лозами повертав на схід. З Києва-ж ішов шлях на захід „в Ляхи“, звався він також соляним шляхом; цим шляхом пізніше возили з Галичини коломийську сіль, яку через печенігів та половців не можна вже було возити кримським шляхом. У Київ приїздили звідусюди греки, євреї, араби, німці та болгары, щоб торгувати тут з варягами. У X стол. Київ навіть захопили були на де-який час хозари, користуючись з боротьби полянських князів з деревлянами; але варязькі дружини вкупі з полянами прогнали хозарську залогу з Києва й сіли самі в ньому.

Варяги були не нові гості на полянській землі. Вже на кінці VIII стол. варязькі дружини під проводом свого конунга Бравліна спустошували Чорноморські береги греків; те саме вчинили вони на початку IX стол. На де-який час їх виперли були звідци хозари, але в кінці другої половини IX стол. вони знову сіли в Києві, об'єднавши з ним Новгородську волость. Скрізь вони виступають у ці часи під назвою „Русь“, у всіх джерелах дружини й валки їхні звуться однаково „руськими“; а коли, після хозар, вони заволоділи Києвом остаточно, то й полянська земля від них приймає також назву „Руської землі“.

Таким чином, наприкінці IX стол. київська волость володіла вже мало не всім водяним шляхом від Балтику до Чорного моря. Київ для торговельних операцій варязьких дружин був кращим центром, ніж Новгород, тому вони й зробили з нього головне своє гніздо, що лежало посередині Наддніпров'я, а разом з тим було й посередині всього водяного шляху варягів з Балтику в Чорне море, який прозвали тепер „путь з варяг в греки“.

Таким чином Київ став центром усієї Наддніпрянської Русі, яку арабський письменник X стол. Ібн-Даст характеризує так: „Русь не має ані нерухомого майна, ані сел, ані пашні; єдиний промисел її—торгівля соболями. Вона нападає на землі слав'ян і захоплює там невольників, яких потім продає в Ітилі й Болгарі; добичництво в землі слав'ян—це єдина її праця. Коли у русича родиться син, батько кладе перед дитиною меч і каже: я не залишаю тобі ніякого майна; ти матимеш тільки те, що цим мечем собі здобудеш“.

Правда, де-яким ученим, навіть більшості з них, здавалося ніяково якось вести початок Руської держави й самої назви „Русь“ від чужих зайдів. Вони заперечували походження слова „Русь“ від варязьких дружин—ця назва, мов, була давно серед полян, ще до того, як з'явилися варяги, вона тутешня; учені ці думають, що початок київської держави—Русі навряд-чи має який-небудь зв'язок з варязькими работорговцями.

Будування Нам цілком байдуже, чи київські князі були тубіль-
Київської цями, які за допомогою варязьких дружин вирости в
держави. таку силу, що в кінці X стол. заволоділи мало не всією східною Європою, чи вони були зайдами з далекої Скандинавії і підбили собі Наддніпров'я (т. зв. норманська теорія). Нам байдуже так само, чи назва „Русь“—свого чи чужого походження. Для нас має вагу те, що за допомогою князівських дружин, складених перш за все з варягів, на грабіжницькій торгівлі своїх чи чужих князів виросла сила Київська; що поняття „Русь“ довго ще не було назвою для території київської держави в її цілому, а тільки назвою для влади, що сиділа в Києві і звідци за допомогою варязьких дружинників підбивала одну за одною слав'янські землі та грабувала сусідні племена і з цього грабіжництва жила.

Першим з київської Русі, як збірач земель-волостей, виступає Олег, який на початку X стол. володів уже всім торговельним шляхом з Балтику в Чорне море й воював з греками за торговельні привілеї для своєї Русі. Вже тоді київська Русь намагалася забрати до своїх рук на сході Європи усю торгівлю невольниками та шкірами й захопити ринки їхнього збуту. В народніх піснях ще й до цього часу зберігся переказ про похід Вольги „за получкою“, ц. т. за даниною в індійське царство. Ця старовинна пісня, що застерігає Вольгу від „мужичків“, які підрубують калинові мости та загрожують загибеллю Вользі з його дружиною,

нагадує нам дійсний похід Олега в 913 р. на береги Каспійського моря і невдачу цього грабіжницького походу.

Уже тоді, спираючися на силу своєї дружини, київська влада цілком усунула у київській волості віче з його правами, поставивши на його місце „княжу думу“, що складалася з старших дружинників та правителів об'єднаних під київською Руссю земель.

Торговельні інтереси київських князів примусили їх повиганяти з цих земель місцевих князьків, що не ділилися з ними даниною, яку збирали „від рала й диму“, і на їх місце настановити своїх мужів—тисяцьких, що іменем князя мали збирати цю данину на вивіз в греки.

За Олегового наступника, Ігоря, право князя збирати данину шкірами й „челядью“ поширилося й на інші землі, що лежали на захід від Дніпра: на уличів, тиверців, деревлян та дреговичів. Правда, київська Русь, підбивши їх під себе, не касувала одразу територіяльної місцевої влади князів і віча на цих землях, а задовольнялася тільки даниною; про це свідчить торговельний договір Ігоревої Русі з греками 944 р., який підписав не тільки представник Ігоря, але й посли інших „світлих і великих князів і великих бояр“.

Але незабаром Русь обмежила територіяльну цю автономію підлеглих волостей, що перешкоджала її верховному управлінню. Яке було це управління, яскраво нам малює оповідання грека Константина Порфирородного з половини X ст.: „Князь з усією Руссю виходить на зіму на полюддя в підвладні слав'янські землі, де застається цілу зіму, збираючи дань; весною Русь стягається до Києва і звідти виражає торгівельні валки“. Не дивно, що місцеве населення бунтувалося проти цього „полюддя“ не раз. Літопис оповідає нам про повстання уличів, що три роки відбивалися від нападів Русі, доки Ігорь не „примучив“ їх та не поставив над ними свого воєводу Свинельда. Проти цього полюддя збунтувалися й деревляне, яким надокучило давати „по чорній куні з дому“ та ще й „по челяді з дворища“. Вони вбили Ігоря, але свободи собі цим не вибороли, бо Русь люто їх „примучила“ на втіху ображених жінок Ігоря, Ользі, відомій тоді купчисі, що торгувала „челяддю“ з греками.

Ці два приклади виразно показують, як київська Русь не тільки поширювала свої впливи на сусідні волости, а й нищила в них попередню територіяльно-вічеву організацію та місцеву князівську владу. Таким чином вона з волостей робила звичайні

провінції, що були під доглядом її залог і правителів; правителі ці звалися воєводами або тисяцькими—так само, як звалися колись при вічовій системі військові ватажки земель, що з них згодом вирости князьки. Київський володар за допомогою варягів став тепер необмеженим правителем великої київської держави, і правив нею цілком самовладно; іноді тільки радився він з думою, яка ніколи йому не перечила.

Цей процес об'єднання всіх земель під однією владою тягнувся через усе X ст., прямуючи до утворення для київської Русі неподільного терену експлоатації на сході Європи. Влада стала тепер ідентичною з грабіжем та купецькою спекуляцією; на них вона й держалася, не маючи вже нічого спільного з підвладними землями. Типовим представником такої влади є Ігорів син, Святослав, що не задовольнявся збираною з земель Наддніпров'я даниною й ходив „ополонятися челяддю“ до хозар, на Волгу й на Кавказ. Він підбив собі в'ятичів, а згодом захотів заволодіти землею придунайських болгар, де, мовляв, найкращі можна було мати бариші: „не любо мі єсть в Києві быти, хоцю жити в Переяславци на Дунаю, яко то єсть среда земли моеї, яко ту вся блага сходяться: от грек паволоки, золото, вино и овощи разноличнии, ис Чехов и ис Угор серебро и комони, из Русі же скоро, воск, мед и челядь“. Увесь зміст княжої влади с Наддніпров'ї видно тут, як на долоні.

Довершив „збирання руських земель“ Володимир, що в кінці X ст., позбувшись мечем навіть рідних своїх братів, став єдиним самовладцем величезної території, яка від Волги на сході протяглася до Кракова і Прусії на заході, від Балтику на півночі до Чорного або Руського моря на півдні. Від нього, власне, величезна ця територія починає зватися Руською державою, ц. т. землею, над якою панує київська Русь.

Християнство на Русі. Таким чином Русь підбила під свою владу волости східних слав'ян і за допомогою своєї дружини одібрала в „ляхів“ червенські городи дулібів (тепер Галичину), які вони захопили були. Але їй не досить було найманих варязьких дружин, щоб удержати ці безмежні простори в слухняності й підданстві. Правда, з Скандинавії приходили що-раз нові дружини варягів і охоче ставали до київських князів на службу, за яку платилося постійними походами Русі на сусідів за челяддю, що стала головним вивізним крамом з Наддніпров'я; правда, по волостях сиділи залогами наймані дружини, правили там сильною

рукою князівські тисяцькі-воеводи або сини Володимирові,—але всього цього не було досить для того, щоб вдержати владу; меч було досить для того, щоб підбити під себе волости, але для того, щоб панувати над ними, треба було крім меча ще ідеологічного звязку, а таким звязком могла бути перш за все єдина для всього населення віра, що виправдувала-б єдину владу.

Досі кожна волость чи плем'я мали окремих своїх богів, старших та молодших, що являли собою сили природи. Назви їх до наших часів в літературних пам'ятниках не збереглися, крім богів полянських, про яких говорено раніш. Але здається, що такими самими, як у полян були вони і у всіх інших волостях, особливо Дажбог та Перун-грим; на це вказують пережитки старих вірувань у сучасних селян. Культ предків одживав уже зовсім, виділяючи з себе, поруч з віруванням у другорядні сили природи (бісів), ще старовинки-билини; в цих піснях-билинах оспівували славних героїв-предків та їхні великі діла. Дружинний вік давав багато колориту та змісту для цих старовинок, які складалися цілими поколіннями, при чому попав до них і сам Володимир—„красне-сонечко“. Довше задержались ці билени тільки у великоросів.

Отже, як сказано вже, в певні часи з'явилася потреба однієї віри, що об'єднувала-б собою все населення в одне ідеологічне ціле. З різних релігій найбільше підходило для княжо-дружинних кол Русі візантійське християнство, як вираз торговельних взаємовідносин між Руссю та Візантією. Воно було вигідним і для греків, бо могло-б закріпити панування царгородського ринку над грабіжницькою владою Русі. А початок цьому пануванню був уже покладений. Що між чужоземними ринками йшла боротьба за впливи в Наддніпров'ї, видно з літопису, де розказується, що до Володимира прислали своїх послів та попів греки, німці, хозари та євреї. Всі вони вихвалювали свою віру, але перемогли остаточно греки. Спричинилася до цього по-перше економічно-політична величність нового Риму—Візантії, що своїм союзом могла дати Русі реальну користь в боротьбі її з кочовниками; по-друге, Візантія була найвигіднішим ринком для руського вивозу шкіри та челяді.

Християнство не було новиною в Наддніпров'ї. Стосунки з греками заносили його сюди ще на початку IX ст., а ґрунт для віри в одного бога був уже в ті часи готовий. Влада князя, що все збільшувалася (головним чином, у полянській землі), та нові авторитарні відносини, які виростали в об'єднаних волостях, змі-

нювали й думку, й світогляд, висуваючи наперед верховне божество, як символ єдиної влади. Ми наочно бачимо це у полян, де бог Перун, опікун дружини, поволі ставав виключним божеством, що відсувало інших богів на другий план. Поруч з єдиним Перуном з'являється й віра в єдиного християнського бога. У Києві та Тмуторокані в половині IX ст. були вже християнські церкви й громади; жінка Ігоря, Ольга, стала також християнкою, щоб використати союз з греками; але коли цей союз суперечив її купецьким інтресам, вона, яко „мудріша із людей“, шукала союзу з німецьким імператором, заявляючи про бажання прийняти від нього нове християнство,—латинське замість грецького.

З цього видко, що християнство не було заведено в Наддніпров'ї одним наказом Володимира, як це оповідає літопис. Воно ширилося поступовно і було виразом того економічного та політичного звязку, що об'єднував Русь з Візантією, а ніяк не наслідком того, що Володимир та його дружина переконалися в правдивості Христової віри.

Оповідання про те, що християнство почалося на Русі з того часу, як хрестили р. 988 у Дніпрі киян, є скорше легенда, що виробилася потім в церковних колах. Вона мала своє джерело хіба тільки в тому, що Володимир міг оголосити в підлеглих волостях християнську віру державною насильно, стверджуючи тим свій звязок з Царгородским ринком. Він це й робив, усуваючи насильно культ місцевих богів. Не даром літописець з задоволенням записує, що Володимир, хрестивши киян в Дніпрі, „всю землю руськую крести от конца до конца“. Оголошення це довершувало будову руської держави й було офіційним визнанням русько-візантійського союзу, і разом з тим воно було ствердженням того, що князівська влада прийшла до свого розцвіту, було виправданням її необмежености і внутрішнім суспільним та ідеологічним знятуванням ріжних наддніпрянських земель.

Початок християнства на Русі був разом з тим і початком поширення письма, що його занесли сюди болгарські місіонери від греків, які їх прислали. До того часу в Наддніпров'ї вживали замість письма літерами особливих значків-карбів, яких навчилися слав'яне від готів. Тепер поширюється на Русі азбука, яку в половині IX ст. склали моравські місіонери Кирило та Методій з грецьких та єврейських літер. Разом з тим поширюється й книжна мова, якою писано було церковні книги, що

привозилися на Русь. Книжну мову, що ґрунтувалася на говірці болгарських слав'ян, що поширювали в Наддніпров'ї болгарські книжники; вона відріжнялася від мови, якою говорило населення руської держави і дала в нас початок тій штучній книжній мові, що її вживається в церковних книгах ще й досі, хоч правда, з деякими змінами. За старих часів цією мовою писали усякі книги,—не тільки церковні, а й світські; вживали її у всяких громадських та приватних актах і договорах, і на ній-же велося навчання по школах, які закладали на Русі християнські місіонери-проповідники.

ВІДДІЛ ТРЕТІЙ.

I.

ФЕОДАЛІЗАЦІЯ ЗЕМЛІ.

**Суперечности
дружинної
держави.** Руська держава, як знаємо, виросла на двох основах: на дружинному укладі та грабіжницькій торгівлі київської Русі. Існування дружини висунуло у волостях-землях на передній план князів, порушуючи тим вічовий, городський громадський уклад; грабіжницька торгівля наддніпрянських работорговців, що на неї спиралися варязькі дружини, поставила київського князя самовладцем над підбитими землями східніх слав'ян, що стали тепер руськими землями, ц. т. належали вже київській Русі.

Але ця, здавалося-б, сильна у своїм ґрунті, київська монархія, що знітувала підлегле населення крім меча ще й вірою в одного християнського бога, була в дійсності велетнем на глиняних ногах. Цей велетень довго встояти не міг і мусив розвалитися, бо не мав у населенні міцної підпори для свого здорового тулуба, що являв собою сполучення більш механичне, ніж суспільно-органічне. Це й була основна суперечність велетенської держави, що розпалася, не діждавшись наслідків свого політичного розцвіту.

Перш за все повстала суперечність між замкненою земельно-ремесницькою продукцією в землях та центральною експлоатацією з боку київських работорговців. Окремі волости, які настільки вже розвинули свої продукційні сили, що могли прогудувати свою аристократію з князьком та його малою дружиною, стали задихатися під тягарем київського полюддя. А Київ вимагав щораз нової данини—шкір, меду, воску та челяді—та ще й году-

вати підчас полюддя всю наволоч київську. Правда, київські князі швидко зрозуміли, що полюддя не надовго вистачить і незабаром не буде чого грабувати; тому-то вони стали ходити „ополонюватися челяддю“, ц. т. брати невільників, вже не на підлегли волости, а на сусідів—на Ляхи, Литву, Чудь, та фінські надволзькі племена. В себе по волостях вони понаставляли воевод і тисяцьких, які за допомогою своїх залог збирали інші коштовні предмети вивозу, як-от шкіри та мед, примушуючи вже саме населення „возити повози“, ц. т. привозити данину в город. Але й це не дуже помагало, бо хоч змінився спосіб експлоатації, зате зросла вдвоє кількість зібраних данин, потрібних для прогудування центральної й місцевої збройної сили, що не знала впину своїй зажерливості.

Отже, безодня, що відділяла населення від центральної влади, через грабіжництво цієї останньої ставала де-далі все глибшою і доводила до постійних вибухів на провінції. Цих вибухів не зупиняла діяльність порозсиланих скрізь місіонерів, що проповідували покірливість великому каганові київському.

Кінчалоя це звичайно суворою збройною розпратою з „безбожниками-язичниками“, як це було на прикінці Х ст. в землях дулібів та в'ятичів, куди сам Володимир ходив з великою дружиною проповідувати мечем боже слово, або в Новгородській землі, де, як каже літопис, тисяцький Путята хрестив населення мечем, а дядько Володимирів, воевода Добрина, вогнем. Тим часом у самій пануючій верстві, ц. т. у князівській дружині почав рости на тлі грабіжів розкол, що ослаблював центральну владу. Річ у тому, що князівська дружина складалася не з самих тільки найманих варягів, а ще й з синків та батьків місцевої території знаті. Цим місцевим дружиникам дуже не до вподоби було першенство варягів, і ось між обома таборами починається боротьба за перевагу; боротьба йде у двох напрямках: в центрі вона намагається збити варягів з їхнього упривілейованого становища і обмежити князівську владу на користь „княжої думи“, очищеної від чужинців, на місцях—повернути автономію волостей, щоб не ділитися з Київом збіраною даниною.

Ці змагання місцевих і зайшлих чужоїдів за право грабунку зараз по смерті Володимира привели до кривавих сутичок між обома таборами й до розпаду монархії на окремі „области“—землі.

В Києві обидві партії стали одна проти одної під проводом двох синів Володимирових—Ярослава, прихильника варягів, і Святополка, голови місцевої знаті. Ярославу після недовгої

боротьби вдалося побити Святополка та його союзників—печенігів, завдяки тому, що він здобув собі на допомогу велику силу варягів з Скандинавії. Що до киян, то вони погодилися з Ярославом, боячись повстанського руху на провінції (що загрожував їм утратою багатих доходів з підлеглих земель). А на волостях справді-таки стало грізно: тмутораканці, переяславці та чернигівці, закликавши на допомогу хозар і касогів, під проводом теж Ярославового брата Мстислава, розбили варягів і Ярослава. Варязькій партії довелося миритися з відокремленням цих земель, щоб удержати хоч-би інші волости під своєю владою. Це був, проте, тільки початок сепаратизму окремих земель,—далі відділятися почали й інші волости-землі, почалося утворення нових центрів політичних і економічних. Ярославові вдалося ще вдержати половину батьківщини з Новгородом, але після нього і ця половина розпалася на окремі князівства-землі. Так із великої монархії Володимирової через століття виросло багато нових земель держав: київська, переяславська, чернигівська, галицька, волинська, турово-пинська, рязансько-муромська, полоцька, сіверська, смоленська, ростово-суздальська та новгородська.

В цьому розкладі руської монархії, крім суперечностей між натуральним господарством та грабіжницькою експлоатацією, між чужими работорговцями та своїми, що навчилися від варягів цієї торгівлі, відіграла роль ще одна важлива причина. Річ у тому, що руська монархія не являла собою однієї господарської системи—в межах натурального господарства: при дрібних, замкнених в собі, округах її бути ще не могло. Таким чином, ця монархія являла собою механічний зв'язок окремих земель, що ріжнилися одна від одної розвитком продукційних сил, і етнографічними особливостями—з'єднано їх було тільки голим насильством, яке вичерпалося вже при збиранні земель в одну монархію. Що-далі, то все зростала суперечність між територією та владою, яка не в силі була володіти велетенським простором (так само, як було колись в Римі); разом з тим зростали суперечності між окремими землями, що домагалися окремої влади, яка більше відповідала-б їхнім продукційним громадським особливостям та була-б по силі кожній території з'окрема, а тим самим була-б місцевою, а не чужою.

Всі ці суперечності й виявилися в розпаді київської монархії на цілу низку земель-князівств з окремою владою та в повільній ліквідації дружинного укладу. На зміну йому приходять феодальні порядки.

Що таке фео-
далізм.

Феодалізмом звемо ми форму такого устрою суспільства, що, спираючися на натуральне господарство, ставить на чолу суспільних відносин існування приватної

земельної власності верхів суспільства, з якою завжди з'єднується право виконання громадської влади над підлеглою людністю, під верховним керівництвом князя чи короля.

В цьому визначенні висовується чотири головні риси, що своєю сукупністю складають поняття феодалізму. Перш за все неодмінно потрібною ознакою феодалізму є існування приватної земельної власності пануючих феодалських верхів. Це не та приватна власність громади, яку ми бачили перед тим на волості там, правда, існувала вже давно приватна власність на рухоме майно, але не було ще приватного володіння землею. Там воно було спільне, громадське. Отже, не така громадська, а виділена з громади окрема приватна власність на землю окремих одиниць з їх вужчою, безпосередньою сім'єю, складеною з батька, матері, дітей та інколи й унуків, є першою вимогою для виникнення феодалських порядків.

Другою вимогою є те, щоб ця виділена з громадського володіння землею приватна власність феодалів-землевласників була зв'язана з громадським чи навіть індивідуальним сільським господарством селян територіальною владою феодалів над підлеглою людністю. Ця влада, що полягає у виконванні через посередництво феодала громадсько-адміністративних та судових функцій серед підлеглого населення та в збиранні з нього всяких данин, (на підставі виконання цієї влади), нероздільно зв'язується не з особою феодала, а з його приватною власністю на землю. Як упривілейована влада над населенням села, повіту чи округи не існує окремо від упривілейованої земельної власності, так і упривілейована земельна власність неодмінно сполучається з упривілейованою владою над підлеглим їй населенням.

Третя вимога феодалізму,—це ієрархична підлеглість нижчого феодала вищому, а цього ще вищому, князеві або королеві. Князь є верховним власником усієї землі; це дідич, що з своєї дідици роздає на володіння найближчим й найвищим феодалам окремі волості-округи або затверджує за ними їхнє землеволодіння. Найвищі феодали чинять те саме з нижчими, отже в цілому маємо немов-би малу драбинку феодалських відносин, де приватну земельну власність феодала обмежено вищим правом власності князя чи іншого феодала. Феодал, дістаючи володіння землею, сполучене з владою, чи затвердження на його, ставав само-

владним государем на своїй території. Феодальна підлеглисть його виявляється в тому, що він з своєю дружиною або зо всією підлеглою людністю несе військову службу у князя та инколи виплачує феодальну данину цьому сюзеренові.

Четверта ознака феодальних відносин—це натуральний характер виробництва та розподілу. Правда, виробник не є тут виключним споживачем усього свого продукту, він стоїть окремо від ще одного споживача його праці, феодала. Сільські та городські громади або дрібні індивідуальні господарства виробляють, а лишки споживає феодал з своєю тісною сім'єю, з своєю дружиною та своїми слугами. Але лишки ці він споживає сам, а на обмін пускає тільки инколи, і то в заміну на інші речі споживання; отже, його земельна власність разом з підлеглою їй громадською чи дрібно-індивідуальною власністю селян та ремесників творить одне замкнене в собі продукційне ціле, що саме продукує й саме споживає вироблене, а продає й купує хіба тільки в разі кончої потреби.

Такі найвищі форми натурального господарства найкраще втворилися були на початку середніх віків у Франції та Німеччині й розвинулися були і в нас, як перша форма класового суспільства. Правда, прихильники самостійного розвитку Русі це заперечують: у нас, мов, не було ніколи феодальних порядків, а була своєрідна дідизно-удільна система, що не мала з феодальними порядками нічого спільного. Оскільки це правда, поба-чимо далі.

**Класовий роз-
клад громади.** Дружинно-князівський уклад навіть у своєму найвищому розвитку в X ст. ще не являв собою класового суспільства; він був тільки переходом від родо-племінної організації до організації класово-суспільної на феодальних основах. Та знать, що виступає в городсько-територіальному та князівсько-дружинному укладі, не була ще готовою пануючою класою, що мала-б у продукції відокремлене від понево-лених класів становище. Не мала виразного класового характеру й київська монархія, що більше нагадувала монархію родо-племінного укладу: її населення не являло ще собою виразно класового суспільства й стогнало під тягарем не продукційної, а звичайної грабіжницької експлоатації.

Класовий поділ суспільства залежить од існування приватної власності на засоби виробництва, а ця знову від розвитку продукційних сил. І от у часи, до яких ми підійшли, продукційні

сили остільки вже пішли наперед, що приватна власність, що досі була тільки на рухомі засоби виробництва, могла вже поширитися і на землю.

А раз з попереднього громадського землеволодіння стала відокремлюватися приватна земельна власність, то з нею стали з'являтися і класи феодального суспільства, що мали різне становище у виробництві, що ґрунтувалося на цій приватній власності.

В чім же виявився дальший зріст продукційних сил?

Перш за все в техніці рільництва. На території київської монархії починають тепер обробляти рілля удосконаленим плугом-бороною та ралом. Підсічне й мотижне рільництво що-раз більше переходить у переліжне; виснаженої ріллі вже не кидають, шукаючи нової, а залишають її перелогом, щоб вона відпочила і по двох-трьох роках знов стала придатною до засіву. Поруч з рільництвом розвивається далі скотарство, бджільництво, процвітає городництво. Розвивається також техніка ремесла, поставляючи різне знаряддя для господарства; що далі все йде наперед спеціалізація праці та обмін виробами між хліборобом та ремесником, що осідає в містах і працює виключно в своїй професії. Невільництво, що перед тим мало значіння тільки в закордонному вивозі та місцями бувало на послугах в хатньому господарстві, стає тепер значною робочою силою на землі, хоч і ніколи не набирає основного значіння у виробництві.

Через ці обставини стародавня громада не могла зберегти попередню організацію. Населення все густіше заселяло землю, з дворища стали виростати нові громадські спілки-села, а попередня верв з земельної громади, що мала спільні ліси, пасовиська та сіножаті, перетворювалася на адміністративно-громадську одиницю, яка не мала вже нічого спільного з громадським володінням. Верв розбилася тепер на селян, що спільно, дворищами та селами, володіють землею, та землевласників, що господарюють в окремих господарствах з окремими луками, орними землями, вигонами, а інколи навіть лісами.

Як це воно так сталося?

Бояри. Ми знаємо, що верв була спілкою дворищ, яка мала вже свою знать, старшин. Старшини ці відрізнялися від інших дворищан тим, що мали більше худоби, рухомого майна, мали невольників, яких використовували до послуг, мали кращі житла, що звичайно були в городку-центрі верви.

Завдяки цій своїй економічно-соціальній перевазі знать

відокремлювала себе від громадського землеволодіння верви, перетворюючись на приватних землевласників. Найперше виділилися з окремою землею князі волости, центральна, так мовити, знать, що жила в центральному городі землі-волості і, маючи багато худоби та невільників, не потребувала для оброблювання землі допомоги від сусідів, а могла сама своїми силами обробити її. Літописець згадує вже про Ольгу, як вона в полян засновувала свої „міста“ й „села“, ц. т. осаджувала на займанщині своїх невільників, що обробляли поле та робили потрібне знаряддя, як вона впорядковувала свої „ловища і перевісища“ й сама в них полювала. Так було і з іншими князьками по інших землях. За князями пішла їхня дружина та і вся та волосна знать, що теж мала силу вести цілком окреме господарство. Спершу виділяється місцева знать, або закладаючи свої окремі оселі, або, коли не вистачало своїх невільників, щоб осадити окреме своє село, то тільки виділяючи свою оброблювану землю з спільної, громадської.

За нею йде князівська, звичайно наймана, дружина, що одержувала від князя право закладати на його землі свої селища, а потім монастирі, що їх князі обдаровували готовими орними землями.

Так з спільного землеволодіння стала виділятися приватна власність на землю, власність ця виявлялася в окремому володінні та оброблюванні землі. Раз на землі сиділи й обробляли її свої люде-раби, то, значить, і земля моя,—такий послідовний висновок робили князі, дружинники та місцева знать, аналогічно до того висновку громад, що земля оброблена їхніми спільними силами—їхня земля, їхня спільна власність.

Ця приватна землевласність в тодішній її розумінні й дала початок виникненню в громаді окремої класи бояр-феодалів. Спершу, проте, боярами звали саму тільки старшу, звичайно чужинецьку, дружину князя, тоді як ті, що виділилися з громади, приватні землевласники звалися просто старшинами („старіишинами“). Тільки згодом, протягом XI ст., обидві групи почали зливатися в одну пануючу класу бояр: дружинники стали частіше осідати на землях, а старшини одержувати нарівні з дружиною всякі придвірні та військові уряди, на яких до цього часу сиділа переважно дружина, складена в Київській державі, головним чином, з варягів.

Але це ще не були феодали: щоб ними бути, треба було також мати територіальну владу у своїй окрузі чи верві. Цю владу землевласники одержували двома шляхами: шляхом тради-

ційного виконувannya громадських 'функцій в земельній громаді та шляхом затвердження чи надання їм цього виконувannya від князя. Князь, хоч і був приватним власником своїх особистих міст і сел, zarazом був і „господином“ усієї території, якою володів. Він доручав виконувannya своєї влади на місцях боярам, ц. т., власне, доручав їм збирати своїм іменем данину з населення, бо володіти—означало тоді стягати з підлеглого населення всякі данини. Шляхом традиції земельна знать брала з населення таку данину ще раніш наче-б то за провід у війні та за головування на зборах і судах; тепер князь тільки затверджував за нею це право своїм іменем, з'обов'язуючи її віддавати частину йому та служити йому під час війни з озброєною на свій кошт дружиною. Таким чином приватна власність і територіяльна місцева влада зливалися в одне нероздільне ціле; це й є зміст поняття феодальної класи.

Стаючи пануючою землевласницькою класою, бояри набувають ще й юридичних привілеїв, якими відзначаються від иншого населення. За кривду бояринові чи огнищанинові, як звали инколи бояр-рабовласників, платиться князю иншу пеню, ніж за кривду звичайній людині; боярські діти служать на князівському дворі й дістають після батьків право повної дідици на свої землі з затвердження князя. Ці привілеї приводять до розділення самого боярства на різні упривілейовані групи: старших бояр, „княжих мужів“, що думають з князем та сидять на посадах тисяцьких і воєвод, та „молодших бояр“, „дітських“, що сидять на нижчих посадах при дворі князя, виконують іменем його менші функції в громаді та мають менші земельні володіння.

Сільська громада. Літопис, разом з найстаршим пам'ятником руського права т. зв. „Руською Правдою“, протиставляє князю та боярсько-монастирському володінню землею громадську власність смердів. Звідки взялися ці смерди?

Ми пам'ятаємо, що в територіяльно-городській системі основною організації виробництва були дворища та їхні земельні звязки, верви. Згодом, коли з верви почали виділятися приватні землевласники, що ставали боярами, коли населення розросталося, а дворища ділилися на нові, між дворищем та верв'ю виростає ще одна громадська форма—село. Це село звязує в одне ціле найближчі дворища, коли верв поступовно втрачує давній характер громадського землеволодіння, залишаючись лише адміністративно-судовою одиницею.

Тепер уже спільними лісами, пасовиськами та вигонами (крім земель, що під ріллею) порядкує не віче верви, а сільський сход батьків дворищ. Віче верви порядкує вже не господарськими, а громадськими, адміністративно-судовими справами населення, об'єднаного у верв. Боярин, як-що й виступає на ньому, то вже не як перший у громаді, не як уповноважений її, а як „княжий чоловік“, як представник князівської влади. Тепер члени верви—це не вільні громадяне, я підданці князя чи боярина, що платять йому данину, слухаються його наказів та підлягають його судові на вічі, або в де-яких справах і без віча.

Члени таких сільських громад, що складають верв, це „смерди“, це друга класа, яка виросла на руїнах давнього громадського землеволодіння. Після того, як з нього виділилися феодали, класа ця поки-що продовжувала громадське землекористування в сільській громаді. Смерди—це вільні городяне, що самі порядкують своїм майном, платять бояринові натурою данину на підставі його територіяльної влади и під час війни, під проводом свого боярина, йдуть в похід („княжі вої“). Юридичне їхнє становище інше, ніж становище бояр: по „Руській Правді“, за кривду або вбивство смерда платиться князю меншу пеню, ніж за вбивство боярина або дружинника. Далі, після смерти смерда, заміжні дочки його не мали права на спадщину після батька—вона переходила князеві; коли-ж дочки були незаміжні, то князь забирав тільки половину. По-за цим смерди тільки економічно ріжнилися від бояр.

Станової ознаки ще не було в тодішнім суспільстві. Обидві тогочасні класи складалися з повноправних громадян, що звалися „людіє“. Тоді як бояри були „княжими людьми“, звичайні жителі-смерди звалися просто „людіє“. Перехід з одного стану до другої був вільний—між боярами часто зустрічаємо людей „із смердя рода“.

Городська громада. Процес класового поділу суспільства, що в сільській громаді дав смердів і бояр, почався був на волості з центрального міста й села. В місті, проте, він пішов далі, ніж в сільській громаді. Він не тільки виділив тут з землевласників „старців градских“, цю аристократію часів городського укладу, що вирішувала всякі справи не тільки за себе, а й за пригороди, він розвалював і далі всю городську громаду на окремі індивідуальні підприємства з найменшими громадськими обов'язками.

Це через те, що в городі часто оселялися на постійне життя гості й свої та чужі ремесники. Вони виходили при цьому з тієї думки, що вигідніше переводити обмін в „торговім місті“, кудя з усієї волости сходилися охочі до чужих виробів,—не тільки знать, а й звичайні громадяне. Через цих приходців город зростав, по-перше, кількісно, а по-друге, втрачував свій громадсько-земельний характер і свою попередню ролю городища. Він перетворювався тепер у город-місто з торговельним ринком, складений з індивідуальних підприємств гостей-купців та ремесників, суміш з індивідуальними господарствами „гражан“—хліборобів, що не кидали рільництва та городництва.

Цей процес розкладу городської громади на індивідуальні підприємства відбувався перш за все в тих городах, що лежали на торговельних шляхах, як-от: Київ, Новгород, Полоцьк, Любеч, Чернігів, Переяслав, Новгород-Сіверський, Володимир Волинський, Перемишль та Галич Поступовно разом з далішим розвитком обміну став він захоплювати й інші города (в міру того, як вони ставали на ноги, яко політично-економічні центри з власною князівською владою). Ця влада після Ярослава, що вмер р. 1051, стала, як уже ми знаємо, дробитися на все менші князівські уділи—землі та волості.

Таким чином, поступовно усі городські громади зазнали розкладу на індивідуальні рільницькі, торговельні, а перш за все ремесницькі підприємства, що стали об'єднуватися в цехові братства для охорони монополії свого права на виробництво. Розклад цей вів за собою й класову диференціацію міського (городського) населення. Приватна власність тут процвітала, в одних руках збиралися великі багатства, значіння колишніх „старців градських“ росло. Це й привело до того, що економічні ріжниці росли тут ще швидче, ніж у сільській громаді, і спричинювалися до класової ріжниці серед жителів міста. Поруч найвищої верстви, бояр, з'явилася торговельна і ремесницька знать, звана „житіє людіє“, „нарочитіє людіє“; згодом з'являється міська голота, що робить чорну поденну роботу—зветься вона „чорніє“ або „подліє людіє“.

Цьому помітному так класовому розкладові міської громади сприяло, як сказано, скупчення обміну та розвиток ремесства у містах. Поруч з тим грабіжницьким вивозом, що провадили князі та княжі мужі, починає зростати внутрішній обмін; поруч з чужими гостями починають з'являтися і свої купці,—їхня діяльність обмежується, головним чином, місцевим городським

ринком. В їхніх руках починає зосереджуватися обмін місцевих виробів на чужоземні; вони, крім того, обмінюють один з одним; місцеві вироби, від них починає розвиватися на Русі кредит. Торговельні операції місцевих купців звали „купівлею“, відріжняючи їх від „гостьби“, ц. т. купівлі-продажу, яку переводили чужоземні гості. Була ця купівля надзвичайно примітивна. Монети, що полекшувала-б торгівлю місцевого ринку, ще не було. За гроші до самого XI ст. ставали худоба і шкурки кун та білок, якими й цінували вартість обмінюваних продуктів. У XII ст., поруч з шкурками, що задержалися, як гроші, ще до XV ст., інколи з'являється у вжитку, яко монетна одиниця, гривна—срібна й золота; її звичайно рахували на вагу (нашого 1—2 фунта), як і візантійський фунт. Гривна йшла за 50 кун або 450 куниць; срібна гривна варту була наших 100 карб., золота—1.150 карб.

Правда, ще здавна на Русь часто заходили чужоземні гроші, а за Володимира й Ярослава були на Русі навіть і свої монети,—але їх не було прийнято в загальний ужиток з функцією теперішніх наших грошей. Арабські чи візантійські монети цінували, як всякий інший крам; інколи предки наші вживали їх, яко окрасу, але грішми в нашому розумінні монети ці ніколи для них не були. Так само золота та срібна монета Володимира й Ярослава: бито її, здається, не так для обороту купців, як для подарунків боярам і бояриням на окраси, або яко пам'ятки від князя з нагоди врочистих подій.

Отже бачимо, як у місті скупчувався внутрішній і зовнішній обмін; помалу розвивалося в ньому й ремесло, що набуло свого окремого значіння в XII ст. Особливо славилось бондарство, гончарство, ткацтво та кушнірство, як показують сліди ремесницьких корпорацій або цехових братств у Києві та Новгороді, з яких надто визначалися київські братства теслів (дерево-робів). Ремесникували не тільки об'єднані в братства ремесники під проводом братських старшин, а й монастирі, що мали з цього великі доходи. Печерський монастир у Києві славився тоді на всю Київщину своїм ткацтвом та кравецтвом.

Ясно, що ремесло повинно було стояти вже високо й давати немалі бариші, коли в XII ст. знаходимо вже у визначніших містах великі ремесницькі корпорації тієї чи іншої професії. Через те, що розвивалося індивідуально-міське ремесло та росли його професії, повинен був зростати й міський ринок, повинні були утворитися окремі професії купців, що стали-б посередниками в обміні, повинні були в руках окремих торговель-

них чи ремесницьких закладів збиратися багатства з баришів. Це знову, з одного боку, дифференціювало міську громаду на маєткові класи, утворюючи багатів та бідноту, великих купців і дрібних крамарів, майстрів і їх учнів та чорноробочих, а з другого боку, тягнуло в город що-раз більшу силу людей, охочих до баришу. Не дурно-ж Київ уже в XI ст. мав більш як 100.000 жителів.

Так ішов процес класового розкладу городської громади, процес зміни города на торговельно-ремесницьке місто.

Холопи. Сільська громада, з її смердами й пануючими над нею боярами, та місто, з його боярами-нарочитими людьми, звичайними жителями та чорними людьми, складали разом вільне населення Русі. Йому протиставлять джерела невільну людність, що звалася „холопами“.

Холопи або челядь—це такі самі раби, яких раніш мали для послуг в хатньому господарстві огнищане-землевласники; це їх вивозили на царгородські ринки та вимінювали на паволоки, вина, окраси і зброю; це за ними князі ходили на полюддя та походи („ополонитися челяддю“). Але раніш це був тільки принадний для грецьких та арабських гостей крам, тепер це став не тільки крам, а ще й значна робоча сила у приватних маєтках землевласників.

Господарство бояр, єпископів та монастирів у ці часи настільки вже розвинулося, що могло дати роботу багатьом рукам, які не мали можливості робити на себе. Але такі руки були поки-що тільки в місті, тому невільники на князівських, боярських та монастирських землях складають єдину робочу силу. Вони стережуть табуни коней, часто з тисячі голів, пасуть стада свиней, овець, корів та волів, яких лічили сотнями й тисячами. Холопи доглядають боярського бортництва, виготовляють мед, якого переховується по льохах часто сотні й тисячі пудів, ходять з боярами на лови в їхні „ловища й перевісища“ та ловлять рибу, ремесникують на свого боярина.

Холопи працюють і на монастирських і боярських городах, виховуючи всяку городину й садовину, доглядають хатнього господарства, дбають про вигоди своїх володарів, а перш за все вони працюють на боярській ріллі, оруть кіньми та волами землю, засівають і жнуть збіжжя, молотять й мелють його для потреб боярського двору.

Холопи не мають жадних економічних та особистих прав;

їх цілком позбавлено особистої свободи. Пізніше, проте, уже в кінці XI ст. між холопами помітні деякі різниці. Ті холопи, що були управителями у князя, у його чи в бояр приказчиками, конюхами, псарями, сокольничими та посланцями, набували згодом право мати своє рухоме майно та своїх власних рабів і право свідчити, в разі потреби, на суді. Цим вони відзначалися серед звичайної челяді, т. зв. „обельних холопів“, що не мали ніяких прав. Їх бояри посвячували іноді навіть у попи, щоб і цим шляхом збирати собі бариші.

Так утворювалися на руських землях протягом X—XI ст. класи. Крім бояр та смердів, поруч з городською та торговельною й ремесницькою буржуазією, поруч з звичайними міськими жителями, ремесниками, купцями, садівниками, городниками та хліборобами, поруч з челяддю-холопами, став з'являтися в городі найманий робітник—„чорний“ чоловік. На селі з XI ст. рівночасно зі з'явленням в городі „подлих людей“ стала виростати аналогічна їм верства людей, економічно покріпачена земельною знаттю, стала з'являтися класа „закупів“; але про це ми скажемо окремо. Тепер подивимося, який встановлювався громадсько-політичний устрій серед класового населення на руських землях.

Краєвий уклад Ми вже чули, як після Володимира, в XI ст., до руських земель. співали суперечности Київської монархії, що завела династичний принцип володіння, ц. т. зробила князівський престол спадковим, а князя власником території, якою він володів. Ми вже знаємо, що суперечности між територією та владою спричинилися до розділу Київської монархії на окремі князівства-землі, на окремі „вотчини“,—на початку XII ст. було вже кільканадцять земель-князівств, що кожна зокрема являли собою більш-менш одноманітне етнографічне та продукційне ціле, один край.

Не будемо описувати етнографічно-продукційних особливостей кожної з цих земель—про це сказано буде при нагоді. Перейдемо до громадсько-політичного укладу, що зветься краєвою системою, який запанував на цих землях з половини XI ст. (хоча звичайно його рахують деякі з XIII ст., від занепаду Київя).

Перш за все територіяльне питання. Руські землі вже після Володимира не складали однієї держави. Навіть ці землі—князівства, про які недавно ми говорили, не були, власне, кожне зокрема одноцільними державами. В них ішов дальший розділ на ще менші князівства, що родилися, як гриби після дощу, та мали часто територію, не більшу од нашого повіту. Причиною

цього що-раз більшого дроблення „вотчини Володимира“ був звичай ділити землю після смерти князя між його синами, звичай, що виробився серед суперечок окремих земель, як одної з одною, так із Київом, звичай, що був виразом боротьби князів за право грабунку, виразом домагання кожного князя своєї влади та свого власного кутка, звідки було-б можна брати данину й нею торгувати.

Зв'язку між цими князівствами, більшими й меншими, не було фактично ніякого. Формально старшим князем, так мовити, патріархом сім'ї мав бути для всіх земель Київський князь, але фактично ним не був. Переяслав, Чернігів, Галич та Тмуторокань не визнавали його вже на початку XI ст. У XII ст. перестали його визнавати й інші землі—Новгород, Ростов, Волинь, Турів, Муром. Та й ті, що ще визнавали його старшинство, не дуже-то слухалися його. Тоді-то вперше починає з'являтися назва „Україна“, як означення південних та західних територій-князівств, що лежать на „окраїнах“ Київської Русі (де хто зв'язує походження цього слова з словом „укроїти“, поділити землю на частини)—такою Україною зве літопис, під 1187 р., Переяславську та Галицьку землю. Згодом стали звати Україною всю територію Наддніпров'я та Надністров'я.

Як що центральна, Київська влада зійшла до мінімуму або й зовсім втратила своє верховенство над окремими землями чи князівствами, то на місцях влада князя була необмеженою. Кожен князь був повним хазяїном у своєму князівстві і не дозволяв жодного втручання ні з боку Київського князя, ні з боку місцевої знаті. Він був єдиний законодавець, єдиний суддя, єдиний військовий керівник землі і сам поряdkував доходами з землі-князівства. При ньому стояла боярська дума, що складалася з найвищої земельної та військової аристократії; вона мала, проте, лише дорадчий голос в державних справах. Постійної армії князь не мав, а тільки прибічну гвардію, дружину, де служили синки аристократії. В разі війни скликав князь воїнів, ц. т. вільних громадян з сіл і міст. Варягів все менше було в дружині. Ярослав в-останнє мабуть, зібрав їх багато, а в XII ст. ця практика перевелася зовсім.

Управляли князівською територією, ц. т. іменем князя збирали данину, судили і збирали воїнів бояри, в городях посадники, на провінції тисяцькі та сотські. Коли город був великий, як от Київ, або Новгород, то для нього призначалося ще окремих городських тисяцьких та сотських. Крім цих основних уря-

дів були ще княжі тиуни, що судили; вірники, що збирали для князя „віру“, ц. т. пеню за вчинене каліцтво або вбивство, та „продажу“, ц. т. пеню за пошкодження майна; „данники“ збирали з населення данину; „отроки“ та „дітські“ були тепер не так дружинниками, як князівськими уповноваженими в судовій та адміністративній частині.

Який був тоді суд?

Спершу деякі суперечки між громадянами вирішував сход. Кривди та злочинства були приватною справою покривдженого, він сам шукає справедливости самосудом над злочинцем. Вєрв була тією круговою порукою при всяких кривдах, що виконувала цей самосуд, чи право помсти, або відповідала за злочинців. Пізніше сход чинить самосуд, виконує право помсти в присутності князівського боярина. В XII ст. еволюція права помсти пішла вже остільки вперед, що не громадський сход, а княж-муж, тиун—сам судить обидві сторони, сам вирікає присуд; але виконання присуду лежить виключно на покривдженіму або його рідні: „Мстити братоу брата, любо отцю, ли сину, любо брат-чадоу, ли братню сынови“. За свою участь у суді тиун брав від покривдженої сторони віру або продажу на князя. Таку віру та продажу на князя брали й вірники при громадських судах, де судила сама громада, без тиуна. Ці громадські суди були ще довго у звичаї поруч з князівським судом, навіть тоді, коли виконання присуду перейшло до князівського суду. Не брали на князя віри й продажі тільки при церковних судах, де єпископи судили громадян за переступки проти обрядів, проти моралі та за фальшування міри й ваги й самі брали судову пеню.

Поруч з князівським да боярським управлінням було на волостях і автономне самоврядування. На селі всякі маєткові справи, що не входили ані в церковний, ані в князівський, чи боярський присуд, вирішував сільський сход громади; в окрузі робило це віче верви, що виступала також як помішник князівських та боярських судів. В городах инколи також виступає віче, але воно має переважно характер місцевий і не політичний. Ці автономні сходи, суди та віча не мали жадної ні законодавчої, ні самостійної політично-адміністративної функції з необмеженої влади князя-дідища. Правда, в де-яких містах, що були руськими торговельними центрами, як Київ та Новгород, вічева система розвинулася до рівної з князем сили; але це були винятки з загального правила, винятки, що мали своє джерело в особливих економічних відносинах цих міст.

Не можна, проте, сказати взагалі, щоб на руських землях була вже тоді ясно вироблена система феодальних порядків і феодальної влади. Вони тілтки-но формувалися, складалися. Патріархальні форми сільської громади, абсолютна влада князя, вічевий порядок громад, дружинні пережитки в бояр та їхні феодальні права—все це мішалось поки-що в одне й клекотіло в князівських заколотах. Пізніше у цьому вихрі перші починають викристалізовуватися очищені від дружинних та вічевих пережитків феодальні порядки галицької та литовської доби.

II.

КЛАСОВІ СУПЕРЕЧНОСТІ ПІВДЕННО-РУСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ.

Причина класових суперечностей. Ми не будемо слідувати далі за подіями на всіх землях давньої київської держави. Згадуватимемо про них лише принагідно, оскільки вони відбивалися на подіях, що розвивалися на українських землях—на Київщині, Переяславщині, Чернигівщині, Сіверщині, Волині, Турово-Пинській та Галицькій землі. І найперше будемо аналізувати класові відносини серед вже феодального майже суспільства земель пізнішої України.

Класовий антагонізм у південно-руських землях народився з часу зародження класів у громаді. Зародок цього антагонізму лежав уже в родо-племінній організації, що мала свою знать. Корінь став він пускати в князівсько-дружинному укладі, а виростати—спочатку разом з розкладом городської, а потім і сільської громади на економічні класи, на ґрунті приватної власності на засоби виробництва, перш за все землі. З того часу, як в земельній громаді став з'являтися відокремлений землевласник-виробник, що працював за допомогою холопів та здирав данину з смердів; коли в городській громаді, з'явився купець, що присвоював собі частину додаткової вартості в процесі обміну; коли з'явився ремесник, що мав змогу закласти підприємство, де виснажував найманих робітників, або інших ремесників, що брали в нього роботу та матеріал,—з того часу почався класовий антагонізм. Він повстав через те, що сильніший, багатий використовує у виробництві на себе слабшого виробника, або просто таки живе з праці безпосереднього виробника, не прикладаючи рук ні до чого.

Повстала відразу й класова ворожнеча експлуатованих до чужоїдів, рабів до своїх огнищан, смердів до своїх бояр, до кня-

зів та їхніх прикажчиків-тиунів; почалася боротьба між городською знаттю та звичайними жителями й міською голотою; почалися суперечки й між князями та городським патриціатом-аристократією, між боярами та князями. І коли раби ненавиділи огнищан за їхнє поводження з рабами, коли смерди бунтувалися проти полюддя та повозів, проти судового та данин, коли дрібний ремесник або крамар добивався менших процентів за кредит та свободи ремесства й торгівлі, в цей час ще й городський патриціят та вище боярство бралися за князя, щоб обмежити його владу на користь своєї олігархії.

Тут маємо всю загадку перших класових ворожнеч XI—XII ст., що доповняли собою невпинні князівські заколоти цієї доби, які виростали з боротьби за свою та чужу вотчину, за торговельний центр над Дніпром, за Київ, за поширення території своєї експлоатації.

Боротьба за владу і вічевий уклад. Одним з характерних явищ класової боротьби на землях України в XI—XII ст. була боротьба деяких родов за демократизацію влади, ц. т. за допущення городських жителів до вічевого самоврядування. Вона йшла майже рівнобіжно з домаганнями земельної аристократії, що хотіла для себе коли не повної олігархії, ц. т. влади найвищої аристократії. то, принаймні, такого обмеження князівської самовлади, щоб ця влада вирішувала всякі справи з участю аристократів.

На Київській землі земельна аристократія настільки сильна, що могла-б посягати на права князівської влади, але цього не робила, бо боялася киян. Ми тільки раз бачимо її ворожою до свого князя,—а саме після смерти Володимира. Вона злигалася в цей час з Святополком, допомагаючи йому вбити його братів Бориса й Гліба та воювати з Ярославом, сподіваючись за його допомогою знищити підпору князівської самовлади—варягів. Вцей як раз час вона вступила у згоду з київським сходом, ц. т. з крамарями дрібними ремесниками, хліборобами, взагалі з міщанством, приваблюючи його всякими подарунками. Літописець оповідає, як Святополк, прозваний за вбивство Бориса і Гліба „окаянним“, „скликав людей і почав давати їм, кому одержу, кому гроші, і роздав множество“. Але після своєї невдачі в цьому ділі Київська аристократія вернулася до князя й виступала вже весь час вкупі з ним у боротьбі проти спільного ворога, київського міщанина та смерда, що почав бунтуватися проти князя та бояр.

Зате по інших землях, головним чином, на Волині, Переяславщині та Чернігівщині, а перш за все в Галичині, боярство

ніяк не хотіло згодитися на необмежену владу князя. Позбувшись Київ та його князів, воно веде далі невпинну боротьбу з своїми князями і хоч не думає знищити відразу князівську владу, яка потрібна була для охорони його інтересів, але намагається як найбільше її обмежити. Через це тутешня аристократія береться инколи навіть міняти князів, проганяючи одних та закликаючи других. В Галичі сміливість бояр доходить, у половині XII ст., до того, що вони втручаються навіть у приватне життя Ярослава, прозваного за свої великі купецькі здібності „Осмомислом“. Цей князь, якого сучасний автор „Слова о полку Ігоревім“ малює такими пишними фарбами, що він, мов, сидить на золотокованому столі та підпирає угорські гори залізними полками, зачиняючи ворота Дунаю, цей князь, що відчиняє, ніби-то, ворота Київські та стріляє по далеких землях салтанів, цей князь мусив навіть стерпіти таку наругу, що його улюблену жінку Настасію бояри спалили вогнем, родичів повбивали, а самого Осмомисла присилювали жити з другою.

В той час, коли на західній Україні боярство проганяло й настановляло князів, на Київській землі воно кріпко держиться князя, шукаючи в нього підмоги проти городського демократизму киян. Такий торговельний центр, як Київ, швидче, ніж інші міста України, зібрав у собі велику кількість ремесників та купців, що заздрим оком стали дивитися на торговельні бариші аристократії та ждали тільки нагоди, щоб її збутися. Щоб забезпечити собі економічні вигоди й права, треба було мати в руках владу, тому ця своєрідна Київська „буржуазія“ намагається здобути для Київ самоврядування, знаючи, що цей здобуток у Києві буде разом ударом по князівській і аристократичній самовладі на волостях Київської землі.

Київська революція 1068 р. були першим збройним виступом цієї буржуазії за вічевий порядок в городі. Після поразки, якої дістали князь і бояри від половців, „київські люде“ вимагали на загальних своїх зборах, скликаних на Подолі, щоб князь Ізяслав видав їм зброю ніби-то для боротьби з половцями. Але Ізяслав і бояри знали, що озброїти київських людей, це—дати їм владу в місті, й тому відмовили. Тоді увесь, що зібрався на торговиці, люд рушив на „гору“, де жила аристократія, порозбивав поруби-тюрми, випустив в'язнів, між ними князя Всеслава, що був ворогом Ізяслава й бояр, і кинувся грабувати та вбивати бояр. Ізяслав утік з боярами в Польщу. Всеслава „Київські

люде“ оголосили своїм князем, склавши з ним „ряд“ (договір), що забезпечував демократичну автономію міста.

Правда, не довго кияне втішалися демократизмом Всеслава. Ізяслав став збирати в Польщі поміч проти бунтівників-киян і, зібравши її, рушив на Київ. Всеслав утік з Kiйва, кинувши міщан на призволяще, а Ізяслав, здобувши Київ, люто покарав привідців бунту, стинаючи голови або осліплюючи десятками, навіть, невинних, як каже літопис. Проте, йому не пощастило запанувати в Києві на довгий час. Через три роки довелося йому знову тікати од киян, що закликали собі на допомогу Святослава з Чернигiва, склавши з ним новий ряд, який знов-таки забезпечував їм голос у державних справах.

Київська революція була початком цілої низки таких договорів-рядів з князями, а разом і початком вічевого укладу в Києві, що не виріс, проте, у яку-небудь виразну систему й не виробив певного вічевого порядку. Зміст його кожного разу залежав від того, хто мав у Києві перевагу, чи князь з боярами, чи Київські міщане, ремесники та купці. Вічеві права здійснювалися лише остільки, що кожного разу, коли київській громаді занадто вже дошкуляв князь або його бояри, збиралися міщане на віче та приневолювали свою владу на поступки, або зовсім проганяли князя й закликали нового та складали з ним новий ряд. Потім, звичайно, знову починалася самовлада князя. Постійних автономних прав, що були в Новгороді, київським міщанам не вдалося здобути ніколи, а ті, більш як півсотні, київських віч, що відбулися до занепаду Kiйва, були лише кожночасним домаганням здобути або забезпечити собі ці права.

Такий вічевий порядок пробивався був у XII ст. й по інших містах України—в Галичі, Чернигіві, Володимирі, Переяславі, але тут він завмер, не розвинувшись навіть до таких розмірів, як у Києві. Абсолютна перевага феодалів і хліборобського елементу, взагалі, та відсутність досить численної буржуазії по містах унеможливлювали одвертий виступ міщан-підприємців проти феодалів.

**Боротьба
сільської
громади з
феодалами.**

Коли по всьому фронті розгоралися суперечки між феодалами й київськими „громадами“ та між тими-таки громадами з феодалами й галицькими князями, суперечки, що велися за права експлоатації, в ці часи на волостях зародки феодальних порядків почали гостро вриватися в шкуру громадян. На їхніх плечах лежав увесь тягар утримування дружинни-

ків нової, що зростала, феодальної влади. Село мусило годувати не тільки бояр і князів та їхніх прикажчиків і слуг; воно мусило витерплювати на своїй шкурі князівські заколоти, що відривали його від роботи, гнали в похід або просто таки в полон до ворога; а крім того всього воно мусило годувати ще й ту буржуазію в пелюшках, що, як ми бачили в Києві, починала вже ставати на власні ноги. Це спричиняло новий класовий антагонізм на землях, приводило до боротьби сільської громади з феодалом, до виступів проти князівських та боярських прикажчиків.

Найгірше дошкуляли тепер сільській громаді боярські та князівські данини, судові віри та продажі. Писаних законів, що визначали-б розмір цих данин та інших поборів, не було, і сваволя боярських і княжих тиунів та інших прикажчиків при стяганні їх не мала краю, тим більше, що, згідно з звичаєм, село мусило ще годувати та обдаровувати князівських слуг, коли вони їздили збирати данину. Князівський суд гнув громадян до землі, а суд громадський також не звільняв їх від різних оплат за присуди, що йшли на князя.

Це надзвичайно шкодило господарству смердів, яке руйнували крім-того наскоки кочовників; вони часто попадали в нужду, збувалися живого і мертвого інвентарю підчас походів і наїздів, або оплачуючи ним данини та податки. Доводилося брати на переднівок позичку в боярина або городського купця, як-що такий був уже під рукою, позичати зерно на засів, худобу чи знаряддя до роботи, або брати купу грошей-шкірок, щоб закупити в городі господарський інвентар. Але як віддати довг? Зоставалося одне: відробити його у свого боярина. Такі відробітки, що ще недавно були в звичаї на нашій селі, стали причиною поневолення смерда. Це поневолення з'являється вже в XI ст. під назвою „закупництва“, а в XII ст. дуже поширюється й стає загальним явищем.

„Закуп“,—це спочатку людина особисто вільна, повноправний громадянин, але економічно поневолений; це несамостійний господар, що повинен працювати чи-то в наймах, чи своїм господарством на боярській землі. Становище його далі ще гіршає, і в XII ст. феодал мав право не тільки без суду карати закупа на тілі, а й переводити його в холопи, або продавати, як що закуп не в силах був своєчасно виплатити або відробити довгу. Закупи, таким чином, складали окрему класу суспільства XI—XIII ст., що, головним чином, обробляла боярські та князівські лани і стояла посередині між холопом та смердом. Вони набли-

жалися до городських чорних людей, що працювали в наймах у городських ремесників,—цих чорних людей ми бачили вже в XI ст. в Київі.

На ґрунті цих відносин між селом та феодалом, що все більше набирає сили, й виросла боротьба сільської громади проти феодалних порядків, проти бояр та князів. Вона виявлялася стихійно в часи боротьби феодалів з князями або київським міщанством. Так було в Галичині та Волині, де на початку XIII ст., князям пощастило було приборкати на який час бояр, користуючись з ворожнечі громади до феодалів, та в Київі, де сільське населення завжди брало участь у київських заколотах XII в.

Київські повстання. Такі класові відносини у XII ст. неминуче мусили приводити до постійних вибухів. Особливо багата на них Київська земля, де класові суперечності після революції 1068 були загострені найбільше. Але революція 1068 р. була політичною боротьбою київських „граждан“, так само як боротьба бояр з галицькими князями; а київські повстання XII ст. мають перш за все характер боротьби соціальної, де на перший план висовується питання звільнення поневолених класів від економічної експлоатації.

Таким повстанням з виразно соціально-економічним характером був великий заколот на Київщині в 1113. Заколот цей був наслідком класового напруження в самому городі, з одного боку, а з другого,—тяжкого становища селян, яке що далі, то все гіршало. В Київі були вже великі багатства не тільки у місцевих феодалів, а і в купців та ремесників—майстрів. З одного боку йшла тут експлоатація торговельної та ремесницької дрібноти, а з другого росла конкуренція між самими київськими спекулянтами, яким був і монастир Печерської Лаври, що торгував у Київі виробами своїх ченців та холопів, і посилав навіть валки за чужим крамом.

Особливо дошкуляла київським міщанам лихва київських багатирів-купців, що доходила до величезних розмірів. Лихва взагалі була тоді явищем звичайним. На селі боярин поневолював нею смерда, робив з нього закупа, а потім і холопа; в городі, де крім шкіряних грошей ходили ще й золоті гривни, боярин, укупі з купцем, покріпачував нею дрібного ремесника чи кримаря, здираючи з нього весь його заробіток. Через цю лихву й кипіло незадоволення серед городської сіроми.

Повстання вибухло за дрібницю. Печерська Лавра привезла

сіль з Галичини і, здається, продавала її населенню дешево. За це київські багатії вкупі з князем Святополком сконфіскували цю сіль, щоб не знижалася ціна на сіль князя та інших купців, яка продавалася дорожче. Кияне кинулися вбивати та грабувати бояр і вирушили на Святополків двір. Святополк усім увівся своєю лихварською спекуляцією, і були-б його за це і вбили, коли-б не втік. Це повстання киян було гаслом до загального повстання смердів Київської волости, що кинулися грабувати боярські двори та монастирські маєтки. Літопис каже, що „многу мятежу бившу і крамоли и молви не малі“.

Бунт утишився тільки тоді, коли заклинений до Київа з Переяславу Володимир Мономах перед зібраним з Київа та околиці людом і представниками від Київських волостей запрягнув у Берестові додержувати складений ряд. У цьому ряді визначено лихву за позички, не більшу як 50%, зазначено виразно, які й коли можна брати судові оплатки, заборонено самовільно переводити закупів у холопи й поширено спадкове право смердів.

Але спокою довго не було й не могло бути. Мономахові та його наступникам і на думці не було додержуватися присяги. Бояри й далі грабували населення, росли нові зловживання князівських тиунів при виконванні судівництва, лихварські відсотки брали не менші, як і перед тим. За Мономаха Київська торгівля дуже збільшилася; в Київі було вже аж вісім торговельних майданів, збиралися ще більші багатства,—а через те вирости ще нові суперечності, дошкуляла ще дужча спекуляція, тиснула ще гірша експлоатація. Це привело в Київі до нового повстання 1146 року.

За Мономаха та його наступника про повстання не можна було й думати. Мономах зорганізував сильну дружину і жорстоко карав всяке незадоволення. „Поток й разграбленіє“, ц. т. смерть і конфіскація майна сипалися щедрою рукою цього „доброго страдальця за руськую землю“. Він, не вагаючись вирізав у Минську за заколот поголовно все населення, не залишивши живими „ні челядини, ні скотини“, як каже літопис. Отже, за Мономаха в Київі панував примусовий спокій. Але вже в 1145 р., в часи суперечок за Київський престол, кияне спершу несміливо вимагали від князя Ігоря видати їм бояр та обмежити свавільство тиунів, а потім почали таку ворохобню, що Ігор мусив зректися престолу й піти в монастир. Але повстання не втихало, а поширювалося. Навколо Київа піднялися всі волості, вбиваючи князівських тиунів та грабуючи боярські маєтки. Серед цієї ворохобні

розлютована київська юрба, пам'ятаючи злочинства предків Ігоря, не помилила й його і, виволікши з монастиря, потягла його, б'ючи, на торговицю, де й кинула його труп.

З того часу вже не було спокою на Київщині. Що-року вибухали заколоти, як не в Києві, то на волостях. Досить згадати з них хоча-б 1157 р., коли Київські смерди й міщане вирізали до ноги суздальські полки, що прийшли на Київщину помагати наводити „порядок“, багато боярських і монастирських маєтків пограбовано було тоді. Заколоти ці тягнулися, з більшими чи меншими перервами, аж до навали татар, до 1240 р.

III.

ЗАНЕПАД КИЇВСЬКОЇ РУСІ.

**Наїзди ночов-
нинів. Занепад
торгівлі.** Ми знаємо вже, що Київ набув великої сили завдяки грзбіжницькій торгівлі київських князів та варязьких дружинників. Його багатства й авторитет держалися на вивозі челяді, шкір і меду в Царгород та на береги Каспійського моря, нижнім Дунаєм у південну Європу та Балтиком у західну Європу. Коли ця торгівля припинилася, коли не було куди вивозити награбоване з власного чи чужого населення добро, мусила підупасти й сила Києва, його економічне значіння, мусив скінчитися його політичний вплив.

Першим таким, хоч незначним, правда, ударом для Києва, була навала печенігів, що в IX ст. почали посовуватися з азіатських степів, натискуючи на надволзьких хозар. Хозари, яких Русь не то що не підтримала, а ще навіть била, не встояли і в X ст. впали; тоді печеніги починають ще дужче натискувати вже на Наддніпров'я з сходу й заходу, від Дунаю, куди вони вже продерлися. Володимир боронився від їхнього нападу як міг тільки, він хрестив населення, щоб забезпечити собі допомогу християнської Візантії й будував оборонну лінію з городищ на схід від Дніпра. Але дороги в Ітиль він уже не вернув.

За печенігами вдерлися ще гірші половці, з якими боротися було ще тяжче. Слідом за Ітилем і Тмуторокань фактично втратила тепер для Києва всяке значіння, та й далі Дніпром не легко було пробитися до Чорного моря. Ярослав намагався забезпечити хоча-б шлях „у греки“: будував нові укріплення на Росі, нагнавши сюди десятки тисяч невільників, набраних в поході на Польщу; колонізував цими невільниками Поросся, осад-

жуючи там і ватаги печенігів, що шукали в нього захисту від половців. Але все це мало помогало—торгівля з півднем припинилася.

Половці або „кумани“ дуже далися в знаки київським князям і землям. Користуючись з князівських заколотів, вони щороку їздили на Наддніпров'я, забираючи скотину й челядь та спалюючи села й городи. Правда, Володимир Мономах, переяславський ще тоді князь, вигнав таки половців з Чорноморських степів, але після нього вони з'явилися знов. Князі, що ворогували один з одним, закликали їх собі на допомогу, і половці знов налітали на Наддніпров'я за здобиччю. Ось як описує літописець половецьке лихоліття: „Плач великий сотворився в нашій землі, і спустіли села та міста наші. Спустіли наші городи, луки, де паслася худоба, коні, вівці й бики, все тепер спустіло, лани наші стали за притулок звірю“. Не хто, як кумани счинили в 1185 р. той страшний погром, що його описав нам самовидець, автор „Слова о полку Ігоревім“, жалкуючи разом з сіверськими жінками, що „золотом та сріблом уже нам більше не подзвонювати“.

Він не помилявся. Київські князі тоді вже спорожнили кишені, які раніше товсто набивали золотом, продаючи тисячами челядь на царгородських та західньо-європейських ринках. А за руських бранців дорого платили в чужих землях, попит на них був усюди, їх можна було тоді знайти скрізь, по всьому світі. Ще Мономах, цей з найхижіший з работорговців, що чванився у своїм „поученні“ перед дітьми своїми походами за челяддю і налічував їх аж 83, щороку виряжав валки з живим та неживим крамом на захід, братався так само, як і предок його, Ярослав, з європейськими дворами та складав торговельні договори навіть з половцями. Але після смерти Мономаха половці почали знову підсовуватися під Київ, припиняючи його торгівлю та грабуючи його валки, що йшли на південь, до Чорного моря.

Не можна вже було спокійно торгувати, і багатство та значіння Київів почали меншати. Раніш Київ притягав до себе стільки чужинців, що мав навіть окремі квартали для них, як грецький та єврейський. Він починав бити власну монету й мав уже свої мита та крам. Він посилав по крам і з крамом навіть ченців своїх, як про це читаємо в Патерику печерському; там оповідається, як Феодосій їздив з Курська з купецькою валкою та скільки баришів мав другий чернець Ісакій, що торгував торопецькою рибою. І от цей купецький Київ почав тепер занепадати.

До того ще не було вже йому кого грабувати. Свої сусіди відбивалися від його опіки, а чужі вже не давалися так легко грабувати, як за Мономаха. Тим часом у самому Києві всі джерела для грабунку вичерпувалися потроху від натиску кочовників. Гості все рідше заглядають на небезпечне Наддніпров'я, пустіють київські торговиці, меншають київські капітали, падає повага до „матері руських городів“, що залицялася за Ярослава з французькими та німецькими дворами.

Головним, здається, ударом для Києва було те, що торгівля Європи зі сходом перестала базуватися на Царгород, а зосередилась у Венеції та Ганзі-спілці над-рейнських міст. У 1203 р. французькі та італійські хрестоносці погромили були Царгород і знищили царгородський ринок, де живилася звичайно київська Русь. Занепад Царгорода був разом і смертю Києва, що втратив тепер свій життєвий ґрунт. Напад татар, що зруйнували Київ, тільки ствердив, що Київ економічно й політично вмер. Поразка Русі вкупі з половцями на ріці Калці в 1224 р. та зруйнування Києва через Батия в 1240 р. були для Наддніпрянської Русі ударами посмертними: вона вже не існувала, яко економічна та політична сила.

Князівська ворожнеча. Звичайно в підручниках за одну з найважливіших причин занепаду київської Русі вважають князівські заколоти. Але розібравши діло ближче, бачимо, що як-раз навпаки, занепад київської Русі спричинився до князівської ворожнечі. Ми вже бачили, що призвело до розділу земель київської монархії на окремі князівства. Це—суперечности між територією та владою, ц. т. між величезним простором київської держави та можливістю управляти нею в той грабіжницький спосіб з Києва.

Розділ київської держави ще не був, проте, її занепадом— вона могла існувати, яко федеративне об'єднання під верховенством Києва, на що й заносилося в XI ст. Все залежало тепер від того, чи зможе Київ залишитися й надалі торговельним центром східної або хоч південно-східної Європи. Але Київ, як ми бачили, перестав бути таким центром, а тим самим утратив свій авторитет для інших земель або їхніх работорговців. За Ярослава, прозваного „Мудрим“ за його звязки з заходом, з Францією, Італією, Скандинавією та Німеччиною, його значіння захиталося було трохи, але підчас нападу печенігів піднялося знову; Київ в ці часи об'єднував ще $\frac{2}{3}$ колишньої своєї землі. Алпісля Ярослава, коли звязок з Європою став рватися, Київ зане-

падає знову, і землі його роздроблюються. За Мономаха, що відігнав половців і наладив вивіз челяді в Царгород і на захід, Київ ще-раз стає „матір'ю руських городів“, не всіх, правда, а хоч більшості їх, щоб після Мономаха занепасти ще більше, в міру того, як дробилися далі його землі. Таке було це збирання та дробління руських земель, в якому й був корінь ворожнечі князів.

З чого ця ворожнеча бралася? Через що князі закликали на допомогу один проти одного печенігів і половців, братаючись з ними, а своїх земляків з іншої волости палили та вбивали? На це дає яскраву відповідь сучасник найбільшого князівського за-колоту кінця XII ст., автор слова о полку Ігоревім.

„І вже, братя, невесела настала година, уже пустиня нашу силу вкрила. Встала ураза між силами Дажбогового внука, минулися бої князів проти невірних; сказав бо брат до брата: це моє і то моє. І почали князі про мале це велике говорити й самі на себе незгоду кувати, а невірні з усіх боків почали з побідами набігати“.

Тут виразно видно корінь зла. Жадоба набрати скарбів, ополонитися челяддю та награбувати воску, меду, то-що, була тою силою, що гнала князів одного проти одного та примушувала їх не розбиратися в засобах, коли траплялася нагода набити кишені собі і своїй дружині чужим золотом та наповнити комори чужими виробами та напівками. Перше таку нагоду мали і вміли використовувати її київські князі; але навчаючись від греків та варягів тодішнього купецького промислу, вони разом з тим учили цього й інших земляків. І от коли продати награбоване добро стало однаково можливим як у Києві, так і в Чернігіві, Володимирі, Галичі чи Турові; коли в Києві можливість ця ставала вже навіть меншою; коли Київ утрачував свою перевагу в конкуренції, тоді кожен князь чи князьок, бажав сісти на місце князя київського, кожен з них бажав виключно сам грабувати. Счинилося таке, як на ринкові, коли на ньому касується торговельну монополію, й починають битися окремі купці. Але бійка йшла в цьому разі не за покупця, а за крам, який до цього часу здобував тільки Київ.

Ясно, що це також мало вплив на хід подій. В історії немає односторонності, а є взаємність; князівська ворожнеча, коли вже почалася, з свого боку, впливала далі на ті відносини, які її породили, підкопувала ще більше значіння Києва, розвалювала єдність на Україні.

Правда, інколи купецький інтерес роздрібленої Русі пробував об'єднати князів федеративним договором, завести „краєвий мир“ на Україні. Такою спробою був Любецький з'їзд князів 1097 р., де князі цілували хрест на тому, що житимуть у згоді та взаємно шануватимуть спадкові права. Але ще вони й не роз'їхалися, як знову почалася між ними боротьба за волості; жертвою її став Василько галицький, якого осліпив Святополк київський та Давид володимирський. Другою спробою був з'їзд 1100 р. у Витичеві, що так само, замість згоди, приніс Мономахові нові завоювання. Яке, справді, могло мати значіння цілування, хреста, цього, як сказав один з князів, „манесенького деревця“, коли обставини не дозволяли додержуватися присяги і гнали на грабіж.

Після Мономаха, що міцно ще держав в своїх руках велику частину руських волостей (крім чернігівської, галицької та половецької землі), князівський заколот поширився ще дужче і, дійшовши до свого верху після київського повстання 1146 р., тягнувся далі аж до занепаду Київ, в кінці XII ст., коли киянам свої князі остогідли до краю.

Щоб їх позбутися, кияне піддалися галицько-волинському князю Романові, що здобувши, біля 1198 р., Київ, посадив у ньому намісником свого родича.

У цім занепаді київської Русі, що залишала окремим князівствам на спомин свою давню назву „Русі“, яко поняття влади, брав участь ще один важливий момент, який прискіпав агонію Київ. Це були нові економічні центри, що виростали на території держави Володимира Великого та відбирали від Київ навіть той невеличкий дохід, що залишався ще для нього в нових обставинах.

Нові центри. Занепад торговельного значіння Київ, та Наддніпров'я взагалі, був наслідком подій, які відрізували торговельні київські шляхи від їхніх ринків. Здобуття Царгорода хрестоносцями в 1203 р. звело нарешті на нівель великий водяний шлях „із варяг в греки“; Київ зробився мертвим для чужинців городом, що стояв на самім краю східної Європи і не мав далі виходу. Тепер шлях з Європи в Азію йшов не Дніпром у Чорне море, а Середземним морем просто через Малу Азію з головними центрами в Італійських містах—Генуї та Венеції; другий такий шлях вів з Ганзи через Балтик в новгородську та суздальську землю, Волгою й далі Каспійським морем на південь.

В обох випадках Київ залишався збоку, тому нікому й не був потрібний.

Ці зміни в європейсько-азіатській торгівлі спричинилися до того, що на руїнах давньої руської держави, на новому шляху, Балтик-Каспійське море, виступили два конкуренти давньої слави Києва, що домагалися тепер першенства в руських землях. Це були новгородська й ростово-суздальська землі.

Новгород здобув славу торговельного міста ще в X ст. Але тоді він був тільки торговельною станцією Києва, його торговельним складом, з якого через Балтик розвозили челядь, шкіри й мед по західньо-північній Європі. Самостійну ролю став він грати вперше тоді, коли занепав Київ, коли на Наддніпров'є перестали приїздити чужоземні гості. Спочатку варязька, а потім німецька колонія, Новгород, уславився своїми ремесницькими корпораціями, купецькими гільдіями та навіть банковими операціями, що вводили його в тісний зв'язок з надморською спілкою німецьких міст, Ганзою, де першу ролю грали Бремен, Гамбург та Любек. Доки ще ходили по наддніпров'ю купецькі валки, новгородські купці держалися Києва, але потім, у XII ст., кинули його, виділившись в окреме незалежне князівство, що поступовно перетворилося на купецьку республіку з виборним посадником на чолі.

Новгород володів велетенською колоніяльною округою,—цілим південним побережжям Льодовитого океану до річки Обі. Округа ця була невичерпаним джерелом шкір, цього головного предмету новгородської торгівлі з Європою,—вона давала також багато дорогих металів. Через своє місце й торгівлю Новгород уже з початку XII ст. відіграє ролю купця у всій східній Європі та західній Азії, ту ролю, якої намагався перед тим Київ. Але оскільки Київ на перешкоді стали кочовники та французькі хрестоносці, яких посиляли італійські купці, остільки Новгородів згодом перешкоджала його близька сусідка Москва, що з XIII ст. стає поволі дуже значним торговельним центром. Р. 1494 Москва поклала кінець новгородській республіканській самостійності, заволодівши всією північно-східньою Європою.

Москва зародилася в лоні Ростово-Суздальської землі. Ще до того, як Москва пішла вгору через своє надзвичайно вигідне географічне місце, що дало їй велику силу конкурувати з Новгородом, ще до того батько її, Суздаль, мусив подолати другого суперника—Київ, на якого заздрим оком почав дивитися вже з XII стол.

Ростово-суздальська земля—це й був другий, поруч з Києвом, економічний або грабіжницько-торговельний центр, що на-

бирався сили на руїнах держави Володимира, даючи початок майбутній московській державі. Володарі ростово-суздальської землі були купцями, не згірш од київських. Від київської Русі вони й присвоїли собі її ім'я, вважаючи свою державу за продовження руської держави Володимира, чим так пишалися історики самодержавних Романових. Але московська Русь—це ніяк не продовження київської Русі, якої історія закінчилася в Наддніпров'ї і на північ не перенеслася.

Суперництво суздальських работорговців з київськими (Новгород не втручався, торгуючи шкірами) було в XII ст. однією з тих причин, що всі вкупі докінчили Київ. Щоб знищити свого суперника, суздальські бояри р. 1169 вирушили на Київ, пограбували його до-щенту, радіючи з упадку великого міста. Цієї зажерливості й заздрости суздальців не стримало навіть велике повстання в Суздалі і Володимирі р. 1175. Тамтешній нарід заворушився був і, на київський зразок, забивши князя Андрія Боголюбського, повбивав сотні бояр і до-щенту зруйнував їхні маєтки. Але це не перешкодило суздальським князям проводити й надалі політику, ворожу до Києва. Р. 1203 суздальський князь, щоб налякати чужоземних гостей, які бували в Наддніпров'ї, він помагав половцям добувати Київ, грабувати його, брати в полон київських огнищан, купців та ремесників, грабувати церкви й забирати добро смердів, хоча сам безпосередньої участі в цьому не брав. Ці всі підступи суздальців дуже дошкулювали Києву, прискорювали конання його, вже навіть ні яко політичного центру, а яко звичайного торговельного міста.

У ці як раз часи виростав ще третій центр, що відіграв важливу роль в історії східних слав'ян. Це вже український центр, Галич. Але про нього скажемо окремо.

Інші землі-волости особливої ролі не відігравали: вони не виступали самостійно ні в економічному, ні в політичному житті, а групувалися звичайно біля галицького, або московського центру. Тмуторокань, яку відрізали кочовники, занепала ще в XII ст., а Переяславщина під нападами половців ледве дихала. Найдовше держалися ще Чернигівщина та Волинь; але Волинь ще на початку XIII ст. об'єдналася з Галичем, а Чернигівщина, що на початку XIII ст. пробувала навіть заволодіти то Переяславом, то Києвом, то Галичем, то Волинню, в боротьбі князів з боярами стала поступовно дробитися на що-раз менші самостійні князівства, які в XIV ст. вкупі з іншими українськими землями підпадають, нарешті, Литві.

Групування земель навколо північного та південно-західного центрів було остаточним розділом східньо-слав'янських племен на дві основні народності—великоросійську (московську) та українську, поруч з третьою—білоруською. Етнографічні різниці зародилися ще в IX ст., коли почалася колонізація кривичів і в'ятичів серед фінських племен. Колонізація ця дала основу великоруському народові, виявившись вже на початку XIII ст. в головних формах його побуту й мови. Далі східньо-слав'янські народності розвивалися вже незалежно одна від одної в різних економічних та суспільних обставинах, з різною ідеологією, з різним побутом.

Це був перший наслідок феодалізації руських земель. Тепер історія східньо-європейського півдня України стає на окремий шлях, де черговим етапом для неї було об'єднання українських земель під Галичем та величезний народний рух, що зветься татарщиною. До нього ми й переходимо.

ВІДДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ.

ФЕОДАЛІЗМ ГАЛИЦЬКОЇ ДОБИ.

I.

БОРОТЬБА ЗА ГЕГЕМОНІЮ ТА ВЛАДУ.

Характеристика галицької доби. Нова доба в історії феодалізації руських земель в об'ємі української території характерна перш за все своїми взаємовідносинами між сільською громадою та феодалами. Київська доба до кінця майже XII ст. здебільшого мала ще характер сировинно-городського виробництва, панування рабовласницької торговельної знаті над землею та грабіжницької експлоатації населення. Галицька доба, особливо після татарщини, визначається цілковитою майже ліквідацією попередньої торгівлі челяддю та витонченішим способом визискування, за допомогою боярської адміністрації, краю та стягання данин і знаменитих вір та продажей. Так само характерні для неї перевага сільської виробної продукції та своєрідні сільсько-господарські відносини, на яких саме й базується галицько-волинський феодальний уклад та громадсько-автономний устрій східних земель Наддніпров'я.

На місце київських работорговців по данину з новим „полюддям“ та „повозами“ з'являються земельні власники та державці, що починають ще торгувати й продуктами сільського та ремесницького виробництва, визискуючи вже планомірніше, щоб і на завтра стало та щоб і діти мали з чого тягти. Вони живуть з своїм „сюзереном“ уже виробленими феодальними відносинами та феодальним порядком, одержують від князя землі на „кормлення“ або „держання“, ц. т. на управління й користування ними. Вони живуть уже у феодальних відносинах одні з одними: старші бояри „держать цілі округи, мають свої дружини, свої суди,

„кормлять“ своїх власних феодалів—бояр, з'обов'язуючи їх служити собі дружиною й даниною, так само, як вони самі служать своїм князям.

На держаних землях феодал повний хазяїн. Князь хоча й є верховним власником землі, проте не втручається у внутрішні справи свого феодала й не висилає більше своїх отроків, тиунів та вірників за поборами й даниною; все це робить феодал сам. Таким чином, феодал є господарем держаної землі і править нею через своїх прикажчиків.

Напівфеодалний характер територіальної, з дружинним пофарбуванням, влади XI—XII ст., викристалізувавшись у землях західньої України, виступив у виразній формі феодалізму галицько-волинської доби. Дальша основна ознака галицької доби—це великий зріст матеріальної культури при деякому занепаді в той самий час культури духовної. Київська доба навіть у найвищому своєму розцвіті, власної матеріальної культури витворити не встигла, а жила чужою, візантійською культурою, яку творили чужі майстри; від цих майстрів наші предки тільки-но почали вчитися ремесла. Київські часи не перейшли власне навіть за родків власного залізного ремесла, не мали своїх будівничих, крім теслів. Повного розвитку в київську добу досягло тільки дерев'яне, шкіряне, ткацьке та керамічне ремесло. Кількісно ремесницька професія складала великий відсоток населення; проте всі делікатніші мистецькі вироби або привозилося з-за кордону або хоч і вдома вироблялося, але чужими силами. Навіть славновісну Софійську церкву збудували, на початку XI ст., чужі, грецькі, майстри, бо свої не вміли будувати церков та палаців з каміння або цегли. Хатне ремесло, хоча й широко розвинене, було грубе; тому й не дивно, що всі речі розкошів залюбки купувалися в чужоземних гостей.

Зате галицька доба була під впливом татарських майстрів металу, німецьких будівничих та італійських малярів, ткачів, що задовольняли своїми виробами не тільки щоденні потреби виробництва й хатнього господарства, а ще й потреби комфорту й розкошів. Українські майстри стають тепер найздібнішими учнями принатурених чужинців, головним чином, татар та німців, і підносять ремесло України на художню височінь.

Ремесло піднеслося своїм мистецьким і прикладним боком, зате духовна культура, вихована в київську добу на візантійських взірцях, підупала. Київські часи—це з усього періоду натурального господарства найбагатший на духовну культуру вік.

Манастирі були головними розсадниками візантійської культури в Наддніпров'ї; вони завідували багатьма школами, давали своїх, хоч і не мудрих, малярів та постачали письменників—як авторів, так і перекладачів, або переписувачів. З київської доби залишився до нас літопис, що зветься Несторовим або давнім, що доходить до 1113 р., та літопис, що зветься Київським, він доходить до кінця XII ст. Обидва ці літописи дійшли до нас у різних редакціях Іпатіївського та Лаврентіївського списків. Збереглися до нас і списки звичаєвого права та князівських розпоряджень—уставів, що їх зібрали приватні люде протягом XI—XII ст. Списки ці дійшли до нас під назвою „Руської Правди“ в трьох її редакціях; сюди увійшли, між иншим, і відомі реформи Мономаха 1113 р.

З тієї-ж таки київської доби ми маємо сліди рицарського епосу у відомому вже нам „Слові о полку Ігоревім,“ з кінця XII ст. Боротьба християнства з поганством дала багато проповідей, повчень, публіцистичних навіть творів (хоча й релігійного все-таки характеру), якими уславилися особливо Клим Смолятич та Кирило Турівський. Далі маємо описи подорожів, прим., Данила Паломника, та багато анонімних памфлетів кінця XI ст., крім ріжної перекладної літератури, дуже численної.

Галицька доба своєю літературною творчістю не відзначається. Маємо з неї Галицько-Волинський літопис, що описує XIII ст., до того-ж нескінчений; Київсько-Печерський Патерик, що малює життя печерських чорноризців, нову, з політичним характером, редакцію Молення Данила Заточника та декілька анонімних памфлетів і проповідей (між ними ченця печерської лаври Серапіона). Нічого більше галицька доба через татарщину не змогла з себе здобути.

**Недале
збирання
земель.**

Галицька земля з другої половини XI ст. відірвалася від Київського звязку і жила до кінця XII ст. майже осторонь від заколотів, що не вгавали в Наддніпров'ї після Мономаха. Маючи свій власний шлях на захід, межуючи з волохами, уграми та поляками, вона не дуже то турбувалася Київом, що не мав для неї жадного майже значіння. Від дніпровського шляху вона була далеко, і тому здавна брала малу участь в його торгівлі челяддю, а вести таку торгівлю Дністром не зважалася; до того-ж гирло Дністрове мало не весь час було перш у печенігів, потім у половців. Був ще сухоходом шлях на захід, через Угорщину та Польщу; але цим шляхом більше ходили валки з медом та сіллю, а не з челяддю.

Це все разом склалося так, що „Червона Русь“ з своїми містами в своєму розвитку йшла повільніше, а зате й певніше. Вона не витворила, як Київщина, окремого городського типу, з його торговельно-ремесницьким характером, а жила сімейним сільським господарством, на пів-патріархальним ладом в тісному звязку села й міста, не знаючи ні страшних кочовників, ні лихварської гарячки Наддніпров'я.

Подібним життям жила й Волинь, що на початку XII ст. також пішла на своє хазяйство.

Але, коли після Мономаха Київ почав занепадати, у галицьких володарів починає рости жадоба наживи. Ця жадоба з'являлася на Наддністров'ї разом з частими приїздами угорських та німецьких гостей за челяддю та иншим крамом, що його не вистачало на заході через завмирання київської торгівлі. Цієї ради наживи галицький володар Володимирко ламав свою присягу на вічний мир і поширював свої землі вниз Дністром до Дунаю й Чорного моря, пробиваючи собі шлях до Візантії.

Політику батькову прсвадив далі Ярослав, про якого ми вже згадували; з своєю політикою він був власне бездушним знаряддям у руках бояр. Але зміна в попередніх взаємовідносинах пануючої класи і смердів, що сталася ради випадкового до цього часу узороччя, викликала зворушення селянства проти бояр. На чолі незадоволених став брат Ярославів Берладник, збираючи біля себе галицьких вигнанців чи втікачів, що рятувалися втекою від боярської зажерливості в південні степи. Ярославові з великими труднощами вдалося відігнати вигнанців з Берладником від Ушиці та втихомирити повстання за допомогою сусідів—„усіх князів руських, короля угорського та польських князів“, як каже літопис.

Така була попередня історія Галича.

Протягом другої половини XII ст., головним чином, за Осмо-мисла, Галич стає важливим центром зносин всього Наддніпров'я з заходом, тому й не дивно, що на нього звернули увагу його сусіди, меткі волинські князі, що починали торгувати з Польщею. Вони намагаються об'єднати червенські городи з волинськими, щоб мати вихід і на південь. Р. 1198 Волинський з Володимира володар Роман, надзвичайно спритний купець, став, за згодою галицьких бояр, їхнім князем. Сівши в Галичі, він не хотів уже вертатися назад до Володимира, не находячи в ньому таких умов для закордонних звязків, які були в Галичі.

Це об'єднання Волині й Галичини було вихідною точкою завойовницьких мрій Романа. Він звязав себе торговельними інте-

ресами з Італією та Німеччиною, ходив воювати половців, Польщу й Литву, щоб награвувати краму, а разом з тим підбивав собі українські землі, щоб поширити територію князівських доходів. Під його впливом була турово-пінська округа; він забрав собі Київщину й колонізував Поділля;—здавалося, що Роман незабаром стане другим заснователем руської держави;—але мрії його швидко почали розвіюватися. На Київ заявила претензію Суздальщина; на її рішучість треба було добре вважати,—і через те Романові довелося залишити Київ, яко нейтральне між Галичем і Суздалем князівство, хоча фактично він розпоряджався в київській землі й надалі. Це й призвело до того, що в 1203 р. князь Рюрик, через інтриги суздальського боярства, якого вигнав Роман з Києва, з половцями страшенно руйнував колишню свою батьківщину, забираючи в полон населення, вивозячи все, що попадало до рук, та грабуючи багаті монастирі й церкви. Цей погром, про який я вже згадував, так зруйнував Київ, що татари, прийшовши на Україну в 1223, навіть не пробували його й брати і тільки вже в 1240 р. вперше пограбували його.

Мрії Романа й галицьких бояр заволодіти Україною розвіялися швидко. Р. 1205 Роман затіяв похід на Польщу, щоб заволодіти люблінською землею, і підчас цього походу наложив у бою головою. Після його смерті розгорілася страшна боротьба за Галицький престол, і тягнулася більш як тридцять років без перерви; одночасно в Галицькій землі не припинялися й боярські заколоти. Про об'єднання земель нічого було й думати.

Чернігівські домагання. У Надніпров'ї була ще одна земля, що також піддалася сп'янілій спекуляції челяддю після того, як почало падати значіння Києва,—це Чернігівська земля.

В XII ст. вона відірвалася від київської і стала жити своїм окремим життям; вона завела навіть у себе свою монету-гривну та особливий порядок князівського наслідування.

Ще до занепаду Києва чернігівські князі з боярами почали топтати свою стежечку на Київ, намагаючись заволодіти ним за всяку ціну; іноді це удавалося їм серед загальної князівської метушні. Але на перешкоді ставали їм Суздальські князі, що вже влізли були клином між чернігівські та новгородські землі; тепер вони дбали про те, щоб в Надніпров'ї не зорганізувалася нова економічно-політична сила, яка могла-б стримати окупаційні заміри суздальських князів і бояр. Суздальські верхи дуже боялися за свою перевагу в Надніпров'ї; через те вони завжди інтригу-

вали проти чернігівських впливів на Київщині, підсовуючи чернігівцям що-раз нового конкурента на Київ.

Таким чином, згодом, крім Суздальського суперника, з'явився несподівано ще й Галич, яко кандидат на київську землю, і хто знає, як-би була скінчилася Романова політика, коли-б він не загинув у боротьбі з Польщею. Романова смерть розв'язала чернігівським князям руки. Киристуючись з унутрішньої боротьби, що виникла на галицькій землі між боярами та нащадками Романовими, вони захоплюють Київщину, Галичину та Волинь і протягом одного року стають володарями всієї України. Тріумф їхній був, проте, не довгий. З Києва їх вигнали суздальці, на Волині довелося одступати перед Романовим сином Данилом, в Галичині пихате боярство, що само заклиало було на престол князівських родичів з Чернігівщини, Ігоревичів, роздратоване дикою їх самовладою, узімку 1211 р. повісило цих Ігоревичів.

Так скінчилася дуже коротка гегемонія Чернигова над Україною. Центр усієї політики на Україні знову починає переходити до Галича, де син Романів Данило пробував погодитися як-небудь з боярством, і, врешті, прямими й кривими дорогами таки дістався до Галицького престолу. Заволодівши Галичиною, Волиню, Поділлям й Побужжям і підбивши собі Київщину, він забрав, таким чином, всю правобережну Україну від Дніпра до Карпат, до Сану, а на півночі по Прип'ять. Правда, татарщина вигнала його з половини його земель, проте, можна сказати, що Галич вийшов переможцем з цієї боротьби за гегемонію на Україні. Що-ж до Чернігівщини, то вона витратила свої сили на боротьбу за поширення території і, не маючи в сучасних умовах підстав для свого окремого розвитку, занепадала все дужче, поділена на дрібні князівства та придушена татарським ярмом, доки не об'єдналася з своїм суперником-Галичем під чужою литовською владою.

Познайомившись в загальних рисах з пересовуваннями політичного центру на Україні на захід, на Дністер, та з причинами цього пересовування, що полягали в нових умовах взаємовідносин з закордоном, дослідимо тепер унутрішні взаємовідносини на землях України, а в першу чергу феодалні відносини бояр між собою та князями, і з боротьбою, що була неминучим наслідком цих відносин. Цілком зрозуміло, що ілюстрування цих відносин в першу чергу ґрунтуватимуться на галицькому житті. Справді, галицькі взаємовідносини були в цей час більш-менш виразом пануючих на всій Україні відносин, бо Галич став центром

України, і вся вона, як колись за київських часів, почала рівнятися по своєму центрові.

Боротьба з феодалами. Ми вже знаємо, що основою феодальних відносин на українських землях цієї доби було „держання“ або „кормлення“, що виробилося з переходових, ще напів-дружинних, відносин київської доби. Вперше держання таке бачимо в літописі в половині XII ст. в галицькій Русі; читаємо там, як князь роздавав городи й села боярам для збирання податків і виконання інших державних функцій. Князь у ці часи вже не утримував на своїм дворі численної дружини, а „кормив“ її, роздаючи їй свої, ц. т. державні, землі, або стверджуючи за нею її „вотчини“ (дідизни).

Ріжниці між дружиною та земельною знаттю, що ще в першій половині XII ст. були досить виразні, затерлися протягом другої половини XII ст. цілком, і перед нами в галицькій добі виступає вже одною лавою земельний феодал, об'єднавши в собі давню земельну знать і князівських дружинників. Дружинники сидять тепер на своїй „отчизні“ чи „вотчині“, держачи землі від князя та порядкуючи в своїх маєтках.

І от феодал, що все ще живе дружинними пережитками, стає тепер на боротьбу з своїм „кормителем“ — князем землі. Особливо визначилися в цій боротьбі феодальні верхи, т. зв. „більшіє бояри“. Вони бували часто надзвичайно багаті й могутні і мали своїх власних феодалів, як от Доброслав на Покутті, що дав його в держання двом „беззаконникам от племені смердя“, Домажиречеві та Молибожечеві. Цілі округи бували не раз під владою „больших бояр“, як от Григорія, що „горную страну перемишльськую мишляше одержати“, або Судислава, що „з честю великою одержав звенигородську землю“. До послуг цій феодальній знаті повсякчасно були охочі, як, прим., отроки Ротибора з Києва або „горді слуги“ галицького та перемського владики,—не говорячи вже про полки „галицьких мужів“—світських бояр. Отже не дивно, що саме ці верхи ведуть найдіяльнішу боротьбу з князями, щоб звести їхню владу на ступінь тільки форми або самим навіть „вокняжитися“. Яко важливі чинники в цій боротьбі виступають нераз і „худородні“, „от смердя племені“, цеб-то феодали, що вийшли з простолюду. Спробу боярської знаті добитися олігархії ми бачили в Галичі вже за часів Ярослава, коли одна партія бояр намагалася усунути з князівського двору другу та приборати князя собі до рук. Уже тоді боярство виросло

в таку силу, що почало міняти князів, які були не до вподоби, й закликати інших, податливіших на його сваволію й „грабительство“. Правда, не раз доводилося боярам за ці домагання накладати головою, але це ані трохи не спиняло зросту їхнього значіння. Коли галицькі бояри, закликавши Романа з Волині на галицький престол, почали проти нього ремствувати, Роман страшенно винищив боярство. „Не видушиш пчіл,—казав він,—не будеш їсти меду“. Проте, й після нього бояри все ще були в силі прогнати його наступника Данила й закликати з Сіверщини братів чернігівського князя, Ігоревичів. І хоч Ігоревичі, побачивши згодом, що їм з боярами дощкульно, кинулися їх винищувати по-головно й вирізали,—як каже літописець,—до 500 чоловіка, а проте бояри в 1211 р. знайшли в собі силу під час цього повстання трьох Ігоревичів повісити.

У тому-ж XIII ст., трохи пізніше, за часів Данила, що кілька разів тікав з Галича від бояр, пиха й сваволі боярських олігархів дійшла до найвищого ступіня. Бояри-магнати за ніщо мають свого князя й самочинно володіють землями,—„бояри галицькі,—каже сучасник,—Данила князем собі називали, а самі всю землю держали“. Вони одверто зневажають князя. Доброслав, напр., їздив до князя „в одній сорочці, гордий, не дивлячися на землю, а галичани бігли у його стрепен“; другий „з цих безбожних бояр лице залив йому (Данилові) чашою“. Але цього всього мало було боярам — вони мають намір зовсім усунути князівську династію, закликають до Галича угорських королевичів, щоб самим володіти їхнім іменем, як це робив Доброслав, „попов внук, що вокняжився і грабив всю землю“ під охороною угорських полчищ. Нераз вони просто-таки самі йменуються володарями, як Володислав, що „в'їхав у Галич, вокняжися і сіде на столі“.

Але на дорозі до необмеженої влади боярству стали дві перешкоди. По-перше, серед боярської олігархії йшов повсякчасний бій за те, кому з них в Галичі володіти; так, коли „вокняжися Доброслав“, то проти нього виступив другий олігарх, Григорій, „сам хотяше всю землю одержати“. По-друге, до боярства ставилися вороже смерди й міщане, що під час боротьби князя з боярами „бігли до нього, як пчоли до матки“.

Тільки завдяки цьому вдалося Данилові, в 1238 р., остаточно сісти на галицькому престолі. Не даремно літописець каже, що коли Данило вернувся „вийшли (до нього) владики й

бояри, хоч були противні йому, вийшли на-зустріч із слізми на очах, облизуючи собі губи, що втікло від них панування“.

Я навмисне подав ширші картини з життя галицьких феодалів, між якими бачимо вже й духовних, напр. владик з Галича й Перемишля. На цих, викристалізованих уже, феодальних відносинах Галича найвиразніше видно феодальні порядки взагалі на Україні до приходу татар, виявляється зріст земельної власности та її домагання влади. А тепер підемо далі, освітливо відносини феодалів до підлеглих класів, міщан та, особливо, смердів, відносини, що в половині XIII ст. привели до грізних громадянських рухів, що звуться татарщиною.

II.

ТАТАРЩИНА.

Класові загострення на Україні. Підчас, коли на землях України тягалися за чуби князі та товклися з своїми князями бояри, коли, з одного боку, дробилися чернигівська та сіверська землі, а з другого, Галич, об'єднавшись з Волинню, усе простягав руку на Наддніпров'я, Турово-пінську землю та на Побужжя, коли київська земля перевелася на невеликий шматок землі з містом, що все далі бідніло,—в цей час всередині громад починало все грізніше клекотіти, віщуючи бурю.

Звичайно, пани б'ються, а в мужика чуб тріщить; так воно було і під час тієї князівської метушні за стільці, під час тієї боярської ворохобні. Утончення класової експлоатації та розвиток феодальних порядків з їх вірами й продажами, даниною, лихою та полюддям—все це ані трохи не було лекшим для громад, ніж давнє полюддя князівських дружин, що збирали данину „з диму і рала“. Навпаки, всі ці утиски відчувалися тепер ще болючіше, коли громада залежала цілком від свого „держателя“—феодала. І хоча тепер і не ходили вже на волости за челяддю, зате росло холопство й закупництво, що тяжкою своєю працею набивало боярські льохи та комори.

Боярські та князівські заколоти вимагали багато видатків на наїзди й походи, на оплат військових дружин та на утримання багатих дворів. Все це мусила постачати громада, що з неї боярин і князь тягнули собі доходи як і коли попало. Не даремно автор „Слова о полку Ігоревім“ так оплакує лихоліття кінця XII ст.: „в княжих сварках віки людські скоротилися тоді,

бо рідко ратаї покрикували, зате часто, трупи ділячи, ворони крякали, та галки мову мовили, на жир хочачи летіти“; не даремно й літописець галицький визнає, що „нечестиві бояри робили великі грабительства“.

На грабіжці населення зростало багатство бояр-феодалів та годувалася їхня пиха й зарозумілість, які ми бачили, приміром, у Доброслава з Покуття, цього великого торговця коломийською сіллю. Переяславські та київські бояри у ці часи мають вже сотні, а той тисячі холопів, тисячні табуни й череди худоби; на подвір'ї звенигородського боярина Судислава награбував Данило без ліку всякого добра та цілий арсенал усякої зброї; в київських та галицьких владик бачимо безліч гордих слуг в пишних убраннях. Ось як одне з церковних повчень, — „Слово о богатом та вбогом“, — описує життя знаті ще в XII ст.: „багатий ходить у багрі та паволоках, коні його тучні, сідла позолочені; коли він виходить із дому, перед ним і за ним іде безліч рабів в намисті, обручах, золотих гривнах і розкішнім убранні; підчас обідів на золотих і срібних посудах п'ють вина, мед і квас, грають на гусях і свірілях, забавляються сміхотворцями та танцями“.

В цих роскошах та заколотах, що їх оплачувало сільське та городське населення, як і в широко розповсюдженому хабарництві княжих мужів, не оставалися позаду й духовні. Так, печерський монастир мав свої власні села й землі, завів у Києві свою окрему торговлю і що-року висилав валки по чужоземні товари; крім того він славився своєю розпущою — піяцтво доходило в ньому до того, що „ченці совалися на колінах, валялися в грязі й гною“. У перемишльського владика та київського митрополіта були свої міста, великі дружини й свої феодали. Галицький єпископ помагав, між иншим, проганяти Данила, щоб дістати від королевича угорського галицьку волость. Що-ж до нижчих духовних, особливо ченців, то вони не менше славилися своєю розпущою та піяцтвом, своєю зажерливістю, здирствами та хабарництвом, дошкуляли населенню не менш від вищих.

Отже, не дивно, що на Україні поруч з гострими проповідями Серапіона до бояр починає з'являтися ряд анонімних памфлетів, повчень та погроз князям і боярам; вони походили від авторів, які близько стояли до „смердя племені“. Згадати хоч-би про такі твори, як „Слово на немилостивії князі, іже неправдою судять“, „Слово о судах, и о властелех, емлющих мзду и не в правду судящих“, „Где бити тиуну и князю на оном світі“,

„Наказание князем, иже дають волость и суд лукавим мужам“, та всякі інші твори кінця XII і початку XIII ст., в яких суворо картається феодалів, князів і владик за визискування населення та грабування громади. З другого боку маємо деяку відповідь на ці аноніми в творі „Моление Данила Заточника“, де якийсь княжий дворак усяко зневажає смердів і рядових міщан та вихваляє пануючу класу. Цей твір мимохіть дає нам картину морального розкладу боярства з його історичним принципом, якого мав ще в X ст. проголосити „Святий Володимир“: „Русі єсть веселіє пити, не можемо без того жити“.

Втікачі. Під гнітом боярської сваволі городська дрібнота та сільське населення де-далі все убожіють і переходять у закупів або у вільнонайманих городських робітників, яких з'являється в городських стінах що-раз більше. Побачивши себе в лещатах, вони стихійно шукають виходу з свого тяжкого становища, при нагоді беруть участь у повстаннях і помагають князям підчас їхньої боротьби з боярами або просто втікають. Ця втеча в кінці XII ст. стала вже настільки масовою, що літописець оповідає, як то „смерди скачуть через забори“ в степи на волю, де організують ватаги волоцюг—степових бродників, грабують купецькі валки та нападають на боярські волості. У Наддністров'ї такі втікачі з'являються вже в половині XII ст. під назвою берладників або галицьких вигнанців; під проводом князя Івана Берладника, якого вигнали родичі, вони грабують портове місто Олеше на Дніпрі і пробують підняти галицьких смердів і міщан проти бояр і князів.

У Наддніпров'ї маємо в цей час таку саму картину. І там з Переяславщини та Київщини втікали всі, кому боярська самоволя вливалася гарячим салом за шкуру; ці т. зв. бродники, користуючись з невпинних заколотів, часто нападали на свої країни. Так, р. 1147 ходили вони з половцями на Київщину; р. 1158, коли в Галичині Ярослав збирав звідусюди допомогу проти вигнанців, що почали наступи на Ушицю, бродники пограбували Переяславщину. Коли в 1223 р. з'явилися в Наддніпров'ї татари, бродники під проводом свого отамана Плоскіні стають на їхній стороні й помагають їм знищити, на річці Калці, спільне військо князів. Вони підступом беруть в полон князів і віддають їх татарам, що й подушили їх дошками, бенкетуючи.

Таких бродників чи вигнанців було, мабуть, уже дуже багато, бо вже у війні Берладниковій налічувалося їх біля 5.000

чоловіка. В часи першого нападу татар на Наддніпров'я, 1223 р., кільканадцять тисяч надністрянських вигнанців дали себе підмовити йти походом проти татар, але чи дійсно билися з ними, не знаємо; зате підчас другого нападу татарського, вони вже йдуть з ними вкупі проти князів.

Степовики-втікачі збиралися, мабуть, і на Поділлі та на Побужжі, де жили не з'ясовані ще громади поселенців, що звалися болохівцями. Вкупі з цими болохівцями вони мали намір вирватися з-під гніту галицьких бояр і організували автономні громади з виборними старшинами-атаманами. З ними боярам вічний був клопіт. Ці-ж таки втікачі заходили аж на нижній Дунай, то воювали, то ремесникували, а инколи налітали на землі галицькі, грабуючи бояр.

Татарщина. Згода князів з громадою проти бояр, яку ми бачили за Романа, Ігоревичів і Данила в Галичі та на Волині, за Мстислава в Києві та за Всеволода в Чернигові, була тільки випадковою; в руках князя була вона одним з засобів боротьби за князівську самовладу, якій загрожували бояри; але боярської експлоатації вона не змінjala і не могла змінити, доки існували феодальні порядки. Сам князь був найвищим органом феодального визискування; крім того при невиробленій ще державній адміністрації, яка не знала ще бюрократично-чиновницького механізму, князь не міг обійтися без бояр-феодалів.

З другого боку, і громада не могла ще самотужки позбутися влади князя й бояр, бо в неї не було ще виробленого політичного поняття класової свідомості. Визискувана маса була класовою в собі, але ще не достигла, щоб стати класовою для себе, як каже Маркс; вона могла врятувати себе тільки випадково, за чужою допомогою. Позбутися бояр або князя з власної ініціативи вона не могла та й не хотіла: вона боролася тільки проти особи князя або боярина, а не проти самої системи князівської та феодальної влади. Цим і пояснюється, через що серед повсякчасної боротьби тодішнє суспільство спромоглося на зміни князів, справді міняючи їх, як заношені сорочки, але ніколи не пробувало зостатися зовсім без князя, без влади; воно марило здобути собі такого князя, що „усім серцем хотів-би добра руській землі“. Однак, трапилася таки нагода, що силою обставин примусила суспільство позбутися князів і бояр та стихійно повела його до нового ладу; вона змінила князів і бояр на татарських баскаків і на виборних отаманів, що були вже у

звичаї серед бродників та вигнанців. Такою нагодою була татарська навала 1240 р.

Татари з'явилися були в Наддніпров'ї ще в 1223 р., але тоді не пішли за Дніпро, а, розбивши на Калці князів, повернули назад на схід; р. 1229 з'являються вони знову на Україні під проводом Батия і в 1240 облягають Київ. Взявши це місто, що вже конало, татари посуваються далі на захід, заходять аж у Угорщину й завойовують її, але в 1242 р. вертаються назад і осідають по нижній Волзі.

Прихід татар, з якими ще раніш познайомилися степові бродники, був гаслом для громад до загальної революції проти князів, бояр і монастирів. Найперші піддалися татарам Переяславщина та Київщина з своїми колоністами, що звалися на Пороссі „чорні клобуки“; та колоністи ці ще до приходу татар не раз пробували були звільнитися від феодального ярма. Київ же було тепер кому боронити; тільки київське багате міщанство з боярами держалися деякий час своїми власними силами, доки не загинули під руїнами своїх палаців та церков. За Київщиною пішла Чернігівська земля; за нею піддалися землі болохівців, по обох боках верхнього Случу і східнього Бугу, і Волинь; далі почали переходити до татар громади на Побужжі, в Галичині та Холмщині, помагаючи їм грабувати маєтки князів, бояр та монастирів.

По українських землях пішов від цього погрому страшний переполох. Вся знать хапала, що під руку трапилося, і втікала на захід, на північ, а перш за все у Литву, куди татарські загони не доходили, і де можна було почувати себе безпечним од розлютованого холопства, закупів та смердів. Утік з своїми боярами й Данило спершу в Угорщину, а потім, коли його слідами з'явилися татари й туди, на Мазовію, залишаючи невдячну батьківщину власній її долі.

А батьківщина не то-що не тужила за ним, а навіть ще помагала гонити його, як дикого звіря. Їй усміхалася воля, без боярських і княжих заколотів, без данин і судових поборів. Татари зовсім не втручалися у внутрішні справи громадян, дозволяли їм сіяти вільно пшеницю й просо, вибирати собі старшин, що звалися отаманами, та заводити в себе порядки, які були громадам до вподоби. Вони не накладали тяжких данин, не грабували населення, а вдовольнялися незначною даниною, яку збирали баскаки; данина ця в порівнянні з боярськими „томительствами“ була дійсно великою полекшою. Отже й не дивно, що населення не боялося татарського погрому; хоч як його не лякали татарами

бояри та попи, воно не йшло боронити землі од „безбожних із-маїльтян“. Татари, правда, немилосердно грабували князівські й боярські маєтності, багаті купецькі міста та монастирі,—але населенню це було до вподоби.

Боротьба з татарщиною. Цей широкий на всю Україну народній революцій-ний рух проти пануючої класи, названий рухом татарських людей, „татарщиною“, ц. т. бунтом „людей, що сидять за татарами“, був початком кривавої, жорстокої громадянської війни громад з боярами, що скінчилася після відходу татар. На жаль, не маємо про неї докладніших відомостей, крім неясних заміток літописця; але і з них можна до де-якої міри з'ясувати собі цю криваву революцію на землях, про яку в літературі досі не згадувалося принципово.

Данило та бояри, злякавшись як татар, так і власного населення, що під час їхньої втечі на захід не хотіло давати їм притулку та зачиняло перед ними свої брами, погодилися між собою і спільними силами намагалися вернути втрачені землі. Холмщину та Галичину їм пощастило ще сяк-так приборкати, але з іншими землями довелося битися дуже. Побузькі городи, що „сиділи за татарами“, боролися до останнього. Дорогичин замкнувся і довго, мабуть, боронився, бо Данило, здобувши його, будує там церкву на спомин своєї перемоги. „Созда церков прекрасну і рече: се град мой, преже бо приях і копьем“, ц. т. приступом—каже літопис.

Завзято боролися волиняки, де центром боротьби з Данилом виступає місто Звягель (Новоград-Волинський) і Городок на Тетереві. На волиняків Данило послав сина свого Шварна, що „взя всі городи, сидящі за Татари“, крім одного Звягля, в якому жителі, „побачивши мало дружини з князем, посміялися над ним, стоячи на мурах міста“. Тоді Данило зібрав велику силу,—звягляне злякалися і „не стерпівши здалися“. Данило спалив тоді місто до-щенту, а непорізаних жителів віддав у холопи синам своїм, Шварнові та Львові.

Довго довелося боротися на Київщині та Поділлі, де сиділи „чорні клобуки“ та болохівці, що кликали на поміч татарського ватажка Куремсу; на них Данило посилав своїх людей не раз то з братом Васильком, то з своїми синами: „Подумавши з братом і сином, заняв Межебоже, потім воювали Данилові люди й Василькові Болохов, а Львові Побоже і татарських людей“.

Щоб урятувати, хоча-б Галичину, Волинь та Холмщину,—Да-

нилові довелося їздити до татар на поклін, визнати їхню владу над собою, платити їм данину—татарщину та звати себе ханським холопом. Але татари не хотіли примушувати населення піддатися Данилові й боярам, і тому за поміччю проти своїх підданих звертаються на захід; Данило веде переговори з римським папою. Але папа жадної помочі не прислав, крім королівського титулу за васальство Галича папі. Даремно Данило шукав собі союзників в Чехії, Польщі, Литві та Угорщині—ніхто з них не мав серйозної охоти боронити Галич.

Ця боротьба з татарськими людьми чи татарщиною, як звуть цей рух, тяглася більш як двадцять років; то одна сторона перемагала, то друга, але, нарешті, подолано було Данила, що страшним терором та нищенням намагався припинити грізний рух населення. Під час цієї боротьби татари перше під проводом Куремси 1253—4 р., потім р. 1259 під проводом Бурундая ще раз вирушили на Україну і, на превелику втіху пригнічених смердів, примусили Данила власними руками знищити всі укріплення й замки, що ще залишилися були після першого походу татарського.

Це ще більше ослабило боярську та князівську владу, і вона вже не здужала вернути всі втрачені землі. Поділля, східня Волинь, Київщина та Переяславщина таки позбулися своїх князів та бояр. На Чернігівщині незабаром сіли, правда, князі знову, але вони, як і на Сіверщині, цілком залежали від татар і були більше татарськими баскаками, ніж володарями. Одна тільки галицька держава змогла почасти зберегти давні порядки на землях західної України, але платила за це татарським ханам велику данину.

Наслідки Такий був кінець великого громадянського руху на татарщині. Україні. Почався він незначними повстаннями по окремих землях, а згодом виявився в масовій утечі в степи та в перших спробах „чорних клобуків“ і болохівців зорганізувати автономні громади на зразок галицьких вигнанців. Скінчився цей рух страшним погромом пануючої класи та ліквідацією князівської влади і феодальних порядків на половині української території на добру сотню років. По всій Україні нестримна помста поневолених класів знищила горді князівські й боярські палаци та багаті монастирі, змітаючи все, що стояло їй на дорозі до жаданої волі.

Ударивши так по державному життю України, татарщина принесла з собою й цілковитий занепад духовного життя, що ґрунтувалося на культурі, занесеній з Візінтії; татарщина зни-

шила важливі культурні центри, вигнала з Наддніпров'я попередніх візантійських культуртрегерів — ченців і попів і просто таки вимела з половини України всю її попередню культуру. З Наддніпров'я повтікала, здебільшого, мабуть на Литву, вся тамтешня знать, забираючи з собою книги, твори містецтва та й усі сили тодішньої культури. Замкнулися монастирі, монастирські школи спустіли й вилюдніли більші міста. По селах і містах зостався тільки простий люд з своїми отаманами — без освіти і школи, без книжки та вчителя.

Звідци й пішло в історії поняття про татарський вандалізм та татарське лихоліття, яким пояснювали історики занепад українських земель та знищення української державности. Але це лихоліття було, здається, не так татарське, як своє, рідне; чинили його не так Батий і Бурундай, як поневолені маси, що не хотіли далі коритися „боярському томительству“ та „княжим крамолам“. Ці маси шукали виходу з тих феодално-дружинних суперечок, в яких українські землі були з початку XII ст., і не стримували своєї революційної стихії. Грабували й татари, як це буває в кожному поході, але населення, оскільки можна було, не займали, тільки знать: бояр, монастирі, духовенство та купців; для цих, як каже папський агент Карпіні, що їздив тоді по Україні, — милосердя жодного не було.

З татарським лихоліттям зв'язується й великоруська теорія продовження московською Руссю київської. Російські державні патріоти, що в Романових бачили нащадків київської династії Володимира, промовчуючи велику народню революцію, зв'язали з татарськими нападами теорію масового виходу наддніпрянського населення на північ, де воно ніби-то рятувалось от татар. Міркують вони так: в Наддніпров'ї жив до татар великоруський нарід; під монгольським натиском він посунувся далі на північ, даючи місце в Наддніпров'ї українському племені, що йшло на Київщину з півдня. Ця теорія ґрунтувалася на записях літописця та папського посла Карпіні, що змальовували спустошення на Україні після переходу татар. З другого боку, записи того самого літописця про боротьбу з татарськими людьми та про вперту оборону городів, що сиділи за татарами, наочно запечечують можливість цього переселення.

Напевне можна сказати одне, — що не все населення своєї оселі залишило, як це стверджують пізніші записи; втікала тільки знать, і то перш за все на Литву, яка з того часу, під впливом цієї української еміграції, приймає наддніпрянську культуру. Вла-

сне цей факт з Литвою доводить уже цілковиту неможливість того, щоб Київщина продовжувала своє громадське й культурне життя на півночі, в Московщині. Та і в останньому ця теорія неймовірна, бо для чого-ж було населенню втікати на північ, під нову загрозу татарську, для чого було йти на зустріч ворогові? Адже-ж татари пограбували перше Рязанщину та Суздальщину, а вже після пішли на південь. Чи сьак, ти так, одне є певне, що населення зосталося в Наддніпров'ї на місцях і тільки на прикінці XV ст., під нападами кримських татар, подалося на захід і північ—в землі Сіверщини й Чернігівщини, на Побужжя та в Галичину; про це свідчать тогочасні народні пісні. Що-ж до якихось грабунків татарських XIII ст., то про них у народній словесності й згадки немає, крім записів, що залишили як раз ті елементи, по яких татарщина найболячіше вдарила. Та й в цих записах сучасників маємо цікавий епізод, що свідчить проти грабіжництва татар. Літопис оповідає, що татари засновували на завойованих землях свої слободи-селища, „и умножишася людей в свободах тех, со всех сторон сошедшеся, и быша тамо торгы и мастера всякия“. Виходить, не то що не було спустошення, а, навпаки, сюди збиралися втікачі з західніх земель.

III.

ПОМОНГОЛЬСЬКІ ЧАСИ.

Розвиток виробництва. Хоч і дуже боляче вдарили татари по державному життю України та по духовній її культурі, проте, татарська навала XIII ст. мала деякі й добрі наслідки, що в помонгольську добу виявилися в новому розвитку продукційних сил матеріальної культури. Правда, спершу знищеним містам тяжко було піднятися з занепаду, особливо на східній Україні; але рани швидко загоїлися, і виробництво пішло вперед жвавіше ще, ніж до татарського лихоліття. Це помітно, головним чином, на західніх землях, де в кінці XIII ст. уже й сліду не було від недавніх часів. На жаль, з цього помонгольського часу на Україні ми маємо відомости занадто бідні, щоб можна було скласти виразну його картину (Галицько-волинський літопис уривається наприкінці XIII ст.); але з цих відомостей все-таки можна, хоч приблизно уявити собі, як розвивалося суспільство після татарщини.

Ці, хоч і дуже вже бідні, відомости кажуть, що після нападу татар на Україні (навіть у Наддніпров'ї, де татарщина най-

більш далася в-знаки) довгого застою у виробництві не було. Правда, у східних землях упало боярське землеволодіння, що стояло на чолі сільського виробництва, але на його місце незабаром виросла велика земельна власність громадських отаманів, що не відставала від боярської. Продукція хліба, очевидно, ані скільки не підупала, а ще збільшилася, бо населення могло не то що себе прогодувати, а ще й татарам платити данину збіжжям, сіючи для них пшеницю та просо, як каже літопис. Більше навіть: сільське господарство постачає хліб на вивіз за кордон, торгуючи ним з італійськими колоністами, що після 1203 р. хмарою посунули на чорноморські береги та на Крим. Пшеницю з Поділля й Київщини де-далі все частіше бачимо на ринках Царгороду, Венеції, Генуї та Пізи.

На західних землях, де боярська землевласність зоставалася непорушною, бачимо ще кращий розвиток рільництва та сільського господарства взагалі. Про це виразно свідчить посольство ятвягів, 1280 р., до Галича й Володимира, що просило хліба „їх перекармити“. Хліб послано було тоді, як каже літопис „в лодях Бугом та Нарвою з людьми добрими“. Що продукція хліба й всякого зерна була велика, видно ще з того, що його дуже багато починають возити річками до Балтику, а далі у Швецію, Норвегію, Шотландію, Голандію, Фландрію та північну Німеччину. Коротко, є докази, що татарське лихоліття не тільки що не спинило економічного розвитку українських земель, а до деякої міри допомогло йому швидче піти вперед.

Виявилося це перш за все у швидкому розвитку ремесла, що після татарщини добре вже вміє обробляти метали, головним чином, залізо й мідь, привозячи на Наддніпров'я та західню Україну з-за кордону, Чорним та Балтійським морем, багато сировини. До того часу власного металевих виробництва на Україні не знали, сировини було обмаль, та й та нікчемна,—тому потребу в металевих виробах задовольняли шляхом обміну з чужинцями.

Тепер металеві вироби вже не привозять готовими з-за кордону, а виробляють у себе, власними силами. Цієї умілості навчили жителів України перш за все татари, відомі в ті часи майстри, та почасти — західні ремесники, що частіше почали з'являтися на Україну, головним чином, коли в Галичі на деякий час засіли були угорські королевичі. Головними, проте, учителями металевих та іншого ремесла на Україні були татари. Літописець згадує, що до Данила прийшло від татар багато різних майстрів—

сідлярів та ювелірів, які вміли виробляти всякі чудові речі з заліза, міді, золота та срібла, а так само обробляти шкіри. Найшло сюди з заходу багато всяких мулярів, що наших предків вчили будувати храми й палаци з каменю; про це побіжно згадує літопис, розказуючи про одного „хитрого Авдія“, що оздобив Холмську церкву білим і зеленим тесаним камінням. Кам'яне будівництво починає тепер витискувати дерев'яне, на що вказує літопис, описуючи будування нових міст і церков.

Цей швидкий зріст ремесства по всій Україні удосконалював і засоби праці на ріллі, постачаючи залізне знаряддя, і впливав на поширення місцевого й чужоземного ринку. Всі ті татарські й німецькі майстри, що юрбами оселяються по містах східної України, та сотнями мандрують на Україну західню, стають важливим чинником до збільшення місцевого ринку, до розвитку місцевого обміну. Той самий Карпіні, що чорними такими фарбами малює нам занепад Наддніпров'я, оповідає, що він бачив у Києві велику торгівлю, в якій брало участь не тільки місцеве населення, вся нова знать, а й багато купців з Польщі та Австрії, з Царгороду, Генуї, Венеції, Німеччини і Франції. Хоч трохи й перебільшене, свідоцтво це показує, що татари не були такими страшними варварами, що Наддніпров'я не лежало пусткою, виробництво не завмерло в ці часи, а розвивалося й далі, хоч і серед інших уже політичних обставин.

Ще краще розцвів зовнішній вивіз і внутрішній обмін на західній Україні. Ми вже знаємо, якого значіння починав набирати вивіз збіжжя на захід. Грунтувався він на таких попередніх продуктах сільського господарства, як хутро, віск та мед, але рівночасно став поширюватися й на рибу, дерево, поташ, худобу та прядиво. Луцьк, Володимир, Львів, Холм та Берестя—це головні центри, куди приїзять чужоземні гості, здебільшого, з Німеччини. Міщане з Торуня здобули собі навіть особливі привілеї в Галичині й на Волині для купівлі місцевих продуктів.

Виробництво цієї доби, взагалі кажучи, не тільки не менше від продукції до татарських часів, а ще, головним чином у західніх землях, дуже поступає вперед. Тільки умови цього виробництва стали тепер не такі, як раніш були. Феодальна революція 1240 років вимела до решти всі пережитки дружинного грабіжництва, що ще держалися, здебільшого, в Наддніпрів'ї серед тамошніх феодалів, і дала очищений ґрунт для дальшого зросту продукційних сил. Сили ці відживають незабаром і в Наддніпрів'ї, і наступне XIV століття застає Україну в багатому

розцвіті рільництва, ремесства, скотарства й ловецтва. Внутрішній обмін захоплює що-раз ширші кола населення, розвивається торгівля валками з закордоном, що будується вже на предметах, не награвованих, а здобутих за допомогою витонченої феодальної експлоатації. Львів стає центром торговельних зносин західньої України з заходом, а Київ—східнім центром торгівлі між татарами, Царгородом та Москвою; правда, він уже не такий, як колись був, але все таки значніший, ніж був на кінці XII або на початку XIII ст.

Суспільний устрій. Татарщина, що була наслідком перших феодальних суперечностей на Україні, а у східніх землях її разом з тим і очищенням феодальних відносин від дружинних пережитків, дала на Україні, яко наслідок свого вибуху, три типи суспільного устрою: західній або галицько-волинський, східній або київський та північний або чернігівський.

У середньому Наддніпров'ї, ц. т. на Київщині, Переяславщині, а далі Побужжі й західній Волині, основою суспільного життя став місько-громадський устрій—без бояр і без князівської влади. Ми не знаємо про нього докладніше і можемо тільки сказати, що це був ряд нічим не звязаних одна з одною автономних громад з містами на чолі; влада в них була громадська, виборна, з вічевою основою, з виборними отаманами на чолі. Зв'язок між цими громадами держали одні тільки татарські податкові намісники-баскаки, що приїздили за даниною; по-за цим кожна громада жила своїм окремим життям, задовольняючи свої потреби внутрішнім ринком, де ролю посередника звичайно видогравав татарин-купець чи ремесник.

Феодальної влади в цих громадах не було, не було, здається, і закупів, що ліквідувалися в часи татарської навали. Але холопів бачимо і в цих автономних громадах; спершу їх мало, бо великі господарства було знищено, але згодом їх що-раз більшає, і як раз у господарствах нової земельної знаті, що виростала з громадських старшин. Надто жвавий процес виділення нових земле-власників і нової торговельної знаті йшов на Київщині, де швидко віджив обмін з татарами та італійськими колоністами, і знову почали збиратись багатства, нажиті на татарській та чорноморській торгівлі. На Київщині инколи починають з'являтися члени давніх князівських родів. Вони наймаються в татар, беруть у них окремі волости, щоб господарювати, або за подарунки дістають собі старшинство в громаді, і поступовно закріплюються знову

на волостях в ролі великих землевласників. Влада, проте, рідко попадає до їхніх рук, вони звичайні громадяне, такі самі, — як смерди та міщане.

На Чернигівщині утворився був тип середній міжгородсько-громадським та князівсько-боярським суспільством. Тут існувала князівська влада, але й громада мала свій голос. Князів було багато, в кожній волості був свій князь— вони після татарщини вернулися назад і знову забрали до своїх рук владу; але тепер це були більше землевласники, а не ті володарі, що купчилися колись біля давнього чернигівського столу. Були в чернигівській землі й закупи, й розвивалося далі холопство. Взагалі, через кволий розвиток продукційних сил Чернигівщина жила тепер патріархальнішим од інших земель життям, хоч недавно ще змагалася з Київом, заводячи навіть свою монету,— вона дійсно дуже підупала після татарської навали.

Залишається ще західня Україна—Галицько-Волинське королівство. Завдяки надзвичайно сприятливим взаємовідносинам з сусідами, землі ці найскорше загоїли рани після татарщини та Бурундая. Швидкий зріст добробуту, широкі звязки з заходом, знайомство з західньою культурою, з якою Галичина надто зблизилася в часи боярських заколотів,— все це разом привело до того, що Галицько-Волинське королівство вже наприкінці XII століття розвинулося в цілком феодальне суспільство, досить близьке до західньо-європейського типу. Колишні бояри звуть себе тепер баронами та васалами короля,— „з божої ласки прирощеного князя“, й добувають собі всякі дідичні привілеї й титули на зразок західніх рицарів.

По містах, де набирає широкіх розмірів чужоземна, а особливо німецька колонізація, починає з'являтися німецьке право; цим правом місто виділяє себе з попереднього звязку з громадою-землею, стаючи окремою адміністраційно-автономною одиницею. Для цього нового в українському суспільстві явища характерна грамота місту Сяноку 1339 р. Цією грамотою король Юрій дає своєму слугі уряд війта, ц. т. голови міста з правом брати третину податків з міщан і правом суду над ними; разом з тим він звільняє нових колоністів цього міста на 15 років від податків, забезпечуючи при цьому рівноправність усім: „чи-то буде німець, чи поляк, чи угрин, чи русин“. Це були на Україні перші зародки грошевого господарства, що в першу чергу заволоділо містами й виділило їх згодом в автономні одиниці з німецьким або магдебурьським правом.

По-за цим попередній устрій західного суспільства зостався без зміни, тільки більше викристалізувався, ніж був до татарської навали. Давнє „кормління“ було й надалі основою феодальних відносин, і феодальна класа змінилася хіба тільки в тому, що тепер у ній бачимо духовних землевласників більше, ніж було їх до татар. Залишилися й давні холопи, смерди та закупи з давньою сільською громадою—селом і дворичем. Зосталися давні форми судівництва на волості, давня військова організація з старим поділом на тисячі й сотні.

Галицько-Волинське королівство. Ми вже бачили, серед яких обставин формувалася новий політичний організм України, Галицько-Волинська держава. На дорозі до дальшого поширювання території стала їй татарщина, що не тільки перегородила Галичеві шлях до східних земель, в Наддніпров'я, а ще й його самого зробила васалом-ленником татарських ханів. Таким васалом зоставалося Галицько-Волинське королівство аж до часу, коли перейшло до Литви. Це стверджує нам літописець, кажучи, що „тоді були всі князі руські в неволі татарській“, та оповідаючи, як татарського хана, „коли він прийшов над Горинь, стрів Мстислав з напитком і з дарунками; відти пройшов хан повз Кремінець під Перемишль і тут на р. Липі стрів його Володимир з напитком і дарунками; нарешті під Бужковичами наздогнав його Лев, також з напитком і дарунками“.

Татарщина не тільки спинила похід Галича на схід, а ще й відрізала йому шлях Дністром у Чорне море, кудю почали були возити в Царгород збіжжя. Природні багатства країни та жвавий розвиток виробництва невідступно вимагали нових торговельних шляхів і зносин; довелося тепер шукати цих зносин на заході та на півночі; тому Галич втрачує своє попереднє значіння, і економічним центром в Галицькому королівстві стає на його місце Львів, що стояв при шляху на Краків і далі на захід. Місто це збудував князь Данило для свого сина Льва.

Ще за Данила бачимо намагання галицько-волинських бояр поширити, з одного боку, територію своєї експлоатації новими землями на півночі, а з другого достатися до Балтійського моря, пробити собі тим самим простий шлях на захід. Тоді-то вони остаточно зміцнюють свій вплив на Турово-Пінську землю, воюють з ятвягами на Підляшші, колонізують їхню землю та здобувають від Польщі Люблинську землю. Вони,—і це має велике значіння,—складають угоду з орденом німецьких рицарів на

Помор'ї, щоб за їхньою допомогою повалити сусідню Литву та здобути простий шлях до Балтійського моря. Правда, цей план не вдався, але він характерний для широких тодішніх планів галицьких бояр, що згодом навіть добилися для себе окремої галицької митрополії, щоб бути повними хазяями відбудованої держави. До того часу на всю Україну був один митрополит київський, і коли він утік от татарщини до Володимира суздальського і там осів, галицько-волинські бояри подбали, щоб у них був свій князь церкви, незалежний від їхнього конкурента, ростово-суздальського князівства.

Після смерти Данила Галицько-Волинська держава поділилася була на три частини, але наприкінці XIII ст. її знову об'єднав король Юрій. За нього саме й установлено галицько-волинську митрополію, про яку вже згадано. Взагалі, феодалізм у ці часи Галицько-Волинської держави доходить до найпишнішого свого розцвіту, завдяки широким торговельним зносинам з заходом, які нав'язано було через Балтійське море ще за Данила з хрестоносцями проти Литви. За того-ж таки Юрія, наприкінці XIII та на початку XIV ст., галицько-волинське боярство починає звати себе васалами й баронами, а разом утворює, на місце давньої князівської думи київських часів, королівський сенат, складений „із вельмож і соратників короля“, з баронів-воєвод та єпископів; цей сенат, укупі з королем, був, здається, законодавчим органом галицької держави.

Але недовго процвітала Галицько-Волинська держава. Після синів Юрія вона застається без своєї династії й починає хитатися у своїх основах, не здужаючи витримати конкуренції з Литвою; щоб забрати її, простягають руки сусіди—Польща, Угорщина, Литва, доки, врешті, р. 1340, вона не розвалюється, перейшовши під владу Литви, а почасти Польщі.

Западе Вже за життя Юрія серед галицько-волинського боярства помітно було тенденцію скінчити свою державну самостійність і об'єднатися чи з Польщею, чи з Литвою. Ця тенденція виходила з таких міркувань: Галицько-Волинська держава хоч і поширила була свою територію на північ і захід, хоч і мала шлях для валок через Польщу до західної Європи, хоч і була в спілці з німецькими рицарями, що давало їй доступ до Балтику, але все таки душилася у своєму закуткові, не маючи сили до дальшого розвитку. Чорне море відрізували від неї городи, що сиділи за татарами, зносини через

Карпати з Угорщиною були дуже важкі; на заході Польща не тільки грабувала купецькі валки, а ще й поглядала ласим оком за Сан, щоб загарбати родючі землі й багаті соляні копальні. На півночі спілка з рицорями була не дуже то міцна, бо на неї з одного боку давила Польща, що й собі добивалася доступу до моря, а з другого напирала Литва, що навчилася торгівлі від наддніпрянських утікачів. Спершу спілка з німецьким орденом допомогла галицько-волинському боярству, але далі вже нічого не здужала зробити; це видно з того, що поширення галицько-волинської території після Данила припинилося. А тут ще під боком сиділи татарські люде й самі татари: перші загрожували поширенням селянських бунтів на захід, другі походами за невиплачену данину.

Усі ці обставини й були причиною того, що галицько-волинське боярство, шукаючи виходу з свого скрутного становища, надумало прилучитися до якого-небудь сусіда, Польщі або Литви. Як що у Галичині та Холмщині природні умови підказували боярам шукати порятунку в Польщі, що прагнула за всяку ціну заволодіти цими багатими землями, то інші землі починають дивитися на Литву, де втікачі з Наддніпров'я вже мали добрі господарства і стали що-раз сильніше натискувати на німецький орден. Ці протилежні тенденції виявилися вже тоді, коли боротьба з Польщею за Краків, цей ключ до зносин суходолом з заходом, скінчилася за князя Льва невдачею та ще й утратою люблінської землі. Але остаточно зіткнулися обидві партії по смерті бездітних синів Юрія.

Польська боярська партія, що зосереджувалася в Галичині, закликала до Львова польського княжича Болеслава і склала наступно-оборонну спілку з Польщею, що наочно бачила тепер небезпеку для себе й руської землі від близькості татар. Крім того папа оголосив хрестоносний похід на Галицько-Волинське королівство, ніби-то проти татар, а в дійсності проти литовської партії, ц. т. прихильників з'єднання з Литвою, „схизматиків“, що стали бунтуватися проти польських зайдів. Польській партії вдалося взяти таким чином перевагу, але спокою вона не дала.

Литовська партія, сильна особливо на Волині, спочатку наче й погодилася була з поляками і визнала Болеслава. Потім, маючи перевагу в країні, вона примусила Болеслава та польську партію розірвати згоду з Польщею, воювати, вкупі з татарами, люблінську землю та замиритися з Литвою. Разом з тим вона нишком готувала сили до ліквідації польських впливів.

І от, р. 1340 підняла вона, врешті, повстання, забезпечивши собі литовську допомогу. „Болеслава, сина католицьких батьків, схизматицький руський народ у Володимирі отруїв і немилосердно позабивав інших католиків, прихильників цього князя“, каже польський запис з цих часів, згадуючи про політичний переворот в Галичі.

Вбито Болеслава за те, кажуть інші записи, що „він став розмножати число латинників і їхню віру“, „хотів перемінити закони землі і віру“, „був дуже неповздержливий до підданих, в'язнив їх і вимагав від них грошей, відбирав у них для безчестя жінок і доньок та наводив на них інші народности—чехів та німців“.

Повстання проти Болеслава та його партії було кінцем незалежності Галицько-Волинської держави й завершенням Галицько-Волинської доби в історії України. Переможна литовська партія проголосила литовського володаря Гедимина своїм володарем і об'єднала Галицько-волинські землі в одну державу з Литвою.

Правда, в Галичині польська партія через п'ять років знову взяла гору і за допомогою польського короля Казимира відірвала Галичину й Холмщину від литовсько-українського об'єднання. Але інші землі Галицько-Волинського королівства все таки залишилися при Литві, об'єднавшись під її владою з іншими українськими землями; це литовсько-українське об'єднання, що після мало не сорокалітньої боротьби між Польщею, Литвою та Угорщиною попало таки не забаром до рук Польщі, починає собою третю добу феодалізму на Україні, Литовсько-Українську.

ВІДДІЛ П'ЯТИЙ.

ЛИТОВСЬКА ДОБА.

І.

ТРЕТЄ ЗБИРАННЯ ЗЕМЕЛЬ.

Литва до Литовці до XIII ст. жили ще родо-племінним укладом XIII ст. дом. Територія їхня лісиста, не дуже-то родюча й мало придатна до рільництва, лежала в басейні річок Двини й Німана. Через це литовці пізно стали цікавитися рільництвом, головним чином були мисливці та скотарі. Князі, як й боярство литовське, з сусіднім Новгородом торгують іноді добром, награвованим як з свого населення, так і з західних руських земель.

У XIII ст. сталися на Литві великі переміни. Перш за все німецькі рицарські братства (ордени) відтиснули литовців од моря. На нижній Двині були німецькі торговельно-військові колонії, що дали початок Лівонському братству рицарів-хрестоносців; на нижній Вислі оселилися відділи Тевтонського рицарського братства. І те, й друге, братства надзвичайно войовничі, об'єднуються незабаром в одну військово-купецьку федерацію й починають нападати на Литву та грабувати її територію, щоб мати що вивозити в Європу.

З другого боку, татарщина нагнала, як знаємо, на Литву безліч українських утікачів-бояр, що принесли сюди з Наддніпров'я свою місцеву культуру й наддніпрянські порядки.

Під впливом двох цих чинників,—сусідства з німецьким орденем та переселення наддніпрянської знаті, литовці протягом XIII ст. швидко підносять попередній примітивний рівень своєї

культури, і, примушені боронити свої землі, утворюють сильне князівство. Боротьба з хрестоносними орденами виробила в них територіально-племінне об'єднання й загартувала їхні сили та войовничу вдачу, а переселення наддніпрянських бояр прискорило розвиток їхньої матеріальної та духовної культури.

Наприкінці XIII ст. Литва вже являє свбою суспільство з готовими майже феодальними порядками. На чолі його стоїть князь „господар“, що править литовською землею за допомогою дорадчого органу—„господарської ради“, дуже схожої на „княжу думу“ київських часів. Територіальну владу на місцях виконує іменем господаря литовське боярство; причому влада ця майже така сама, якою була влада князя на українських землях до приходу татар. Що до володіння бояр землею, то й воно ґрунтується на тих самих основах „держання“ та „вотчини“, що виробилися були на Україні.

Наддніпрянська культура не тільки занесла на Литву „руське право“, вироблене на півдні протягом XII ст., а ще й завела на Литві книжну мову України. Ця мова стає офіційною при дворі литовських господарів, стає мовою литовської знаті, що в її склад увійшов досить численний чужий наддніпрянський елемент. Коротко, Литва дала пристановище дальшому розвитку київської культури та київського боярства, розваленого грізною татарщиною.

Литва, яку німецькі рицарі відсунули від моря, повернути цю втрату намагалася прилученням до себе південно-східніх руських земель, з яких могла-б вивозити данину до Новгороду та Пскова. І от, володар Литви, Мендовг перший починає збирання руських земель під владою Литви. „Княжачи в литовській землі, він починав побивати своїх братів і братаничів, виганяти їх із землі, почав княжити над усією литовською землею і запишався дуже—нікого не мав собі за рівного“. Так каже літопис. У 50 роках XIII ст. Мендовг остаточно заволодів Білоруссю, усуваючи з неї впливи галицьких князів і, використовуючи ослаблення Галицького королівства, став простягати руку й далі на південь. Але наміри литовських бояр на цей раз несподівано зустріли рішучий опір з боку галицько-волинського боярства; це останнє було ще остільки сильне, що само мало на меті здобути Литву, і зайняло навіть на Підляшші землі литовських родичів, ятвягів, колонізуючи їх. Тільки XIV ст. принесло з собою здійснення далекосяжних планів литовського боярства.

Початок литовсько-українського об'єднання. В попередньому розділі ми вже бачили причини, що примусили галицько-волинське боярство шукати виходу з скрутного становища в об'єднанні з ворожою до Литвою чи Польщею. Там ми вже переконалися, що для пануючої класи державна самостійність була потрібна остільки, оскільки забезпечувала їхні торговельні закордонні інтереси; коли держава перестала бути знаряддям їхнього панування, вони махнули на неї рукою й подалися на службу до сусідів. Тепер розглянемо ближче цей процес третього збирання українських земель, що відбувався вже під чужою династією й під чужою владою.

Ідея литовсько-українського об'єднання не була на Україні новою. Мабуть уже за часів Данила думало про це галицько-волинське боярство, одже не даремне, по смерті Мендовга, на литовському престолі в 1267 р. сів був на якийсь час Данилів син Шварно. Але тоді ці наміри боярства не здійснилися через рівносільність обох сторін. Незабаром знову виринули вони серед сприятливіших для об'єднання умов, коли литовському боярству легше було поєднатися з слабшим од нього галицько-волинським суперником.

Господарем на Литві сидів тоді Гедимин. Він, за згодою підляшських бояр, прилучив до Литви давню землю ятвягів, Підляшшя, приєднав Турово-пінську землю, забрав без бою Побужжя з Берестям та давню землю деревлян. Ці здобутки, як здається, були наслідком не збройного завоювання, а більше добровільної згоди боярства цих земель, що бажало перейти під сильну руку литовських господарів та об'єднатися з литовським боярством, що жило тією самою культурою.

Цей-то Гедимин ще до з'єднання Галицько-Волинської держави з Литвою повинен був, мабуть, як що неволодіти, то, принаймні, мати рішучий вплив на Київщину, де на початку XIV ст. загніздилися знову феодала та княжата, ховаючись од народного незадоволення за татарську та литовську владу.

Так почали литовці збирати українські землі. Плани Гедимина та литовського боярства були ясні: використати скрутне становище українських земель, щоб підсилити Литву для боротьби з хрестоносцями. Українське боярство вони мали задовольнити можливістю безпешного визискування населення по їхніх маєтках і через це мали його цілком на своїм боці. Обом сторонам усміхалася спокуслива перспектива, і українські бояри так радо до неї тяглися, що власноруч допомогли Литві забирати одну землю за одною.

Волинським та частині галицьких бояр ввижалася, мабуть, сильна литовсько-українська держава з безпосереднім доступом до моря, з трьома великими портами — Ригою, Кенігсбергом і Данцігом, що з них так близько на захід. Цей вихід на захід був, проте, поки-що в руках рицарського ордену, а шлях через Польщу сухоходом був не дуже приступний. Значіння виходу на захід надто добре розуміли волинські та галицькі бояри, що здавну торгували з німецькими та французькими містами і запрошували до себе чужоземних купців, як свідчить грамота волинського князя 1320 р., надана купцям з Торуня. Ради того виходу вони й тягли так до Литви. Ради того виходу вони-то добилися, ще раніше, спілки Галицько-Волинського короля Болеслава з Литвою та оженили його навіть з Гедимина дочкою; але згодом, коли Болеслав почав гнути знову на бік Польщі, вони його вбили. Тепер ради цієї самої перспективи вони поспішилися з оглошенням литовсько-українського об'єднання.

Якої ваги надавало галицько-волинське боярство торговельним зносинам, та як воно поспішалося використати всяку сприятливу нагоду до цього, видно з листа провідника литовської партії в Галичині, Дедька, що, відігнавши, в 1340 р. Казимира, який йшов на поміч польській партії, писав до м. Торуня: „Побідивши спокусителя людського роду, залишили ми незгоду, посіяну диявольською покусом між нами й Казимиром. Тому даємо знати всім, хто хоче їхати в руську землю, що як і за наших попередників, вони можуть безпечно прибувати до Лембурга, нікого не боячися. Коли-б хто бажав прибути на життя, дістане горожанство для себе і для своїх дітей, на рік свободу від повизностей та інші права, як і давніше було, тільки мусить платити чинш“.

Об'єднання з Литвою От такі-то були причини литовсько-українського об'єднання, що його де-хто бажає об'яснити литовським **Наддніпров'я** завойовуванням. Серед цього на прочуд швидкого **Поділля** процесу об'єднання Литви з українськими землями, процесу, прискішеного купецькою жадобою обох контрагентів, що намагалися як найскорше використати гарну політичну кон'юнктуру, помер Гедимин. Його сини провадили батькову політику й далі. Ольгерд став великим князем, Кейстут боровся з християнськими, а Любарт, на чолі українських бояр, далі збирав українські землі.

Перш за все черга прийшла Київщині, якої відносини до литовського господаря були невиразні. Як остаточно перемогла

тут Литва, не знаємо. Літопис Густинський, складений на Україні в XVII ст., подає нам коротеньку звістку, кажучи, що Ольгерд прогнав трьох татарських царків з ордами. Проте, ми можемо прийняти за певне, що Київщину було забрано ще до того, як було забрано Поділля, і до татарського погрому 1363 р. на Синіх Водах: адже не даремне Ольгерд ще й до цього часу так дуже турбувався призначенням у Київ мітрополіта для українських земель, якого не було в Києві ще від татарщини. Серед татар ішов тоді внутрішній розрух, що згодом скінчився цілковитим розпадом на дві орди—Золоту та Кримську; Кримська орда осіла у Криму й на Чорноморських берегах під назвою Перекопських татар, а Золота на Волзі. Користуючись з цього хатнього розбрату в татар, Литва й українські бояри легко могли заволодіти Київщиною та Переяславщиною, за допомогою місцевих бояр, що, як сказано, загніздилися знову на Київщині з початку XIV ст. Цьому об'єднанню дуже допомогло ще й те, що Кримська орда, осідаючи, в половині XIV ст., у Криму, погромила італійські та вірменські чорноморські колонії і цим припинила на де-який час чорноморську торгівлю Київщини.

Завоювання Києва було надзвичайно важливим здобутком для литовсько-української торгівлі: Київ у ці часи був важливою транзитною станцією в торгівлі Москви з татарами та Царгородом. Торгівлю цю вели татарські, вірменські та єврейській перш за все генуезькі та венецькі купці, що після того, як хрестоносці здобули Царгород, (р. 1204), зробили з нього свою східну станцію; та й на самому чорноморському узбережжі вони закладали свої колонії, щоб безпосередньо торгувати з татарами та Московою через Наддніпров'я. У Києві, мабуть, аж кишило від німців, татар, євреїв, вірмен, греків та латин, як звали тоді купців з італійських торговельних міст. Татарщина не тільки не припиняла торгівлі в Наддніпров'ї, а ще допомогла їй. На жаль, не маємо про це ближчих звісток.

За Київщиною та Переяславщиною пішла Чернигівщина з своїми княжатами та боярами. Литва пробувала забрати ще й Сіверщину, але надовго заволодіти нею їй не вдалося. Сіверцям краще було держатися близької Москви, бо Литва була далеко.

Врешті прийшла черга й до Поділля, де найдовше зберігся автономно-громадський уклад, і де об'єднання довелося, здається, довершити боєм з упертим населенням, що не хотіло вертатися під владу боярську. Литовський літопис коротко каже так: „Ольгерд пішов у поле, побив на Синій Воді татар і татарських князів

Хачебея, Кутлобуча і Дмитра, що були отчичами й дідичами Подільської землі; від них правили в землі отамани, а баскаки, наїзжаючи, брали дань від цих отаманів. Тоді за дозволом Ольгерда пішли три Кориятовичі в Подільську землю, заприятнилися з отаманами, почали боронити Подільську землю, а баскакам дань давати перестали“.

З цього скупого оповідання ми можемо зробити висновок, що бійка з татарами була власне бійкою з „татарськими людьми“, бо чого-ж би татари так уперто боронили Поділля, не захищаючи тим часом Київщини, що для них мала вагу, далеко більшу. До того-ж і ймення побитих татарських князів не всі татарські, а й українські, та й сама згадка про приятнь з отаманами вказує на попередню їхню приятнь до нової влади.

Але так чи инакше, а одне є певне,—що Литва у другій половині XIV ст. володіла вже всіма південно-руськими землями, не зумівши приєднати до себе однієї тільки східно-сіверської землі, що обкруглила-б величезну литовську територію по тім боці Дніпра. Залишалося розв'язати питання про належність Галицької та Холмської землі, де через внутрішню боротьбу бояр, литовська гегемонія не почувала себе міцною.

Змагання Надто гостро стало питання про Галичину, що була за Галичину. для сусідів надзвичайно ласим куском. Галичина з давніх-давен славилася своїм вивозом соли, з якого багатіли галицькі бояри; тому й не дивно, що на неї заздрим оком від початку XIII ст. дивилася Угорщина, яка на Галицький престол в часи боярських заколотів садовила своїх королевичів; гострила на неї зуби й сусідня Польща, що з усієї сили намагалася здобути собі доступ до моря та у всякий спосіб дбала про те, щоб перетягти на свій бік галицьке боярство; дуже вже хотіла здобути її Литва, яку хрестоносці відсунули від Балтійського моря.

Серед самого галицького боярства питання про об'єднання було тоді дуже складним. Тут боролися, як знаємо, дві партії, литовська й польська, і кожна з них намагалася добитися свого. Вдержатися власними силами Галицька земля не могла, проте, й не могла одностайно рішити, де шукати опертя.

Литовська партія на чолі з Дедьком, як знаємо, перемогла була і, відігнавши, після повстання 1340 р., польського короля Казимира, піддалася Литві, йдучи за прикладом Волині. Партію цю дуже підтримувало духовенство, що боялося з боку католицьких ксьондзів конкуренції, неминучої в разі об'єднання з Польщею;

зате проти неї були міста й селянство, що, мабуть, сподівалися при Польщі позбутися боярської сваволі.

Завдяки цьому через декілька років польська партія знову перемогла, маючи за собою населення та умовляючи татар не допомагати литовській партії Дедька, як це було раніш. Р. 1349 Польща енергійним походом перемагає Дедька, мабуть, за допомогою незадоволеного селянства й міст, і прилучає Галичину з Холмщиною до своєї корони. Це був початок довгої, то мирної, то збройної боротьби за Галичину між Литвою, Польщею та Угорщиною.

Ці змагання за Галичину тягнулися біля сорока років, передаючи цю землю раз литовським боярам, раз польським панами, а то знов угорським воеводам. Якого значіння надавали їй суперники, видно з листа польського короля Казимира до шлезьких купців, що просили в нього дозволу їздити через Польщу на торг у Галичину: „Я здобув її моїми власними людьми, і до рога до неї має служити тільки моїм людям“. Аж у 1385 р. скінчилися ці змагання, коли між Литвою та Польщею Кревським договором складено було унію. На основі цього договору Галичина й Холмщина остаточно відійшли до Польщі, і їх окупувало польське військо; при Польщі вони залишалися до кінця XVIII ст., ц. т. до поділу Польщі.

Такий був дальший наслідок тих своєрідних відносин, що склалися на південному сході Європи в рямцях феодального укладу.

Тепер подивимося, як розвивалося в нових політичних умовах громадське життя, та як росли нові продукційні сили, даючи, з свого боку, початок і причину нових політичних умов, доки не розвалився, нарешті, сам феодальний уклад. Економіка є умовою політики, буття визначає мислення, сказав К. Маркс. Зріст продукційних сил творить продукційні відносини, і сам, утворивши їх, годується їхніми соками, доки вони йому дають розгін. Одначе, згодом він їх розвалює,—як тільки йому стає тісно в їхніх рямцях, і викликає до життя нові продукційні відносини, нові юридичні форми, нову ідеологію.

Литовська доба як раз і є цим останнім етапом зросту продукційних сил у суспільному укладі натурального господарства. Литовський феодалізм—це найвища форма феодальних порядків на українських землях. На перших часах у новому суспільному укладі феодальні ці порядки дали новий простір розвитку продукційних сил, а потім ті сили їх і розвалили.

II.

ПРОДУКЦІЙНІ ВІДНОСИНИ НА УКРАЇНІ В XIV—XV СТ.

Сільсько-госпо- Головне місце у тодішній продукції нале-
дарська про- жало сільському господарству, ц. т. рільництву зі
дукція. спорідненими йому виробничими галузями, як от
ловцтво, рибальство, бджільництво, скотарство, городництво та
садівництво. Рільництво стояло серед них на першому плані,
було основою праці мало—не всього тодішнього населення. На
землі працюють не тільки селяне та бояри; навіть по містах
оброблення землі було важливою працею великої частини насе-
лення: наприкінці XV ст. міського населення було приблизно
втриє менше, ніж сільського, але міщанських ланів було при цьому
тільки всемеро менше від кількості ланів селянських.

Таким чином, рільництво лежало в ті часи в основі госпо-
дарства. Про це недвозначно свідчить ще й те, що вже в XIII ст.
бачимо на Україні досить значний вивіз за кордон пшениці та
жита, а почасти й ячменю та вівса. В XIV та XV ст. цей вивіз
ще збільшився і йшов, з одного боку, до портів Балтику, а з дру-
гого, у Чорне море. Правда, цей вивіз збіжжя не був ще постій-
ним, Європа ще його не дуже потребувала, покриваючи свої не-
дороди іспанською пшеницею; проте, вже за Ягайла, за якого
сталася Кревська унія, вивіз був уже остільки значний, що виряжав
щороку сотні човнів з пшеницею та житом; ішли вони Дні-
стром та Дніпром, Бугом та Саном.

Але не тільки вивіз збіжжя свідчить про розцвіт рільництва:
на нього вказує й те, що в XIV віці починається оренда землі
й оселявання на боярських та монастирських землях слободи-
чів—осадників. Вільна займанщина, яку практикувалося досі,
майже зовсім зникає, бо вільної землі було вже не багато, голов-
ним чином, у західній Україні, де населення зростало. Почала від-
чуватися потреба обробляти землі, що до того були під пасови-
ськами або під лісом, щоб дати роботу й прожиток населенню,
або віддавати в оренду готові вже землі, що ними володіли
монастирі та бояри, яким не вигідно було обробляти їх власними
силами.

При цьому віддавалося в оренду окремі ґрунти („сліди“) або
навіть цілі господарства; віддавалося їх на один, два або три
роки, а чинш брали натурою. Оренду брали не тільки свої та
захожі селяне, а й бояри, звичайно, малоземельні; віддавати землю

в оренду згожується сам навіть литовський господар і інші князі, здаючи землю „на врочистий плат“.

Оренда була для них вигідніша, ніж власне господарювання, бо позбавляла клопоту з обробленням, а давала—чиншами—без ніякого зусилля чималий дохід. Земля взагалі не цінилася ще, як засіб до вироблення хліба (так було пізніше, в XVI ст.), її ще не вважали за підприємство для продукції краму—вона ще була перш за все засобом заспокоїти тільки споживчі потреби її власника. Обидві сторони в оренді вбачали більше спосіб прожитку, ніж підприємство, що дає підприємцеві ренту. Але, з другого боку, для власників оренди, вона мала вже в собі зародок поняття земельної ренти, а разом з тим поширювала поняття земельної власності по-за об'єм вкладеної праці (зусилля), поширювала його до границь юридичного поняття земельної власності, незалежного від фактичного її держання.

Звичайно брали в оренду готову вже землю. Але з другої половини XIV ст. бачимо, що селянство, головним чином, безземельне, починає брати від бояр та монастирів також і не оброблену землю. Безземельних селян та спролетаризованих міщан було багато вже в половині XIV ст.; вони радо осідали на такій боярській „цілині“ (на „сирому корині“), розчищали її і, як „слободичі“, платили за неї бояринові податки та відбували різні відбутки. Таке „слободження“ дуже притягало колоністів, звільняючи їх на перші роки від усяких данин і відбутків та иноді наділяючи їх ще й правом самоврядування, що звалось осіданням „на німецькому праві“.

Зріст рільництва йшов поруч з поліпшенням тодішньої рільницької техніки; завдяки розвиткові у XIV ст. ремесла, удосконалюється рільницьке знаряддя; селянство починає угноювати землю. На місце переліжної системи маємо тепер трьохпільну, цеб-то земля не залишається облогом на цілі роки: вона спочиває тільки рік, а через другі два буде вже під озиминою та яриною. Трьохпільна система з'явилася в XIV ст. у Галичині й на Волині, а звідци протягом століття поширилася на всю Україну. Про неї свідчить літопис під 1496 р., оповідаючи, як литовський князь звелів своїм людям у Гродському повіті „ходити на роботу орати паренину два дні і на яр орати два дні, на паренину боронувати день, жати два дні і яр жати два дні“.

Не по всіх землях України рільництво стояло на однаковій височині. Найкращий його розцвіт бачимо на Волині та в Галичині; досить велику увагу звертають на нього й на Київщині, на По-

діллі, Побужжі, Холмщині, та Переяславщині. Зате в лісистій смузі північної Волині та Київщини, на Підляшші та Чернігівщині воно ще не встигло завоювати собі такого значіння; піскова, не дуже придатна під засів, земля все ще примушувала тубільців віддаватися більше давньому ловецтву, скотарству, бджільництву та рибальству.

Проте, не можна сказати, щоб і на південних землях згадані галузі сільського виробництва не відігравали вже значної ролі у сільському господарстві. Бджільництво й тут давало роботу багатьом рукам і давало багато продукту на вивіз; воно виходило вже з дикого первісного стану і ставало пасічним; рибальство також ставало, особливо в Галичині й на Волині, організованішим, ніж перед тим, сполучалося зі зберіганням риби по ставках. Галицькі рибалки славилися не тільки в XIII ст.; вони і в ті, які описуємо, часи давали багато риби на вивіз; Львів та Кам'янець були головними центрами рибної торгівлі, сприяли тому близькі солеварні; львівські купці, що торгували рибою, здобули навіть собі особливий привілей, що звільняв їх від мита за вивезену рибу.

По всій Україні мали ще велику вагу ловецтво та скотарство. Про це свідчить вивіз солоного м'яса на захід, який бачимо з половини XIV ст., та широка закордонна торгівля хутром; хутро це постачали цілі ловецькі оселі, що тільки й провадили боброві гони та лови на куниць, вовків, лисів, серн та ведмедів. По маєтках земельної аристократії бачимо великі табуни коней, стада волів та корів, овець та свиней, яких годували не тільки на власні потреби, а й на продаж. Продавали здебільшого волів з Поділля й Галичини. Серед продуктів сільського господарства XV ст. цей товар ледве чи не найдорогший був; попит на нього був теж найбільший; волами визначали навіть вартість інших продуктів, як грішми. Як багато вигодовувалося їх по великих маєтках, свідчить умова подільського старости з 1474 р., якою він продає Львівському купцеві „700 волів добре викормлених через зіму“. Заслугує на увагу ще одна галузь, тісно зв'язана з сільсько-господарським виробництвом,—це лісний промисел. Експлоатація лісів на Україні почалася в XIV ст.; навчили її німецькі поморські рицарі, що шукали будівельних матеріалів, поташу, смоли та дьохтю. Посередником у вивозі продуктів лісного промислу був Гданськ, (Данціг), куди з Побужжя, Волині, Полісся, Київщини та Чернігівщини гонили сплавами дубові й букові (грабові) плахи та клепки, бондарський й корабельний матеріал. У 1402 р. з хре-

стосунками складено було навіть окрему умову на вільну переправу „дубасами“ лісного матеріялу з Берестя, куди звичайно приїздили за цим матеріялом німецькі—гданські—купці.

Форми зем- В центрі сільсько-господарського виробництва в ті
леволодіння часи виразно вже стояла велика земельна посілість, як
в XIV і XV ст. боярська, так і монастирська. Вона була двох родів:
„отчизна“, ц. т. спадкова батьківщина землевласників та „вислуга-держання“; ця остання являла собою умовне землеволодіння—„помістя“ або, як звали її також, „данину“. Вислуга була так само двох родів: звичайна, доживотня або вічиста. Доживотньою вислугою звалось надання бояринові за його службу якого-небудь маєтку „до живота“, ц. т. до його смерті, „до двох животів“, ц. т. до смерті його сина, або „до трьох животів“, ц. т. до смерті онука; ця форма землеволодіння дуже нагадувала „княже кормлення“ галицької доби. Другою формою вислуги, близькою до отчизни, була так звана „вічиста данина“; її передавали дітям у спадщину без жадних обмежень, дістаючи тільки на це згоду великого князя. Сліди вислуги бачимо вже на початку XV ст., читаючи, як литовський князь давав волинським боярам маєтності „на вічисту данину зо всіми входи й приходи, з нивами й сіножатями, з дубровами, з лови звіриними і пташими, з стави і з млини, з мити і всіми пошлинами“; за це він зобов'язував обдарованих „з тих маєтків жоні своїй і дітям своїм служити“.

У XV ст. часто бачимо подібні надання монастирям і духовній аристократії; не тільки князі, а й великі бояри надають їм „землі пашніє з сіножати і з селищами, з ловищами і з боброви гони, з бортними землями і пасіками“. Велика земельна власність монастирів і духовної аристократії вже давно була значною в сільському виробництві поруч з боярською; землевласники духовні були визискувачі не менш спритні, ніж світські феодалі.

Характерною рисою боярської та монастирської власності цієї доби є те, що вона все ще живе, як і раніш, з поборів з населення, стягаючи з нього „дякло“, „чинші“, „вроки“ та „врочисті плати“; все це стягають феодалі натурою—збіжжям, шкірами, медом, воском та худобою; але вже в половині цієї доби бачимо зусилля бояр поставити свої господарства на такий ступінь продукційності, щоб можна було з них регулярно добувати продукти для вивозу за кордон або для обміну в себе у

країні на речі роскошів, що їх привозили чужоземці. Таким чином, це вже не та колишня приватна земельна власність, що навіть не задовольняла ще всіх споживчих потреб самого землевласника з його двором і годувала його більше поборами або іншими доходами з землі, ніж своєю власною продукцією.

Приватна земельна власність стає тепер першим продукційним підприємством, що переганяє навіть сільські громади, як розміром оброблюваної ріллі, так і кількістю здобутих з неї продуктів. Це—справді велике підприємство, розвинене, головним чином, на Волині, Поділлі і в Галичині, з цілком виділеними з громади не тільки ланами й сіножатями, а також і річками, ставами, лісами, дібровами та млинами. Громада не має на ці ґрунти ніякого права користування, навіть тоді, коли сама сидить на боярській землі.

Перш, ніж перейдемо до розгляду взаємовідносин великої цієї приватної земельної власності з громадою, поглянемо, що являє собою тепер сільська земельна громада-спілка з своїми дворищами.

Уже в XIII ст. помічаємо, що земельна спілка дворищ і сел розпадалася на дрібні самостійні підсільські підприємства, на менші сем'ї, що складалися тільки з батьків, дітей та унуків; сем'ї починають виділену їм з спілки землю обробляти окремо. Техніка рільництва вже остільки розвинулася, що господарювання на спільних основах ставало важким і було зайвим; вона не потребувала вже великої кількості рук. У спілці з'являються часами переділи землі й сіножатів; до того-ж у дворище починають увиходити сторонні люде, які звалися „вчасниками“ та „приймаками“, що працюють окремо на виділених їм з землі дворища „слідах“. Давня земельна спілка стає тепер „сябраним“ землекористуванням; правда, воно спіралося ще на спільну земельну власність громад, але zarazом і на переділи її між сябрами, на приватне користування нею.

Таке „сябране“ землекористування на початку XV віку, а може, навіть ще й раніш, починає переходити у „подвірне“. Переділи відбуваються де-далі всі рідше; виділені з дворища „сліди“ залишаються у окремих семей на вічні часи, стають їхньою індивідуальною „отчизною“. Ця „отчизна“ переходить від батька до сина, її можна продати, заставити, дати в оренду чи обміняти, не питаючи згоди у громади. Сліди такого продажу „слідів“ часто знаходимо в історичних пам'ятниках XV ст. Продаж був, проте, все ще виразом поняттів про право власності не так на

саму землю, як на вкладену в неї працю, на „усильє своє“; юридичного значіння у селян приватна земельна власність набирала разом з розвитком земельної оренди.

Ця еволюція від громадського землеволодіння до індивідуального господарства і можливість обмінного обороту землі дала початок обезземеленню селян-кметів, дала можливість боярам та монастирям скуповувати „сліди“ та „отчизни“ і скупчувати їх у своїх руках. І коли, з одного боку, росла велика земельна власність, то з другого, складалася на селі класа безземельних. Ця класа поділялася ближче на „загородників“, що мали тільки „дими“ і „загороди“ (ц. т. житло з шматком горіда), „халупників“, що не мали навіть і шматка города, а тільки одну халупу (дим), та „комірників“, що й диму свого не мали, а сиділи на „комірному“ в сусідів чи бояр.

В той час, коли в сільській громаді поширювалося індивідуальне селянське господарство, коли диференціювалася заразом приватна земельна власність,—в цей час ішла й колонізація боярських та монастирських земель, що утворювала особливу чиншову форму селянського землеволодіння. Ми вже говорили про слободичів, про їхнє оселявання „на сирому коріні“. Це не були вже кмети, що сиділи на своїх „слідах“ та „отчизнах“; вони жили на чужій землі і за неї платили чинш. Спершу такі слободичі були повноправними, вільними громадянами, „людьми похожими“, що могли, коли побажають, кинути свою оселю й звернутися з неї з своїм рухомим майном на іншу оселю, до іншого боярина. Власниками своїх „слів“ вони, проте, не були і не могли тому, яко кмети, продавати їх, заставляти та здавати в оренду без згоди на те боярина.

Згодом такі слободичі швидко втрачують права „людей похожих“ і стають „людьми засядлими“, „непохожими“. В середині XV ст. знаходимо вже багато таких засядлих людей, що не сміють без згоди боярина кинути землю, не залишивши на своє місце кого іншого, що обробляв-би далі її та давав з неї „дякло“ бояринові, або відроблював ще на барщині приписані до слободи відробітки, „тягло“. Це були вже не повноправні селяне, а особисто покріпачені; вони трохи нагадують давніх ролейних закупів і є одним з зародків майбутніх кріпаків.

Про форми землеволодіння „містичів“, ц. т. міщан, не доводиться говорити; спілка серед них давно вже зліквідувалася, і розвинулося індивідуальне рільницьке підприємство.

Класові відношення у сільській продукції. У нових умовах сільського виробництва мусили з'явитися в сільських громадах і нові соціальні відношення; вони витворилися протягом XV ст. Розвиток великої земельної власності бояр та монастирів, оселювання на боярських землях слободичів, широко практиковане умовне землеодоління, наділювання бояр-землевласників особливим привілеями—все це привело до того, що селянство опинилося в цілком іншому становищі, ніж було доти. Перш за все мало—не половина його, порівнюючи до старого порядку, майже не підлягала вже князівській владі, яку виконував князь безпосередньо або через бояр, що правили його ім'ям. Згідно з привілеями 1413 й 1447 р. значна кількість селянства стала цілком підлеглою боярам. Тільки бояри мали право судити таких селян і брати з них побори виключно на себе; так само підлягали боярам і всі ті, що жили на їхніх отчизнах чи вислугах.

Такий порядок почав був складатися уже в XIII ст. до татарщини; припинений нею у Наддніпров'ї, він все-таки поширювався і оформлювався на Галицько-Волинських землях. Тепер він запанував по всіх українських землях, даючи не тільки цілком вироблені форми феодалної підлеглості, а й широку практику їхнього вжитку в рямцях феодалного суспільства.

Селяне поділялися в ці часи на дві основні категорії: кметів та „підданих“ селян. Кмети підлягали князеві: князь судив їх, або сам безпосередньо, або через своїх „врядників“—чиновників; сидючи на своїх отчизнах, кмети платили князеві податки та данину й відробляли натуральні державні повинності.

„Підданими“ селянами звали всіх тих, що, як уже сказано, сиділи на приватних—князівських, боярських чи монастирських землях і підлягали виключно своїм панам. Поділялися вони на невідільну челядь, „тяглих“ або „дякольних людей“, „службових селян“ і „данників.“

Перша група—це цілком невідільницька класа, щось наче давні холопи. Ділилася вона на дві підгрупи: на „дворову челядь“ та на „парубків“. Дворову челядь, „которая обиходу й домов своїх не має“, вживалося до послуг на панському дворі, за що вона одержувала від двору на своє утримання місячину, по чотирі бочки (5 пудів) жита, водле обичая старого“. Другу підгрупу „парубків“ вживалося до хліборобської роботи. Парубки мали „приробки і бонди свої“, ц. т. приділені земельні участки і рухоме майно від землевласника, щоб господаровати; жінки їхні, „раби“, повинні були виробляти з двірського матеріалу що-року

„по одному поставу полотна“. Невільної челяді на Україні не було стільки, як на Литві. Татарщина почасти її ліквідувала, і в Литовському періоді вона доживала свої останні дні, держачися ще, головним чином, по великокнязівських маєтках.

Зате дуже численна була друга група, що мала вже як особисті, так і деякі маєткові права: це „тяглі“, „дякольні“ або „пригонні люде“. Були це ті самі „непохожі“ або „засядлі люде“, про яких ми вже згадували. Прикуті до своїх осель, вони повинні були робити, „службу уставичне, чи то оруть да сіно косять“, та ще й давати панові дякло—„від диму“. Це тягло було зародком майбутньої панщини; воно виросло місцями з „толоки“, ц. т. з добровільних, спершу випадкових, робіт на боярській землі за частування і обід, декілька разів на рік. Ці добровільні „толоки“ селян-чиншовиків стають, проте, згодом „ізвічними“, „отчинними“ правами землевласників. Вони стають „тяглом“, що вимагає від селян, які „засиділи“ обов'язки „отчичів“, обов'язково й задаремне працювати на панських ґрунтах та ще й давати натурою „дякло“.

Третя група—це „службові селяне“, що так само сиділи на чужих землях, але ні тягла не робили, ні дякла не давали, а тільки відбували службу своєму панові; це була служба ремесницька, ловецька, чередницька, військова. Найвище в цій групі стояли ті, що сповняли військову службу—„слуги панцерні“; сюди увіходила також категорія збіднілих безземельних бояр. Близько до них стояли „слуги замкові“, що виконували службу двірських посланців. Далі йшли різні ловецькі служби: осочники, ловці, стрільці, бобровники, сокольники, рибалки, псарі. Нарешті, найнижче стояли ті, що відбували різні послуги біля двірського господарства: конюхи, кобильники, вівчарі, свинарі та пастухи, що берегли худобу, підлазники, що збирали мед, рудники, що здобували залізо, ковалі, гончарі, гонтарі, сідлярі, колесники, теслі, кушнірі й т. и.

„Службові селяне“ осідали не раз цілими оселями, в залежності від того, який багатий був їхній пан. Нижчі їхні підгрупи, як от ремесники всякої професії, ловчі та пастухи з конюхами, були „людьми непохожими“. Їм не вільно було кинути свого пана, як і тяглим; інколи притягали їх до тяглих робіт нарівні з дякольними. Тільки панцерні та замкові слуги були „людьми похожими“.

Четверту, врешті, групу складали „данні люде“, „данники“; це були „люде похожі“, цілком вільні. До цієї групи увіходили слободичі, що сиділи на німецькому праві а платили чинш, але

не засиділи ще тягла; сюди-ж попадали й жителі сел, подарованих державою боярам за вислугу.

Основою оподаткування було дворище, що давало данину натурою: медом, збіжжям, шкірками, свійською птицею, рибою, волами та свинями; данина ця була неоднакова по різних околицях; інколи брали її навіть уже й грошми. Призначалося данину або „від сохи“, як на Пінщині, або від „диму“, як на Волині та Київщині. Платили її як і звичайну „данину“, і як „полюддя“, ц. т. давали подарунки панові з нагоди його приїзду в село або якого свята.

Подібну данину, перш за все медом, куницями та бобрами, платили великому князеві і кмети, ці найповноправниші селяне, що вільно сиділи на своїх отчизнах.

Вирібна й сировинна промисловість. Торгівля. Широкий розмах рільництва стояв у тіснім зв'язку з вирібною та сировинною промисловістю, однаково розвиненою і в сільському, і в міському виробництві. Ця промисловість спричинилася до піднесення великого сільського господарства, і, поруч з торгівлею, дала основу розвитку міст у XIV—XV ст.

Ми вже говорили про лісне виробництво, що постачало матеріал на вивіз. Тепер перейдемо до другого значного промислу—солярства, що давало важливий предмет унутрішнього обміну та вивозу за кардон уже з XII ст. У XIV ст. продукція соли обслуговувала не тільки всі українські землі, ще більше вивозили її в Угорщину, Польщу, Німеччину, Італію та Францію. Організаторами солярства стають генуезці, що закладають в Галичині „соляні жупи“, удосконалюючи попереднє примітивне боярське солярство. Експлуатували соляні копальні звичайно свої або чужі міщане, що брали їх в оренду у держави або бояр; працювали на них поруч з тяглими селянами й наймані робітники.

Добування залізної руди було незначне і не в силах було задовольнити навіть місцеві потреби; тому привозили сировину з Німеччини („німецьке залізо“) або з Семигороду—„сталь ракуську і угорську“. Головні залізні рудні були в Галичині, дрібніші біля Луцьку та Коростеня, взагалі у північній лісистій смузі. Зате гарно стояло здобування салітри, яке ми бачимо, головним чином, у степовій смузі східної України у так званих „майданах салітряних“; усе лівобережне Наддніпров'я від Києва униз було вкрите „буртами“, де здобували салітру.

У XV ст. видно вже деякий розвиток склярства, головним чином, у Галичині, де славилися потилицькі гуті біля Белзу; помічається початок папірень, особливо на Волині, біля Луцьку. Але продукції ці були незначні, і потреби населення задовольняли вироби чужоземні.

Окремо треба згадати про млинарство, яке на Україні, головним чином, західній, набуло значних розмірів уже в XIV ст., постачаючи борошно для міського населення, що все збільшувалося. Починають також гнати горілку; сліди цього маємо на західній Україні вже з XV ст.

Ремесство цієї доби як міське, так і сільсько-кустарне (доморобське), завдяки зносинам з татарами, генуезцями та німцями надзвичайно розвинулося. Ми вже чули про службових селян-кустарів; тепер треба сказати ще кілька слів про міське ремесство. Ми вже знаємо, які галузі ремесства були після татарщини; тепер ці галузі розвинулися ще більше, зосереджуючись по таких торговельних центрах, як Львів, Київ, Кам'янець, Володимир, Луцьк, Холм та Берестя. Професійні організації ремесників—цехи, що звалися братствами, набували від держави монополію на свою професію, що забороняла провадити певне ремесство в місті і в найближчій околиці „партачам“, ц. т. ремесникам, не вписаним в цеховий братський реєстр. Цехова або братська організація професійна була, мабуть, сумішкою давніх побратимств з німецькою цеховою практикою, занесеною на Україну. Вона об'єднувала в собі не тільки ремесників, а всі міські професії взагалі, між иншим, і проституток. Це була корпоративна організація, що мала боронити професійні привілеї та регламентувати виробництво своїх членів, „щоб один не відбирав хліба другому“, як говорилося в статуті луцьких кушнірів XV ст. Львівський цеховий реєстр 1425 р. дає нам таку картину цехових корпорацій: купці, крамарі, різники, пекарі, ковалі, шевці, кравці, римарі, сідлярі, пивовари, гарбарі та кушнірі.

Найбільше, проте, об'єднувалося в цехи ремесників. На чолі цеху стояв цехмистер, ц. т. старшина, що разом з братчиками розглядав суперечки між окремими членами братства. Членами-братчиками могли бути самостійні майстри; приймалося також і підмайстрів та челядників, але дуже рідко, бо вимоги вступу були трудні. Зате челядники й підмайстри утворили свою окрему корпоративну організацію, що звалася „господа“; члени її звалися вже не „братчиками“, а „товаришами“. Учні, ц. т. ті, що служили у майстрів тільки за одну їжу і практикувалися довгі роки (6—10),

поки приймали їх в челядники, з платнею вже, не мали ніяких корпоративних об'єднань і привілеїв.

Про торгівлю цієї доби, а найбільше про вивізну ми вже згадували. Тепер вона встигла уже розвинути в широкий унутрішній обмін, хоча все ще базувалася на транзитному та вивізному торговельному обороті. Торговельними центрами в цю добу були Київ, Житомир, Кам'янець, Луцьк, Берестя, Володимир, Львів, Перемишль та Коломия, де найбільше збиралося заграничних купців, що приїздили сюди по місцеві товари й привозили свої. На першому місці були Київ та Львів. Київ зосереджував у собі всю торгівлю з півднем. Яко головна торговельна станція, що через неї йшли південні й східні товари з Анатолії, Персії, Аравії, Сирії, Індії, Київ держав зв'язок між кримськими італійськими колоніями, Кафою та Суданом, що торгували цими товарами, й Московщиною. Що-року він перепускав сотні валок та човнів, що везли на північ і захід шовк, перець, ладан, шафран, килими та східні ласощі. Зате Львів був ворітьми на захід, в Німеччину, Угорщину та Чехію, звідки привозилося виробы мануфактурної промисловости, найбільше сукно та металеві фабрикати. Через Львів ішов також привіз східньо-південних продуктів, що постачав з Криму та Волощини „татарський товар“; правда, привіз цей був менший, ніж в Наддніпров'ї.

Україна у цій торгівлі між сходом і півднем та заходом і північчю мала не тільки транзитне значіння; вона розвивала в себе що-раз ширший місцевий товаровий оборот. Про це свідчить надавання деяким важливішим містам „права складу“; цього права міста добиваються у влади для того, щоб примусити чужоземних купців проїздом через Україну спинятися у них на кілька день і продавати товари місцевим купцям. Про розвиток унутрішнього товарового обміну свідчить ще й те, що на Україні осідає в ці часи багато чужинців, особливо євреїв, вірмен, німців та італійців; часто вони мають у місті цілі квартали. Особливо багато оселялося єврейської людности; в її руках найбільше скупчувався місцевий товаровий обмін. Єврейське населення на Україні здобуло навіть особливі корпоративні права для своїх міських громад.

Великий торговельний оборот, з одного боку, давав містам багато доходу, а з другого, пускав у що-раз ширший обіг гроші. По містах починають з'являтися торговельні магнати, розвивається кредит, яким уславилися найбільше Львів, Київ та Луцьк; тут, крім євреїв, були великі флорентійські та генуезькі банкири, що

разом з тим торгували дорогим камінням. Записи про кредитові операції київських та львівських лихварів XV ст. показують, що вони доходили не раз до десятків тисяч італійських флоринів.

Цей зріст міського добробуту примусив владу окремо оподатковувати міста та заводити мита й митниці на чужоземні й свої товари. Було мито прикордонне—цло, але були мита і внутрішні. Ці мита давали багато доходу державі; вони свідчать, що міста в ці часи втрачували свій рільницько-виробничий характер, і ставали торговельно-ремесницькими. Так, київське мито 1486 р. здано було в оренду за 57.300 грошей (гріш—литовська монета, рівна нашим 25 коп). Коли взяти на увагу, що мито складало $2\frac{1}{2}$ —3% ціни краму, то виходить, що київський оборот чужоземних товарів мусив бути у цім році найменше— $2\frac{1}{2}$ мільйони грошей. Ще більший оборот був у західніх містах; у Луцьку в той самий час мито здано було в оренду за 94.500 грошей, а в Бересті за 66.000 грошей.

Суперечности Такий швидкий маєтковий зріст міст спричинився мійського ви- до дальшої класової диференціяції „містичів“. Ріль-робництва. ництво в містах що-далі занепадало. З „містичів“ виділялися великі торговці, що лихвою зажирали дрібних крамарів; ремесники-майстри, що визискували підмайстрів, челядників та учнів за злиденну платню, одяг і харч; великі підприємці, що брали в оренду промислові підприємства та вели їх за допомогою пролетаризованого міського й сільського населення. В містах що далі, то більше муляла очі голота—„чорні люде“,—яку безупинно поповнювали збіднілі дрібні хазяї. Правда, міста, здебільшого, підлягали безсередньо великому князеві (крім менших), на них не лежав ще тягар дякла й тягла,—але зате їх чавили всією силою державні податки, головним чином, від заробітку, гнітила великокнязівська військова служба. Цехова організація й конкуренція на ринкові заїдали економічно слабших міських підприємців, гнала їх робити за злиденну платню на майстрів, найматися працювати на гутах, папірнях, соляних жупах та руднях, навантажувати човни, ганяти їх ріками у Балтик та Чорне море, ставати службовими селянами, брати землю під оселю і приймати на себе тягло з дяклом. З них-то й набиралися ті численні, до яких усі ставилися з погордою, вийняті фактично з-під закону, „лезні“, що, позбавлені лихвою свого житла й професії, не мали нігде притулку і йшли в світ шукати кращої долі;

з них-то великі землевласники й мали звичайно багатий контингент поселенців для своїх земель „на сирому коріні“.

Такі суперечности міського виробництва та класової експлоатації знайшли собі яскравий вираз у цеховому укладі.

Ремесницькі братства були перш за все тяжким засобом експлоатації в руках майбутньої буржуазії, що, з одного боку, держала в лещатах підмайстрів, челядників та учнів, а з другого, немилосердно переслідувала всіх дрібних „партачів“, що зважалися конкурувати з цеховою монополією братств—не то що в місті, а й навіть в околиці. Так, у Луцьку кушнірі й кравці, що не були членами братств, платили в братства кожен по 300 кіп що-року за своє ремесло, а продавати свої вироби могли тільки в зазначені дні місяця. В Тернополі партачам-столярам під загрозою в'язниці не вільно було працювати ані в місті, ані за 10 верстов по-за містом. У Кам'янці бондарі й колодії наказали „партачам“ платити по 2 ф. воску і по 2 гроші від кожного воза з бондарським крамом, дозволяючи продавати його тільки за містом.

Існувати дрібному ремесникові по-за братством було надзвичайно трудно, а бути членом-братчиком ще трудніше, бо для цього треба було не тільки довгі роки проробити в одного з братчиків і дорого оплатити прийняття, а здебільшого й бути ще кривним одного з монополістів-багатирів.

Така зорганізованість майстрів-багатирів, яку підтримувала ще й держава, дозволяла їм до-схочу визискувати робочі руки, що працювали на їхньому матеріялі їхнім знаряддям. Було два способи присвоювати собі мало що не даремно чужу працю: шляхом давання матеріялу в роботу усяким „партачам“, при чому нагородою їм був дозвіл їхнього ремесла у місті або в околиці,—або шляхом визискування власних учнів та челядників. „Партачі“, хотіли чи не хотіли, мусили згожуватися на такі примусові замовлення та й давати ще подарунки цеховим майстрам; учні та челядники не мали, знов таки, іншої можливости вибитися наверх—„в люде“—і запродувалися ради майбутнього „визволення“, щоб після нього самі могли ставати майстрами.

Становище учнів і челядників було, справді, незавидне: перш за все учнем треба було бути де-кілька років і увесь цей час працювати без платні, за саму їжу. Щоб стати челядником, учневі треба було добре почастувати усіх братчиків, заплатити високі побори майстрам та зробити на доказ свого вміння спробну роботу. Так, гончарський цех у Белжчині вимагав від учня зробити ринку, в якій-би усмажилося дванадцять кіп яєць з маслом,—угостити

дванадцять майстрів; шевський цех у Мостах вимагав такої вечері: хліба за 15 грошей, половину вола, 6 гусей, 12 курей, $\frac{1}{2}$ ф. перцю, шафрану лот, городини—скільки треба, горілки дванадцять кварт, пива дві бочки, майстрам і майстровим по золотому, музика до вечері.—Не лекше було і з челядника, що мав злиденну платню, вийти на підмайстра—знов таки після довгої практики; ще тяжче було підмайстрові стати майстром.

Ясно, що на таку розкіш спромагався не кожен з учнів або челядників, а спроби челядників та підмайстрів боротися з братствами за допомогою т. зв. „господ“ сходили кожного разу на нівець. Братства не випускали з рук монополії; майстерство звичайно переходило від батька до сина. Сторонніх не допускали до „визволення“, а своїм, „майстровичам“, ц. т. дітям і зятям майстрів, робили всякі полегкості: звільняли їх від спробних робіт та довголітньої практики, та навіть і від двохлітньої мандрівки, яка перш за все обов'язковою була для „товаришів“.

Трохи подібні відносини, хоч і не такі гострі, були серед купців, що об'єднувалися у братства для боротьби з звичайними крамарями та мали у своїх руках монополію кредиту й монополію вивізної та привізної торгівлі. Купецькі братства були тоді тісно звязані з майстрами, і дрібні крамарі, з одного боку, цілком підлягали їхньому лихварському кредитові, а з другого, могли продавати тільки той крам, який постачали їм по довільній ціні великі купці. Але тут грав ролю не так цеховий привілей, як брак грошей та трудність кредиту, що гнали крамарів і купців в лабеті купців, об'єднаних у братства.

Отже й не дивно, що суперечности серед „містичів“ де-далі все зростали й викидали що-раз більшу кількість їх на вулицю, яко „чорних людей“. Ці суперечности, пролетаризуючи „містичів“, часто зовсім виганяли їх з міста та повертали на „лезних“, що не мали ніякого пристановища—подібно до того, як це робилося на селі з обезземелюваними селянами.

III.

БОРотьба за суспільно-політичний уклад.

Службове суспільство. Еволюція феодальних порядків дала в Литовській державі добі закінчені вже форми феодального суспільства, що ґрунтувалися на двох основах: на феодальному землеволодінні земельної аристократії та на службовому характері суспільних відносин до держави—на т. зв. службовому суспільстві.

Ми вже говорили про форми землеволодіння в Литовську добу. Їх було три—отчизна, вічиста данина та доживотня вислуга; сюди вчисляємо й земельну оренду або заставне землеволодіння, що відрізнялося від вислуги тільки іншим титулом (підставою) володіння. Всі ці роди землеволодіння в більшій чи меншій мірі сходилися в одному: великий князь був верховним власником землі; без його згоди не можна було розпоряджатися землею. „Свого нічого не маєм, одно боже та господареве“,—це принцип тодішнього землеволодіння; цьому принципові підлягала навіть боярська отчизна, хоч з меншими обмеженнями, ніж вислуга, або данина. Князь усе ще був верховним землевласником не тільки державних, але й усіх приватних маєтків, як це було в Київську та Галицьку добу,—з тією тільки різницею, що тепер ці відносини приватного землеволодіння до влади князя через всякі привілеї та застереження, вироблені довгочасною практикою, набули форми так званого „земського права“.

Тільки отчизни кметів та містичів були до повного розпорядження їхніх власників, що могли, нікого не питаючи, продати, заставити та замінити їх; на них великокнязівська верховна власність не накладала тягару своїх застережень та заборон.

Оце феодальне землеволодіння й лежало в основі т. зв. „службового права“ відносно держави. Кожен землевласник, оскільки він був самостійним господарем на своїй чи державній землі, обов'язково мусив відбувати на свій власний кошт військову та похідну службу, платити державні податки на великого князя й відбувати сам чи своїми людьми всякі державні повинності, будуючи і правлячи дороги, мости, замки: це все разом і складало „службове право“.

Зразком такого службового права, зв'язаного з земельною власністю чи з земельним володінням, є надання Сатанівської волости на Поділлі, з 1404 р., де говориться: „дідич має мешкати в наданому маєтку сам або через свого заступника; під час походу має поставити 12 стрільців, а під час війни ставитися зо всіма своїми людьми; сам він не сміє передати своєї землі другому без згоди господаря; його селяне мають сповняти городські відробітки і давати податки“.

Службове право було перш за все круговою порукою феодалів між собою, виробленою серед постійних війн за торговельні зносини з сусідами і під загрозою унутрішніх заколотів з боку поневолених класів у місті й на селі. Постійної армії, щоб вдержати в покорі експloatовану масу, при слабій фінансовій ор-

ганізації не було—отже самим феодалам доводилося повсякчасно бути на поготові до війни. Але їхня сила була ще замала в порівнянні з експloatованою масою, і тому держава домагалася використати на цю службу ще й усі інші заможні класи населення, ц. т. усіх приватних землевласників, незалежних містичів і кметів. Вони повинні були відбувати „земську службу“, „одним конем на війну ходити, як бояри ходять“, та нести в місті й околиці поліцейсько-військову службу, щоб охороняти порядок.

В XIV ст. цей обов'язок військової служби лежав ще на всіх землевласниках, обтяжених, крім того, ще й іншими службами та податками. У XV віці картина міняється. Уже в 1387 р. боярство здобуло привілей нести тільки військову службу: натуральні повинності з нього було знято. Правда, цей привілей здобули поки-що тільки литовські бояри-католики; але вже в 1413 й 1434 р. поширено його й на Україну та на бояр православної віри „аби з того на далі не виходило якогось розділу або розбрату“. Крім того було ще звільнено боярських підданих та й їх самих від „дякла“ господарю-князеві.

Після привілеїв 1413 та 1434 р. державна служба для громадян змінилася. Тепер публичне службове право поділилося на три категорії: на земську службу, на міську службу й на тяглу службу. В поняття „земської служби“ увіходить тепер тільки військова служба, без будь-яких інших повинностей державі. Військову службу відбuvають тільки бояри та в окремих випадках деякі заможніші кмети. „Містичі“ вже не несуть військової служби в походах, а тільки збираються під час війни під командою князівських каштелянів. Зате на них найбільший лежить обов'язок платити державні податки та нести поліцейсько-пушкарську службу,—це все разом і було змістом „міської служби“. Виконання її лежало перш за все на цехових організаціях, що й відповідали за порядок у місті й околиці. Все інше населення, що жило по містах, які не мали німецького права самоврядування, та все селянство (чи то кмети, чи підлеглі селяне) несли „тяглу службу“, ц. т. платили великому князеві дякло (від нього звільнені були, проте, приватні піддані, що давали дякло своїм панам). та—і, це найважливіше—повинні були відбувати всякі натуральні повинності. Вони давали підводи й робітника, щоб будувати та правити дороги, мости і замки та робити на державних жупах, руднях і фабриках—крім відробітків на підставі підданства своїм панам, про які вже говорено. Таким чином,

тягло мало тепер двоє значінь: воно означало тяглих, підданих селян відносно пана, і було поняттям тяглого стану відносно держави.

Причина такого суспільного укладу ясна: конча потреба кругової поруки феодалів, щоб мати в своїх руках владу, та зріст їхнього привілейованого становища. З другого боку, зміна міст на торговельно-ремесницькі центри, ступнева втрата хліборобського характеру містичів та покріпачення селянства не могли не скластися в такий суспільний устрій, що разом з тим став основою до утворення верств тодішнього суспільства.

Боротьба феодалів за привілеї. Основою землеволодіння феодалів на українських землях, було, як знаємо, прекарне тимчасове володіння землею; йому підлягали навіть боярські „отчини“, що їх великий князь також не раз відбирав і надавав „в отміну“ іншим услужливішим боярам. Кревська унія 1385 р. наблизилася, проте, вплив на Україну польського права, що не знало такого прекарного землеволодіння; в ньому приватна власність „шляхти“, ц. т. земельної привілейованої аристократії була непорушна. Під впливом польського права й починає в XV ст. вироблюватися на Україні практика непорушності боярського землеволодіння. Хоч вона фактично існувала тільки для магнатських земель, але все-таки підготувала ґрунт для нового поняття землеволодіння, що запанувало скрізь на Україні в XVI ст., та для утворення на Україні єдиного шляхецького стану.

Першим шляхецьким привілеєм для бояр була згадувана вже грамота 1387 р., що гарантувала литовському боярству, крім земської служби, ще й полегкості що до володіння своїми отчинами, вільне поряdkування ними, вільне наслідування та видавання заміж доньок з власної волі. Цей привілей поширено було й на українські землі „Городельським актом“ 1413 р., але він стосувався тільки до католиків, і то до тих, що мали шляхецький герб, ц. т. попали, на зразок польської шляхти, до упривілейованих родів. Привілеєм 1434 р. поширено ці права й на православних, дозволено їм набувати шляхецькі герби, нарівні з католиками, та обіцяно було судити їх тільки прилюдно. Дальшими привілеями 1447 та 1492 р. було надано боярам особливе право збиратися на земські сейми, ц. т. на з'їзди земель, повітів, де вирішувалися місцеві законодавчі, судові та адміністраційні справи окремих країв; далі дано було також боярству виключне право мати „земські вярди“, обирати на „вальнім сеймі“ усіх земель.

Литовського господаря, вирішувати загально-державні справи і самим судити підданих, що сиділи на боярських землях.

Ці привілеї дали в нас початок особливому земському стану, шляхті, утвореному на польський зразок; цей стан, відбуваючи тільки саму земську службу, твердо замикався в рядці однієї привілейованої земельної власності, відокремлюючи себе від іншого населення, оподаткованого й тяглою.

Бояри-шляхта поділялися, власне, на три групи: князів, магнатів-панів та землян. „Князями“ звали найвищу шляхту; це були нащадки краєвих володарів, яких у кінці XIV ст. позбавлено було їхніх прав і зрівняно з іншими феодалами. „Пани-магнати“, це були нащадки давніх великих бояр, що в ці часи володіли вже розлогими латифундіями. Ці дві вищі групи були найближчими дорадниками господаря, членами господарєвої ради та найвищого судового трибуналу, що звався „таємною радою“; вони були на найвищих двірських та земських „врядах“. „Зем'янами“ або „боярами“ звали всю іншу шляхту-землевласників, що остаточно відокремлена була від громади земським привілеєм 1447 р.

Процес утворення шляхецького упривілейованого стану був виявленням дальшого юридичного відокремлювання земельної аристократії від громади; але разом з тим нівелював він і унутрішні різниці в самій земельній аристократії. Початок цього нівелювання (зрівнювання) в шляхецькому стані бачимо вже в 1390 р., коли вперше скасовано було удільність окремих земель, що були під владою нащадків Гедимина і разом з тим і під верховною владою великого князя. Нівелювання тяглося далі через усе XV ст. після ліквідації краївства, яку зробив Вітовт; київські, подільські, чернігівські, волинські, пінські та сіверські княжата стали звичайними феодалами. Крім розвитку боярської приватної власності, причиною цього нівелювання була ще боротьба за торговельні зносини, що вимагала більшої суцільності в управлінні землями; тому й не дивно, що, утворюючи службове право, нівелювання ліквідувало zarazом і права краєвих княжат, роблячи з них підданих великого князя з земською службою та зрівнюючи поступовно внутрішні різниці в самій упривілейованій класі феодалів.

Правда, цілковитого й фактичного зрівняння ані тепер, ані в майбутньому не наступало. Князі й магнати все ще мали першенство: вони тільки могли бути членами таємної чи найвищої ради; їх одних судили не князівські старости, як звичайну шляхту, а найвища рада. Але, все-таки, особливих станових привілеїв,

одмінних від звичайної шляхти, вони не мали, а мали тільки особисті привілеї; не мали вони вже й тієї феодально-краєвої влади над звичайним боярством, як раніш. До того-ж зрівняння особистих їхніх прав у станових привілеях було що-раз виразніше.

Така тенденція зрівняння особистих прав серед пануючої класи землевласників при самому початкові свого існування призвела до збройної боротьби колишніх князів та магнатів з великокнязівською владою, її централізмом, що його підтримували бояри. Князі та магнати, яких особливо багато було на Волині та Київщині, боролися за те, щоб зберегти краївство, за своє першенство в державі; звичайні бояри-зем'яне добивалися знов єдиної центральної влади, що визволила-б їх з підлеглости великим землевласникам, поставила їх нарівні з ними що до об'єму станових прав, зрівняла-б їхню участь в урядуванні та в голосуванні на земських і вальних сеймах, де князі й магнати разом з вищим духовенством, мали ще особливе, привілейоване становище.

Перший етап цієї боротьби тягнувся на Україні від 1390 р. мало не до половини XV ст. На чолі автономістів-краєвиків став брат Ягайла, Свідригайло; він вів проти Вітовта, великого князя Литви, постійну громадянську війну, з більшими та меншими перервами. „Руська партія“, як звали прихильників давнього краївства, шукала допомоги у Москви, у татар та в німецьких лицарів; їй пощастило навіть посадовити Свідригайла на який час великим князем Литовським та знову проголосити удільність деяких земель. Центром цього руху була Київщина, де сиділи його привідці: князі Олельковичі, Більські, Гольшанські та Глинські; другим центром була Волинь, де свої права на землю боронили кн. Острозькі, Вишневецькі, Четвертинські, Сангушки, Чарторійські та інші. „Руська партія“ вбила навіть, у 1440 р., наступника Вітовтового, Жигмонта, що прогнав був Свідригайла; але, знеможена більшою силою боярства, нарешті, заспокоїлася, погодившись на деякий час з службовим укладом.

Р. 1481 вона, проте, знову підіймає ворохобню проти зрівняння її з рядовою шляхтою. До повстання спричинилося те, що великий князь почав настановляти в землях намісниками та старостами „худородних бояр“, відбирати маєтки від князів та давати їх за вислугу звичайним боярам і допускати просте боярство до рівних з магнатами прав у сеймі. Повстання кінчилося нічим: провідників його, вкупі з кн. Михайлом Олельковичем, що пробували

були закликати на допомогу собі Москву, вчасно було захоплено і в Київі покарано на горло. Від 1493 р. починає, проте, готуватися нове повстання під проводом кн. Михайла Глинського з Турівщини та кн. Василя Глинського з Київщини; у змову князі знову втягають Москву, обіцяючи об'єднати свої землі під нею. З того-то часу Московські великі князі, спираючись на умову з ними краєвиків, починають титулувати себе „государями всея Русі“, яко законні володарі всіх давніх руських земель. Але повстання, що почалося 1507 р. одночасно на Київщині й Турівщині, знову не вдалося. Волинські князі, з Острозькими на чолі, стали тепер на сторожі боярської партії. Литва з Москвою, в 1508 р., замирилася, віддаючи їй Чернігівщину, а розбиті київські й турівські повстанці мусили тікати в Москву, разом з Михайлом та Василем Глинськими.

Ліквідація повстання Глинських була остаточною перемогою боярства-шляхти над краївством і удільниками. Ще привілей 1492 р., якого видано було після задушення київського повстання, привілей, що був причиною нових заходів до повстання князів Глинських, проголошував увесь шляхецький стан суб'єктом влади, що стояла вище над самого навіть господаря; представник шляхецького стану,—вальний сейм,—один тільки мав тепер законодавчу та найвищу судову й адміністраційну владу; особливі права князів і магнатів касувалося, і „шляхетний народ“ було остаточно зрівняно, хоч, правда, тільки формально. По задушенні повстання Глинських привілей цей можна було вважати за забезпечений уже здобуток боярства в його поході на феодално-краєвий уклад, на відрубність князівської та магнатської вотчини від звичайної боярської та на панування князівської вотчини над боярською отчиною.

Міське й сільське самоврядування. В той час, коли на землях України феодална класова диференція виливалася в станово-службове суспільство, поділене на дві основні протилежні класи—земську й тяглу, коли ця диференціяція прямувала до формального зрівняння внутрішньої різниці в кожному стані,—в той час міста, що складали посередній стан, розвивалися в зовсім іншому напрямкові. Через особливі умови міського виробництва, під західними, цеб-то німецько-польськими, впливами та завдяки німецькій колонізації міста йдуть у напрямкові децентралізації, утворюючи у суспільстві цілком виділені з загально-державного укладу, самостійні, сказати-б, республіки.

До цього часу місто й земля складали одне нероздільне ціле, на чолі якого стояв город-місто, що виріс з давнього городища. Міщане „гражани“ не мали одмінних од селян станових прав, не відрізняючися від них особливо і професією, хоча вже й з'осерджували в собі ремесників та торговців. Але вже у XIII ст. після татарщини картина міняється. З дальшим розвитком ремесства й торгівлі місто ступнево втрачує свій рільницький характер, хоча ще в кінці XV ст. мало-не половина міщан працюють на землі. Особливо це помітно по великих містах, торговельно-ремесницьких центрах, де цей процес диференціації виробництва та занехання хліборобства йшов темпом швидчим.

Зріст торгівлі й ремесства по містах не тільки змінював дотеперішню економічну та політичну перевагу міста над волостю чи землею, він zarazом давав містові особливе становище у громаді, виділяючи його в окреме продукційно-громадське ціле, замкнене в собі, а жителів міста в особливий привілейований стан. І в той час, коли боярство переходило від краєвого укладу до єдиного шляхецького стану, колишні „гражани“ емансипувалися в автономних „містичів“; ті й другі брали при цьому для себе готові форми польського суспільного укладу.

Емансипація „гражан“ з-під влади великих бояр та краєвих князів виявилася в набутті містами т. зв. „магдебурського“ або „німецького права“. Про зміст цього права найкраще говорить нам королівська грамота, надана містові Львову в 1352 р. „Ми надаємо місту німецьке право, зване магдебурським, уневажнюючи всі закони руські і всякі практики руські і всякі інші, як би вони не звалися. Окрім того, ми звільняємо місто і всіх його осадників від юрисдикції воєвод, каштелянів, суддів і взагалі від усяких властей, так що гражани, запізвані в якихся справах чи великих, чи малих, навіть як злодійство, підпал, пролиття крові, вбивство, каліцтво,—не будуть обов'язані ні перед ким відповідати, ані їхнім карам підлягати, тільки кожен має відповідати перед війтом, а війт перед нами (королем), коли буде визваний спеціальним нашим позовом, і то не інакше, як по своєму німецькому праву. Війту даємо повну й цілковиту владу у справах карних, чи інших, які трапляться судити, рішати, карати й засуджувати відповідно до німецького права“.

На підставі магдебурського права управляли містом три колегії: „міська рада“ з „райцями“ і з „бурмистром“ на чолі, до неї належали цивільний суд, поліція, міське майно та догляд за торгівлею; „лавничий суд“, що складався з 12 „лавників“, з „війтом“ на чолі,

і судив карні злочинства й проступки, врешті „рада 40 мужів“, цехових представників од купців і ремесників, що контролювали міську адміністрацію. Вся влада, проте, зосереджувалася в руках війта; його призначав, звичайно, дідично великий князь, а бурмистрів і райців вибирали цехи, а іноді „вся громада“. Таким чином, місто, здобуваючи магдебурське право, цілком вилучалося з юрисдикції всіх органів державної влади, і навіть з державного законодавства, стаючи окремою республікою в державі. З набуттям німецького права жителі привілейованого міста не звалися вже більше „громадяни“, а „містичі“; згодом так взагалі, звуться жителі міст, хоча вони й не мали німецького права.

Початок магдебурського права на Україні маємо ще в другій половині XIII ст. Першим містом, що здобуло це право, був Володимир, якого жителів галицький літопис зве вже „містичами“. За Володимиром здобув магдебурське право Львів, наприкінці XIII ст.; р. 1339 має його Сянок; р. 1374 р.—Кам'янець, р. 1390—Берестя, 1420 р.—Дорогичин, 1432 р.—Луцьк і Кременець; 1492 р.—Київ.

Здобували магдебурське право тільки ті міста, де найвище стояла цехова організація ремесників і торговців, та де найбільше було чужоземців, головним чином, з Німеччини, яким руське міське право не давало змоги ставити опір походу на міста боярської земельної власності та боронити монополії свого виробництва. Вони, власне, і приносили з собою звичаї німецького міста, що вже в XIII ст. на Заході грішми та зброєю вибилося з феодального укладу; ці чужоземці намагалися прищепити свої звичаї разом з цеховим укладом і на нових своїх місцях. Інші міста, оскільки не позбулися ще рільницького свого характеру, оскільки не стали ще центрами ремесства та торгівлі, залишалися й надалі на руському праві, з давньою міською радою, з посадниками, з каштелянами, князівськими намісниками на чолі, підлягаючи загальному земельному праву. Вони були або під безпосередньою владою держави, або під владою панів, що діставали їх звичайно, як і всякі інші маєтки, від вел. князя—за вислугу, а инколи навіть на вічисту данину.

Надання магдебурського права робило з містичів особливий податковий стан; це звільняло їх від тяглої служби державі, але не давало права відбувати й земської служби. Крім цього, вилучення міщан з загально-державного устрою мало ще одну негативну сторону—воно замикало їм дорогу до сеймів і сеймиків

де збиралася виключно шляхта, що відбувала земську службу, воно усувало їх від давньої ролі в законодавстві та позбавляло їх можливості впливати на управління. Тільки Львів мав право посылати своїх представників на вальний сейм; по за цим усі міста з руським та і з німецьким правом були цілком позбавлені будь-якої участі в загально-державному житті.

Як-що магдебурське право в місті було виразом звільнення міст від впливу земських магнатів, то на селі воно стало стежкою, якою шляхта-бояри, слідом за польськими панами, переводили своїх підданих з державної юрисдикції під свою домінікальну; не маючи ще до цього часу права судити своїх підданих власним іменем, вони тепер почали заводити його у своїх колоніях. Ми вже чули про осаджування боярами слободичів на правах самоврядування: це власне й був спосіб, щоб поселенців на панських землях вдержати виключно під своїм впливом і юрисдикцією. Слободичам надавалося звичайно німецьке право, з війтом і присяжною радою; але з війта робили потім панського уповноваженого, що фактично судив і карав слободичів панським іменем. Його уряд звичайно пани скуповували для себе, так що з сільського німецького самоврядування в кінці XV ст. не осталася непорушною навіть форма. Привід до скуповування війтівств дала постанова від 1420 р., що дозволяла панам відбирати війтівства від „непотрібних і непослушних війтів“ та продавати або залишати їх за собою. В цей спосіб слободичі, стаючи людьми засадлими що до дякла й тягла, переходили під юрисдикцію свого пана. Здобувши право суду над слободичами, шляхта привілеєм 1447 р. набуває право судити взагалі всіх своїх підданих, не тільки самих слободичів.

Крім німецького та подібного до нього волоського права формального самоврядування сільських громад, що було дуже поширено в XV ст., належить ще згадати „руське право“ самоврядування: на ньому, власне, й жила більшість давніх громад, як на панських, так і на своїх землях.

Основою сільської організації в XIV ст. взагалі була „волося“, що з'явилася на місце давньої верви і складалася звичайно з кільканадцяти сел. На чолі волости стояв виборний „старець“, що заступав волость перед владою, розкладав податки між селами, завідував волосним маєтком і виконував, з виборною волосною радою, судові та поліцейсько-адміністративні функції. Волосна рада, що звалася „копою“, а інколи „вічем“, вже в половині XV ст. розпадається: „старця“ і „копних мужів“ в цей

час не громада вибирає вже, а призначає князівський намісник, або шляхтич, що набував право судити своїх підданих, осілих на панському ґрунті. Разом з занепадом волости, занепали й копні суди громадські, а судові їхні функції перейшли до судів князівських або до шляхтича. В XVI ст. тільки де-не-де вже знаходимо сліди копного самоврядування: воно цілком перейшло до рук панів та князівських чиновників.

Так само занепадає, разом з занепадом волосного самоврядування, автономна ячейка, якою було ще село чи, власне, громада дворищ. Тодішнє село було несхоже на наше: це була група дрібних осад-дворищ, що „не лежали в одній лінії, на німецький спосіб, але, по руському звичаю, на осібних і відокремлених шматках“,—щось подібне до наших хуторів. На чолі такої групи-села стояв старець, тивун, десятник, соцький, отаман, (на різних землях звалися вони ріжно). Їх вибирали „потужники“—селяне, а згодом, коли волости занепали, призначали пани чи старостянські намісники. На панських землях такі десятники чи тивуни незабаром стали панськими прикажчиками; яскраве свідоцтво про них дає один судовий запис з Поділля, з половини XV ст.: „Сей був за тивуна, мав ключ від двора і господарства пана, збирав на його чинші та інші доходи із селян, і; не здавши з них рахунків, втік до другого села“.

Таким чином, право місцевого самоврядування громад у нових продукційних відносинах або зникало зовсім, або ставало знаряддям експлоатації з боку землевласника-шляхтича. Шляхтич що-раз більше наступав на давніх смердів з своїм дяклом, тяглом, з двірськими службами та толоками, та ще, в додаток, і з домінальним, ц. т. панським судом над підданими. Тільки міста пішли вперед з своїм самоврядуванням, і то лише ті, що були остільки економічно сильні, щоб поставити опір шляхті та здобути „майборське право“. Всі інші опинилися згодом під повною приватною владою князя, панів і бояр, ставши, нарівні з селами, їхніми підданими тяглими, втративши давню свободу самоврядування через виборні міські ради; ці останні звелися тепер на виконавчі органи, на панських прикажчиків. Але про це скажемо далі.

Політичний устрій земель. Зостається наприкінці цього розділу спинитися ще над питанням про те, який виробився політичний устрій серед цього нового формування феодальних порядків, яка була центральна влада, яке було управління на місцях, які були відносини України до Польщі.

На чолі держави, як знаємо, стояв великий князь, верховний власник як державних, так і приватних земель. Він правив самовладно, маючи при собі господареву раду, що звичайно складалася з найвищих кол шляхецьких; вони мали найвищі двірські та земські посади. Господарева рада, як колись „княжа дума“, мала тільки дорадчий голос; господар сам вирішував по своїй волі усі державні справи, розпоряджував державною казною, що не відділялася ще від його приватної, оголошував війну, видавав закони та складав договори, хоча у своїх постановах завжди посилався на свою раду. Але вже з 1401 р. поруч з великим князем і радою починає висовуватися на перший план „вальний сейм“, ц. т. з'їзд-парламент представників усіх земель, складений з шляхецьких делегатів. Відразу, ще на початку свого існування вальний сейм взяв на себе право обирати господаря, складати договори з чужоземцями й оголошувати війну. Протягом XV ст., в міру того, як росло значіння бояр-шляхти, вальний сейм став що-раз більше посягати на попередні виключні права господаря. Нарешті, в 1492 р., сейм стає верховним органом влади, забираючи до своїх рук законодавчі й верховні судові та адміністративні функції; він відділяє державну казну від господареві й бере її до свого виключного розпорядження, а також остаточно відділяє приватний маєток господаря від державного.

Для постійного догляду за великим князем був тепер й окремий орган, що звався „найвищою радою“, „таємною радою“, а інколи просто „сеймом“. Вальний сейм збирався рідко, а „найвища рада“, що складалася з найвищих кол шляхти—частіше; ця „найвища рада“, згідно з загально-земським привілеєм 1492 р., що нормував і права загального сейму, мала давати свою згоду на закордонну політику, на призначування урядовців, на роздачу в держання державних маєтків та на видатки державної казни й судити,—в останній інстанції,—рядових шляхтичів, а в першій—панів, князів та єпископів. Надання цих прав „найвищій“ раді, було, як видно, новим засобом боротьби земельних магнатів з шляхтою: вони хоч в такий спосіб намагалися вдержати свою перевагу в землях та виключний вплив на державні справи, дуже зручно закриваючись шляхецьким парламентом.

Таким чином, поняття держави перестало бути поняттям князівської чи господареві вотчини; воно стало вже й формально засобом експлоатації пануючої класи, роблячи господаря з радою і державними урядовцями виконавчими органами всевладно-пануючої спілки феодалів. Ця спілка феодалів—землевласників

і стала тепер, власне, суб'єктом державної влади, виконуючи її над громадянством через шляхецький сейм, якому підлягав сам великий князь з радою. Таке поняття держави відповідало становому оформленню суспільства, становому упривілеюванню класів, якого не знала ще ані Київська, ані Галицька доба. Там привілеї були індивідуальні, інколи групові, там класи тільки-но диференціювалися з громад,—тепер ці індивідуальні та групові привілеї та грамоти уступилися перед становими. Ще більше, бачимо тепер перші спроби загально-державного законодавства стати на місце попереднього партикуляризму. Такою першою спробою було видання, в 1468 р., „Судебника“, що його „урядив“ великий князь Казимир „з князями і з пани-радою великого княжества литовського і зо всім поспольством спогадавши“. Цей „Судебник“ мав зобов'язувати не тільки окремі групи суспільства, а все суспільство вперше кодифікуючи офіційно судову практику, карну й цивільну.

Рівночасно з змінами в понятті суб'єкта влади йшли зміни в адміністрації та судівництві, що зберігали ще нероздільність своїх функцій. Перш за все скінчилося відокремлення двірських посад, більш почесних, ніж дієвих, від посад земських, що дійсно управляли. З двірських в'рядників (чиновників) важливіші були: хорунжий, що завідував господаревим двором і був начальником прибічної гвардії, конюший, що завідував стайнями у князя, ловчий, якого обов'язком було дбати про князівські лови, кравчий, що наглядав за кухнею у князя, підчаший, що пильнував князівських пивниць, та мечник, який доглядав князівської зброї. Центральними „земськими в'рядниками“ були: підскарбник, що завідував державною казною, гетьман, що був верховним начальником збройної сили, та канцлер, що носив державну печатку й керував зовнішньою політикою.

На місцях вся адміністраційна, військова, судова та фінансова справа належала старостам, що інколи звалися воеводами та „намісниками“; вони стояли на чолі „повітів“, нових територіальних округ, що з'явилися замість давніх земель та князівств, скасованих разом з ліквідацією крайовства. Так, Київська земля ділилася на п'ять повітів: Київський, Овруцький, Житомирський, Канівський та Чернігівський; на Волині було три повіти: Луцький, Володимирський і Кременецький; на півдні: Винницький, Брацлавський і Звенигородський. Старости завідували державними маєтками, збирали з населення податки, збирали шляхту в похід та судили населення за карні проступки. Старостинські суди

звалися „гродськими“. Їм підлягали всі суспільні верстви в повіті, оскільки вони не мали своїх спеціальних судів: піддані селяне, міщане на німецькому праві, а також вищі кола шляхти, що „не суть в повітах“, їм не підлягали.

Крім повітових „врядників“ були ще автономні шляхецькі установи на землях-повітах. Це були „земські сеймики“—з'їзди, на яких дооколична шляхта обирала делегатів на „вальний сейм“ та кандидатів у т. зв. „земські суди“. Шляхта, крім інших привілеїв, мала ще право судитися в маєткових справах своїм окремим виборним судом, так званим „земським“; державні урядовці брати в ньому участь не могли. Цей земський суд і був другою автономною установою шляхти на повіті.

На волостях іменем старост-намісників правили їхні представники—„державці“, волосні намісники, та, місцями, волосні воєводи, що „колейно держали волосні вряди“. Крім них були ще спеціальні урядовці: „хорунжі“, що заступали старосту у військових справах, городничі або „каштеляни“, що доглядали замків у містах, „осмники“, що мали догляд по містах за поліцейськими порядками, „ключники“, що доглядали великокнязівських маєтків, „дітські“, що наглядали за виконанням судових вироків. Волосні „врядники“, ц. т. намісники-державці та воєводи-державці, мали, проте, право суду тільки над селянами і міщанами, шляхта їм зовсім не підлягала,

Виконування „врядів“ в цю добу все ще мало приватно-правний характер, все ще було „держанням“, вважалося за джерело доходу. Врядники рідко коли діставали платню, а держали села й міста, купували „вряди“ за гроші в уряді (чолобитня), брали їх в доживотній застав або за вислугу. Через це скупчувалося не раз в одних руках по кілька „врядів“, на яких князівський намісник врядував не сам, а через своїх „намісників“ і слуг. Тому й утворилася практика „колейно“, ц. т. по черзі „держати вряди“, особливо нижчі, де багато було кандидатів, а мало посад. Прикладів такого „колейного держання вряду“ знаходимо багато наприкінці XV ст. Так, у 1487 р. великий князь роздає київські волости житомирським боярам, „на год послі первих“, дає „вибрати олевську волость, одсунувши других“, а бояринові Перхайлові, щоб мав за це викупити свою рідню від татар.

Про організацію автономних міст ми вже говорили, а тепер ще скажемо кілька слів про взаємовідносини в литовсько-українсько-польській унії, складеній р. 1385.

Литовсько-Польська унія. Що спричинилося до того, що недавно об'єднані литовсько-українські землі, при таких далекосяглих планах у бояр, нараз опинилися під владою Польщі? Пояснювати це польською окупацією не можна, бо її не було; не можна й посылатися на одружіння литовського господаря Ягайла з королевою польською Ядвигою. Тут мусили бути глибші причини, тільки оформлені одруженням та Кревською угодою. Причини ці були такі: Польща в ці часи дуже зростала економічно й конче потрібувала виходу до моря. Ми знаємо вже, як уперто король Казимир боровся за Галичину, щоб мати, з одного боку, багату землю для експлоатації, а з другого, шлях Дністром і сухоходом (татарський шлях) до чорноморських берегів, до генуезьких колоній у Криму. Оскільки важливий був цей шлях для польських панів, видно з того, що на початку XVII ст. вони у спілці з Литвою будують на Дністровому лимані великі замки-порти, Хаджи-бей (де нині Одеса), Чорногород, та надають, в 1442 р., старості Буцацькому ці „замки з усіма городами, портами, митами, водними і суходольними“, доручаючи йому берегти їх та Кам'янця і Караула (нині Рашков), яко важливу торговельну лінію.

Ще впертіше шукала Польща шляху до Балтику, де сиділи хрестоносці. Спершу вона думала здобути собі доступ на захід одруженням своєї королеви Ядвиги з австрійським герцогом. Але це не помагало здійсненню польських планів на півночі, де вони тяглися до Гданську; тому одружіння це було зірвано, герцога Вільгельма вигнали з Кракова. Під руку просилося об'єднання з Литовською державою,—в обох держав були спільні рахунки з німецьким орденом; об'єднання з менш розвиненими землями давало надію спільними силами вигнати хрестоносців з Помор'я; до того-ж воно давало Польщі надію на можливість обернути литовсько-українські землі в колонію польських купців.

З другого боку Литовсько-Українська держава зразу після свого об'єднання шукала спільника на заході. Об'єднання литовсько-українських земель не здійснило далекосяглих планів. На українських землях знову починалися заворушення селянства, росли суперечки боярства з краївством, з удільними феодалами, в Литві йшла боротьба між князями та боярами за краєву федерацію, проти якої виступали бояри, домагаючися єдиної централізованої влади. Ці суперечки на Литві довели до справжньої усобиці, в якій задушено було родича Ягайлового, Кейстута, провідника консервативної партії; в таких обставинах, звичайно, не

можна вже було думати про знищення лицарського ордену. Обидві партії, боярська і князівська, то одна, то друга, самі увіходять з лицарями в порозуміння, шукаючи допомоги одна проти одної. Такі відносини загрожували розвалити Литовську державу і пхали литовсько-українське боярство в обійми Польщі; за її допомогою не тільки можна було-б зліквідувати ненависне боярам краївство, але й скінчити одразу і з німецькими лицарями. Такі були причини литовсько-українсько-польського об'єднання, завершеного вже в 1385 р. Кревським договором. Згідно з цим договором Ягайло мав „на вічні часи прилучити свої землі, литовські та українські до польської корони“ і повернути Польщі Галичину й Холмщину.

Але Кревська унія в життя не увійшла і осталася тільки персональною унією, а не реальною. Литовсько-українські бояри, з Вітовтом на чолі, що став князем-заступником Ягайла на Литві та Україні (Ягайло став тепер польським королем), не тільки противилися виконанню Кревської угоди що до об'єднання своїх земель з Польщею, а навіть знову ще стали домагатися цілковитого відокремлення від Польщі. Німецькі лицарі вабили їх гарними перспективами торговельних концесій в разі розриву з Польщею; манив їх обіцянками також і німецький імператор Жигмонт. Під впливом цих намов литовсько-українські пани й оголосили, в 1398 р., Вітовта „королем Литовським і Руським“.

Але страшна поразка, якої Литва зазнала від татар над Ворсклою, в 1399 р., примусила бояр кинути плани про самостійність Литви, якій загрожувала нова татарщина; Польща знову стала їм конче потрібною. І ось в 1401 р. з'являється нова угода про литовсько-польську унію. Вона змінювала Кревську угоду про інкорпорацію земель до Польщі й визнавала Литовську державу федеративним великим князівством, з своїм великим князем на чолі, що його мали обирати литовсько-українські пани.

Р. 1410 Польща й Литва вкупі страшно погромили під Грінвальдом німецьких лицарів, і це ще дужче зблизило обидві держави. Зближення це виходило з спільних економічних інтересів і виявилось в Городельській унії 1413 р. Ця унія знову стверджувала, що литовсько-українські землі „по вічні часи звязуються з Польщею“, але разом з тим забезпечувала Литві й Україні окремого володаря, великого князя, під верховною владою польського короля.

Постанови Городельського акту були дуже неясні: в них говорилося, з одного боку, про „інкорпорацію“, з другого про „со-

лідарність". Обидві сторони пояснювали ці постанови на свій лад, відповідно до політичного становища, і це давало привід до постійного антагонізму між Литвою й Польщею; антагонізм цей зріс ще більше, коли Вітовт вступив у гуситські війни в Чехії і навіть ледве-що не коронувався на чеського короля. У наслідок цього антагонізму литовсько-українські пани знову намагаються відірватись від польської федерації. Німеччина знову вабила їх усякими обіцянками; хрестоносці, що після грінвальдської поразки знову почали підіймати голову, й собі приманюють Литву до згоди з ними. Під впливом цього торгу з Німеччиною та хрестоносцями литовський володар Вітовт змовився потай на з'їзді в Луцьку, 1420 р., з німецьким імператором, щоб коронуватися на короля під владою Німеччини. Литві відкривалася перспектива спілки з німецькими купцями, що були головними скупниками литовсько-українського краму, перспектива вигідної торгівлі з Заходом. Але Польща вчасно дізналася про ці заміри Литви й вислану корону перехопила; коронація Вітовта, якої ждали, не відбулася. Р. 1403 й самого Вітовта потай було забито; зробили це, здається, агенти Ягайлові.

Справу відділення Литви й України від Польщі остаточно було поховано під час відомої вже нам громадянської війни на Україні. Свідригайлова війна, змови князів Олельковичів та Глинських, постійна загроза від татар, що осіли в Криму і з 1487 р. почали страшенно грабувати Наддніпров'я—це все примусило литовсько-українських панів кинути думки про відділення від Польщі й шукати спільними силами оборони від унутрішнього та зовнішнього ворога. До того ще й Москва стала претендувати на українські землі, захоплена українсько-князівською ірриденцією. Під впливом цих обставин і складено було у Пйотркові, в, 1501 р., угоду, що нею „Корона Польська і Велике Князівство Литовське злучаються в одно неподільне і одностайне тіло, щоби був один нарід, одна нація, одно братство, спільна рада, одна головна спільна монета“.

Але й ця постанова не увійшла в життя. Литва погодилася з Московою і пйотрківських постанов виконати не збиралася, а навпаки, що-раз дужче обстоювала свою незалежність. Навіть нова війна Литви з Московою, 1513 р., не поставила литовських і українських панів на коліна перед Польщею: відступаючи Москві Смоленщину, вони вперто боронили свою окремішність що до Польщі і залишилися при ній, яко окреме велике князівство, аж до Люблинської унії.

Але про це скажемо вже у другій частині, де зокрема буде з'ясовано й церковне життя на Україні, що довело до церковної унії в Бересті.

Закінчення. Таким чином, ми дослідили всі етапи розвитку натурального господарства на Україні, починаючи з найпримітивнішого способу здобування поживи за часів кам'яної культури й кінчаючи складними відносинами громадського виробництва доби розвиненої металевої техніки. Ми бачили, як на різних ступінях цього розвитку удосконалювалися засоби праці та способи її, як ускладнялася громадська техніка, як розвивався громадський поділ праці та спеціалізація професій. З недоладного, незручного, грубого формою, здебільшого, одноманітного, що до вжитку, знаряддя палеолітичної доби, утворилися найрізноманітніші металеві вироби, що полекшували людську працю, робили її продуктивнішою, обслуговували що-далі та все спеціалізованішу людську працю. З одноманітної праці первісної людини на східних степах і плоскорівнях Європи з'явилися дві головні галузі громадського виробництва: рільництво й ремесло, а поміж ними, коли почав розвиватися обмін, з'явився посередник-купець. Дійсно, порівняймо тільки часи, коли наш предок не знав ніякого обміну взагалі, коли він був сам собі й хліборобом, і ремесником, а зараз і вояком, з Литовською добою, в яку бачимо стільки категорій в одному лише міському ремесві, починаючи від виготовлювання найпростіших, до щоденного вжитку призначених річей, і кінчаючи художнім виробництвом, призначеним до обслуговування найвитонченіших, як на ті часи, потреб розкошів, і перед нами виразно стане цей величезний поступ культури, хоч і в рямцях натурального господарства.

Стеживши за розвитком техніки виробництва, ми бачили разом, як, поруч з нею, складалися що-раз нові форми, що-раз нові відносини громадського виробництва. Розвиток продукційних сил та спеціалізація громадської праці ступнево розвалювали первісний комунізм, утворювали на руїні його приватну власність на засоби виробництва, розвивали класи та класовий антагонізм. Земельна сільська громада-дворище була спробою вберегти первісний комунізм від цілковитого розкладу, але її незабаром замінило сябряне господарство, що було переходом до господарства індивідуального, подвірного. Первісна безкласова громада диференціювалася спершу на вільних і рабів, на старшин і рядових членів громади, а згодом утворила, що до класів, цілу

низку ступінів, починаючи з холопа й кінчаючи великим земельним магнатом. Досить пригадати тут хоча-б різноманітні ступіні економічної залежності селян від феодала в Литовську добу. І не тільки з'явилася експлоатація одної класи другою, але ця експлоатація стала ще виявляти й цілу скомпліковану комбінацію свого методу присвоювання чужої додаткової праці. Ми бачили це наочно, починаючи з холопів Київської доби й кінчаючи різними родами тягла та данини у XV ст.

На своєрідних умовах складання продукційних відносин на Україні—Київської, Галицької та Литовської доби,—з їхніми типовими прикметами, ми могли переконатися, як на цій економічній основі, ріжній у ріжні етапи, склалися ріжні форми суспільного укладу, політичного та правного. Спершу родо-племінний уклад з слабкими зародками влади, з неоформленою сім'єю, за ним територіяльно-сусідська, городська організація, а далі князівсько-дружинний уклад, що роззброїв усю громаду і звання вояка у племені віддав упривілейованій верстві, яка згодом забезпечила собі панування за допомогою державної влади та складного вже в Литовську добу державного апарату управління. Це й було утворенням феодальних порядків у феодальній державі, на руїнах князівсько-дружинного укладу. Ми наочно бачили, як у Київську добу на ґрунті приватної земельної власності виростав феодальний уклад; ми бачили, як з невизначених форм він склався в доладну систему часів литовського господарства XV ст. Влада виросла з первісної організації; вона стала самоціллю, і яко держава, почала підпорядковувати собі й для себе суспільство; вона виросла понад суспільство й покріпачила його, стаючи знаряддям охорони насильства, охорони феодальних інтересів, що простували до експлоатації широких верств населення. Вона, наприкінці XV ст., мала вже виразні форми фетишу, що в ім'я „порядку і законности“ володів розумом навіть самих виконавців влади, яких донедавна ще суспільство вважало за джерело цієї влади.

Разом з розвитком складних форм суспільного будівництва, з еволюцією приватної власности, сім'ї, суспільства та держави, загострювався й поширювався антагонізм, класові суперечности, росла класова боротьба. З боротьби окремих племен, з панування Київської Русі розвивалася боротьба в кожному племені, кожній громаді. „Законний порядок“ де-далі все міцніше ставав на ноги й виявляв себе, з одного боку, в закріпленні державної влади в судівництві та управлінні, а з другого, в справах кодифікації звичаєвого права („Руська Правда“ XII ст., „Судебник“

Казимира XV ст.) він доходив уже до офіційного узаконення. І чим більше міцнішав цей „законний порядок“, тим гостріше класова боротьба врізувалася в життя суспільства. Велика революція XIII ст.,—інакше не можна назвати татарщину,—вимела остаточно всі пережитки князівсько-дружинного укладу; разом з тим вона була найрішучішим протестом проти феодального поневолення.

Досліджуючи українську історію, ми маємо змогу переконатися, як разом з розвитком виробничих відносин, з розвитком суспільного ладу мінявся світогляд українського суспільства, як вироблялася ідеологія суспільства в цілому та кожної класи зокрема. Християнська релігія ставала ідеологічним оформленням державної влади вже в X ст., витискуючи поступово місцеві вірування, місцеве вшанування природи та предків, або вибираючи його дідків, водяників, русалок у форми візантійського культу святих, янголів та чортів.

Феодалізм Литовської доби був найвищим розцвітом суспільного укладу в рямцях натурального господарства. Але розцвіт цей разом з тим засуджував його на розклад, на смерть. В ньому самому зародилося його заперечення, якого підвалиною була та торгівля, що починала всовуватися з своїм посередником в обміні продуктів—купцем, в обміні не тільки зовнішньому, а—і це найважливіше—й місцевому, між самими виробниками України, між хліборобом та ремесником. Це заперечення феодального укладу, тісно звязаного з візантійською культурою, почало виявлятися гостро вже у XV ст., приносячи з собою нові продукційні відносини, новий суспільний уклад та нові форми ідеології. Нова течія йшла з Заходу, приносила з собою нові форми експлоатації та сполучалася зі зростом продукційних сил, що заперечували феодальний партикуляризм; вона ставала до боротьби з старим порядком і підкопувала його безустанно: латинська культура, з католицтвом, була ідеологічним оформленням цього наступу на феодалізм з його православ'ям.

Тепер ми, власне, й перейдемо до аналізу цього розпаду феодалізму з його натуральним господарством. З'ясувавши собі причини, ми зможемо простежити розвиток українського суспільства в нових продукційних відносинах, у відносинах товарового господарства, у відносинах кріпацько-поміщицького суспільства.

Але це вже зміст другого періоду української історії—періоду торговельно-кріпацького.

ЛІТЕРАТУРА.

До вступу.

- „Исторический материализм“* Сборник статей под ред. С. Ю. Семковского. 1922.
А. Лабриола—Исторический материализм. 1923.
Н. Бухарин—Теория исторического материализма. 1921.
Г. Плеханов (Бельтов)—К вопросу о развитии монистического взгляда на историю. 1920.
С. Ю. Семковский—Марксистская хрестоматия. 1922.
М. Покровский—Экономический материализм. 1920.
Е. Ферри—Эволюция экономическая и социальная. 1906.
Ф. Энгельс—Людвиг Фейербах. 1921.
„ — Анти-Дюринг 1908.
„ — Початок родини, приватної власності і держави.
В. Ленін—Держава і революція. 1921.
К. Маркс—Критика политической экономии.
„ — 18 Брюмера. Горожанська війна у Франції.
К. Маркс і Ф. Энгельс—Комуністичний маніфест.
М. В. Нечкина—Русская история в освещении экономического материализма. 1922.
Ф. Меринг—Исторический материализм. 1918.
Г. В. Плеханов—История русской общественной мысли. Т. I. 1919. (Введение).
В. М. Хвостов—Теория исторического процесса. 1914.
Проф. Бернгейм—Введение в историческую науку. 1908.
Ю. Делевский—Социальные антагонизмы и классовая борьба в истории. 1912.
Г. Риккерт—Философия истории. 1908.
Н. Cunow—Die Marxische Geschichte, Gesellschaft, und Staattheorie. 1920.
I. Borchardt—Der historische Materialismus.
Л. И. Мечников: Цивилизация и великие исторические реки. 1906.

До відділу I.

- Элизе Реклю*—Земля и человек. I—II. 1908.
Де-Мортилье—Доисторическая жизнь. Происхождение и древность человека. 1903.
Д. Анучин—Происхождение человека. 1922.
Тейлор—Антропология. 1902.
Харузин—Етнография I—IV. 1901.
Ковалевский—Социология. I—II. 1910.
Ф. Энгельс—Початок родини, приватної власності і держави. 1919.
Кунов—Возникновение религии и веры в бога. 1919.
Шурц—История первобытной культуры. 1905.

- В. Бельше*—Первобытный человек. 1920.
В. Зибер—Очерки экономической культуры. 1899.
В. Рожницын—Очерки по истории первобытной культуры. 1922.
Липперт—История культуры. 1922.
Каутский—Размножение и развитие в природе и обществе. 1920.
А. И. Мечников—Цивилизация и великие исторические реки. 1909.
М. Покровский—Очерк истории русской культуры, ч. I и II. 1914.
А. А. Шахматов—Древнейшие судьбы русского племени. 1919.
Грушевский—Початки громадянства. 1921.
 „ — Киевская Русь, т. I. 1911.
Афанасьев—Поэтические воззрения славян на природу. 1865/9. Три тома.
П. Голубовский—История южнорусских степей IX—XIII ст. 1895.
М. Довнар-Запольский—Очерк истории Кривичской и Дреговичской земли до XII ст. 1891.
А. С. Лаппо-Данилевский—Методология истории, ч. I и II-ая. 1910—1913.
Спицин—Расселение древне-русских племен по археологическим данным. Журнал Мин. Нар. Просв. 1899. VIII.
В. Ляскоронский—История Переяславской земли. 1903.
М. Андрияшев—Очерк истории Волынской земли. 1887.
Г. Свенцицкий—Нариси з історії української мови. 1920.
Довнар-Запольский—История русского народного хозяйства, т. I. 1911.
Филевич—История древней Руси. I. 1896.
Н. Рожков—Русская история в сравнительно-историческом освещении, т. I. 1919.
В. Ключевский—Курс русской истории, I. 1912.

До відділу II.

- М. Грушевський*—Історія України-Руси, т. I. 1904.
 „ — Очерк истории украинского народа. 1906.
М. Н. Покровский—Русская история, т. I. 1920.
Н. Рожков—Русская история в сравнительно-историческом освещении, т. I. 1919.
 „ — Обзор русской истории с социологической точки зрения I (Киевская Русь). 1905.
 „ — Город и деревня в русской истории. 1919.
В. Ключевский—Курс русской истории, ч. I. 1912.
Данилевич—Очерк истории Полоцкой земли. 1896.
Гаркави—Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. 1870.
Аристов—Промышленность древней Руси. 1866.
Грушевский—История Киевской земли. 1891.
В. Ключевский—Боярская Дума древней Руси. 1883.
М. Довнар-Запольский—История русского народного хозяйства. 1911.
П. Милуков—Очерки по истории русской культуры. 1904.
П. П. Мельгунов—Очерки по истории русской торговли IX—XVIII в. 1905.
Голубинский—История русской церкви. I. 1901.
Самоковасов—Древние города России. 1873.
Аничков—Язычество и Древняя Русь. 1914.
М. А. Дьяконов—Очерки общественного и государственного строя древней Руси. 1908.
В. И. Сергиевич—Вече и князь в II т. Русских юридических древностей. 1893.

- В. Пархоменко*—Начало христианства на Руси. Очерк из истории Руси IX—X в. 1913.
М. Костомаров—Історичні монографії, ч. I. 1886.
С. М. Соловьев—История России с древнейших времен. Книга I, т. I.
Стасов—О происхождении русских былин (Собр. соч. III, 1894).
Драгоманов—Сліди великоруського богатырського епоса на Україні в розвідках про укр. народню словесність і письменство. I.
О. Єфименко—Історія українського народу. I. 1922.
Летопись—(по Іпатієвському списку). 1871.
Шахматов—Повесть временных лет. 1916.

До відділу III.

- М. Грушевський*—Історія України-Руси, т. II, III.
 „ —Очерк истории Киевской земли. 1891.
 „ —Очерк истории украинского народа. 1906.
 „ —Ілюстрована історія України. 1918.
М. Покровский—Очерк истории русской культуры. ч. I-II.
 „ —Русская история т. I. 1920.
Рожков—Русская история в сравнительно-историческом освещении, т. I.
 „ —Город и деревня в русской истории. 1919.
 „ —Обзор русской истории с социологической точки зрения. ч. I. 1905.
Багалея—История Северной земли до пол. XIV ст. 1881.
 „ —Русская история, т. I. Княжеская Русь. 1914.
Довнар-Запольский—История русского народного хозяйства, т. I. 1911.
Аристов—Промышленность древней Руси. 1866.
П. Милуков—Очерки по истории русской культуры. 1904.
П. Мельгунов—Очерки по истории русской торговли IX—XVIII ст. 1905.
Голубинский—История русской церкви. I, 1901.
О. Єфименко—Історія українського народу. Укр. пер. I. 1922.
Ключевский—Курс русской истории. I. 1912.
 „ —Боярская Дума. 1883.
 „ —История сословий в России. 1918.
Дьяконов—Очерки общественного и государственного строя древней Руси. 1912.
В. И. Сергиевич—Древности русского права, т. I-II. 1908.
Н. Павлов-Сильванский—Феодализм удельной Руси. 1900.
Соловьев—История России. I—V.
П. Голубовский—История южно-русских степей—Печенеги, Торки и Половцы.
П. Иванов—Исторические судьбы Волынских земель до конца XIV ст. 1895.
В. Ляскоронский—История Переяславской земли до пол. XIV ст. 1903.
О. Грушевский—Пинское Полесье. IX—XIII в. 1901.
Н. Молчановский—Очерк известий о Подольской земле. 1885.
М. Костомаров—Історичні монографії. I. 1886.
Линниченко—Взаимные отношения Руси и Польши. I. 1884.
І. Свенціцький—Нариси з історії української мови. 1920.
М. Костомаров—Історичні монографії, ч. I. 1886.
С. Ефремов—Історія українського письменства. 1918.
В. Келтуяла—Курс истории русской культуры. I. 1906.
В. В. Святловский—Примитивно-торговое государство, как форма быта. 1917.

- В. Кулишер—Очерки истории русской промышленности. 1922.
 Летопись—(по Ипатьевскому списку). 1871.
 „Повесть временных лет“—(по Лаврентьевскому списку). 1910.
 Владимирский-Буданов—Хрестоматия по истории русского права. I. 1918.
 Слово о полку Игоря—Издание Чудинова. 1910.

До відділу IV.

- Грушевський—Історія України-Руси, т. III 1900.
 „ —З політичного життя старої України. 1917.
 „ —Очерк истории Киевской земли. 1891.
 Д. Багалей—История Северской земли. 1881.
 П. П. Мельгунов—Очерк по истории русской торговли. 1905.
 О. Єфименко—Історія українського народу. I. 1922.
 Лінниченко—Суспільні верстви Галицької Руси. 1889.
 П. Иванов—Исторические судьбы Волынской земли. 1895.
 Петров—Холмская Русь. 1887.
 В. Ляскоронский—История Переяславской земли. 1903.
 Н. Павлов-Сильванский—Феодализм удельной Руси. 1900.
 Дашкевич—Княжение Даниила Галицкого. 1873.
 „ —Болоховская земля и ее значение в русской истории. 1878.
 Дашкевич—Новейшие домыслы о Болохове и Болоховцах. 1884.
 „ —Розыскания и вопросы о Болохове и Болоховцах. 1899.
 Владимирский-Буданов—Население Юго-Западной России от пол. XIII до пол. XV ст. 1888.
 Голубинский—История русской церкви. 1901.
 Шарфевич—История Галицко-Володимирской Руси. 1880.
 Молчановский—Очерк известий о Подольской земле. 1885.
 С. Ефремов—Історія українського письменства. 1918.
 Шахматов—К вопросу об образовании русских наречий и народностей. 1899.
 Летопись—(по Ипатьевскому списку). 1871.
 Пляно-Карпини—История монголов. 1911.

До відділу V.

- М. Грушевський—Історія України-Руси, т. IV, V, VI.
 „ —Очерк истории украинского народа.
 Єфименко О.—Історія українського народу. I. 1922.
 „ —Южная Русь. I. 1905.
 Владимирский-Буданов—Німецьке право в Польщі і Литві. 1903.
 „ —Население Юго-Зап. Руси от половины XIII до половины XV ст. 1886.
 „ —Крестьянское землевладение в западной России до пол. XVI ст. 1893.
 „ —Поместное право в древнюю эпоху Литовско-русского государства. 1898.
 Н. Рожков—Русская история в сравнительно-историческом освещении. II. 1922.
 „ —Обзор русской истории с социологической точки зрения, II в. I. 1905.
 П. Г. Елепатский—Очерки по истории Киевской земли. I, 1922.

- Довнар-Запольский*—Из истории Литовско-польской борьбы за Вольны. 1896.
 " " —Государственное хозяйство Литовской Руси при Ягеллонах. 1901.
Антонович-Иловайский—История вел. кн. Литовского. 1887.
 " " —Монографии по истории Юго-Зап. России. 1885.
Леонтович—Очерки истории Лит.-Русского права. 1894.
 " —К истории административного строя Литовского государства. 1899.
 " —Бояре и служилые люди в Лит.-Рус. госуд. (журн. М. Юст. 1907).
 " —Веча, сеймы и сеймики вел. кн. Литовского (журн. М. Н. Пр. 1910).
 " —Крестьянский двор в Лит.-Рус. госуд. (журн. М. Н. Пр. 1896-1897).
Аиниченко—Черты из истории сословий в Юго-Зап. Руси. 1894.
Лучицкий—Сябры и сябринное землевладение в Малороссии. 1889.
Любавский—Областное деление и местное самоуправление Лит.-Рус. государства 1892.
 " —Очерк истории Лит.-Рус. государства. 1910.
Максимейко—Сеймы Лит.-Рус. государства до Люблинской унии. 1902.
Малиновский—Рада вел. кн. Литовского. I-II. 1903.
И. Филевич—Борьба Польши и Литвы за Галицко-володимирское наследие. 1890.
Барбашев—Очерки Литовско-Русской истории. 1891.
Брянцев—История Литовского государства с древних времен. 1889.
Н. Дашкевич—Заметки по истории Литовско-Русского государства. 1885.

З М І С Т.

Вступ.

I. Що таке історія.—Завдання історичної науки. 3—11

Що таке історія. 3.—Історична наука. 4.—Межі історичної науки. 5.—Що таке суспільство. 6.—Будова суспільства. 7.—Класові суперечності і класова боротьба. 8.—Умови і значіння класової боротьби в історії. 9.—Завдання історичної науки. 10.

II. Історія України.—Особливості цієї історії, 11—17

Значіння природних умов для історії. 11.—Сусідські взаємовідносини та значіння їхнє. 13.—Своєрідність української історії. 13. Завдання української історичної науки. 15.—Значіння української історичної науки. 16.

III. Методологічні уваги до історії України. 17—24

Метод в історії. 17.—Джерела української історії та критика їх. 19.—Метод викладання. 21.

Відділ I. Первісне суспільство.

I. Територія та її минуле. 24—38

Загальний вигляд території. 24.—Минуле території. 25.—Початки людського життя. 26.—Ділювіяльний період. 27.—Палеолітична культура. 29.—Алювіяльний період. 30.—Переходова доба палеоліту. 32.—Неолітична культура. 34.—Зародки родо-племінної організації. Патріархальна сім'я. 35.—Тотемізм і культ предків. 37.

II. Колонізація південно-східної Європи. 38—49

Сліди кам'яної культури на території України. 38.—Початки металевий культури. Мідяно-бронзова доба. 40.—Передслав'янська колонізація України. 41.—Початки залізної культури. 43.—Грецька колонізація чорноморських берегів. 44.—Розселення слав'ян. 45.—Розселення й колонізація антів. 47.

III. Культура східних слав'ян в часи їхнього розселення. . . . 49—59

Характер виробництва. 49.—Рільництво. 50.—Скотарство. Ловство. 51.—Ремесство. Оселя. Іжа. Одяг. 52.—Родо-племінний устрій. Патріархальна сім'я. 53.—Родові зв'язки й племінні спілки. 54.—Вірування й культ. 56.

Відділ II.—Князівсько-дружинна доба.

I. Перехід родо-племінної організації в територіально-городську 59—68.

Загальні ознаки територіального укладу. 59.—Розвиток виробництва й розподілу. 61.—Організація виробництва. Дворище. Верв. 63.—Город і пригороди. Земля-волося. 65.

II. Князівсько-дружинний уклад. 68—74

Джерело князівської влади в землях-волостях. 69.—Військово-політична організація земель. 70.—Військові дружини. 71.—Перші форми князівсько-дружинного укладу. 72.—Світогляд князівсько-дружинного укладу. 73.

III. Русь Наддніпрянська.—Будування Київської держави. . . . 74—86

Натуральне господарство. 74.—Зародки торгівлі на Україні. 76.—Наддніпрянська Русь. 78.—Будова Київської держави. 80.—Християнство на Русі. 82.

Відділ III.

I. Феодалізація землі. 86—101

Суперечности дружинної держави. 86.—Що таке феодалізм. 89.—Класовий розклад громади. 90.—Бояри. 91.—Сільська громада. 93.—Городська громада. 94.—Холопи. 97.—Краєвий уклад руських земель. 98.

II. Класові суперечности південно-руських земель 101—108

Причина класових суперечностей. 101.—Боротьба за владу і вічевий уклад. 102.—Боротьба сільської громади з феодалами. 104.—Київські повстання. 106.

III. Занепад Київської Русі 108—116

Наїзди кочовників. Занепад торгівлі. 108.—Князівська ворожнеча. 110.—Нові центри. 112.

Відділ IV.—Феодалізм Галицької доби.

I. Боротьба за гегемонію та владу 116—124

Характеристика Галицької доби. 116.—Невдале збирання земель. 118.—Чернігівські домагання. 120.—Боротьба з феодалами. 122.

II. Татарщина 124—132

Класові загострення на Україні. 124.—Втікачі. 126.—Татарщина. 127.—Боротьба з татарщиною. 129.—Наслідки татарщини. 130.

III. Помонгольські часи 132—141

Розвиток виробництва. 132.—Суспільний устрій. 135.—Галицько-Волинське королівство. 137.—Занепад Галицько-Волинської держави. 138.

Відділ V.—Литовська доба.

I. Третє збирання земель. 141—148:

Литва до кінця XIII ст. **141.**—Початок литовсько-українського об'єднання. **143.**—Об'єднання з Литвою Наддніпров'я та Поділля. **144.**—Змагання за Галичину. **146.**

II. Продукційні відносини на Україні в XIV—XV ст. 148—161

Сільсько-господарська продукція **148.**—Форми землеволодіння в XIV—XV ст. **151.**—Класові відносини у сільській продукції. **154.**—Вирібна й сировинна промисловість. Торгівля. **156.**—Суперечності міського виробництва. **159.**

III. Боротьба за суспільно-політичний уклад. 161—180:

Службове суспільство. **161.**—Боротьба феодалів за привілеї. **164.**—Міське й сільське самоврядування. **167.**—Політичний устрій земель. **171.**—Литовсько-Польська унія. **175.**—Закінчення **178.**

Література I—V

~~Зрп 3308~~

~~80~~

5,64
(1986)

р
1 5703

